

Українська академія історичних наук

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України при Кам'янець-
Подільському національному університеті імені Івана Огієнка

Вінницька обласна організація Національної спілки журналістів
України

Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців
України

Сергій ГАЛЬЧАК

**ВІННИЦЬКІ СТОРІНКИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ
ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917 – 1920 рр.,
РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ**

Вінниця
2020

ББК 63.218 (4УКР-4ВІН)

Г 17

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Центру дослідження історії Поділля
Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському
національному університеті імені Івана Огієнка
(протокол № 3 від 25 травня 2020 р.),
кафедрою журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю
факультету філології та журналістики імені Михайла Стельмаха
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 11 від 3 червня 2020 р.)*

Науковий редактор:

Лев Баженов, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Сергій Гальчак. **Вінницькі сторінки вітчизняної журналістики доби Української революції (1917 – 1920 рр.), Розстріляного Відродження.** – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2020. – 216 с.

Рецензенти:

Сергій Томіленко,

голова Національної спілки журналістів України;

Олександр Реєнт,

голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

ISBN 978-617-530-177-8

© Сергій Гальчак. Вінницькі сторінки вітчизняної журналістики доби Української революції (1917 – 1920 рр.), Розстріляного Відродження, 2020.

© ПП Балюк І. Б., 2020.

КРАЙ У ГОРНИЛІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Із здобуттям Україною незалежності у дослідників, широкого кола громадськості з'явилася реальна можливість об'єктивно, без десятиліттями нав'язуваних ідеологічних лекал ознайомитися із раніше недоступними сторінками вітчизняної історії, зокрема, поринути у вир бурхливих, драматичних подій Української національно-визвольної революції 1917 – 1920 рр. – буремного часу, більш відомого з радянських джерел як Велика Жовтнева Соціалістична Революція, громадянська війна.

У цей вікопомний період влада на теренах Поділля була досить нестійкою, періодично переходила із рук в руки. Край (чи окремі його частини) контролювали то Тимчасовий уряд, то Центральна Рада, то Гетьманат, то Директорія, то австро-угорські війська, то білополяки, то денікінці, то більшовики. Досить згадати, що, скажімо, у Вінниці Директорія УНР перебувала тричі: перший раз у грудні 1918 р., вдруге – з 2 лютого по 6 березня 1919 р., втретє – з 7 травня до початку червня 1920 р. Під контролем більшовиків, що були представлені у радах робітничих, селянських та солдатських депутатів й які вели нещадну боротьбу з Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією УНР, Вінниця перебувала з жовтня до середини листопада 1917 р., з 9 січня по 13 лютого 1918 р., з 18 березня по 10 серпня 1919 р., з початку січня по 23 квітня та з 19 червня по 20 жовтня 1920 р., остаточно закріпившись на теренах Вінниччини в листопаді того ж року. Сонце омріяної української незалежності то обнадійливо яскравіло, підіймаючись над горизонтом, то розчинялось у мороці хаосу чергових суспільних катаклізмів, численних посталих проблем, трагічних й болісних кровопролитів.

Започаткували добу національно-визвольних змагань революційні події лютого – березня 1917 р. в столиці Російської імперії, активну участь у яких взяли українці, що становили значну частину особового складу дислокованих у ній гвардійських полків. Тоді 27 лютого повалено самодержавство. На початку березня у Петрограді утворився український Тимчасовий революційний комітет, який 2 березня опублікував відозву до співвітчизників (українців), закликавши їх спрямувати свою енергію «на завоювання власних національно-політичних прав», поповнити її «свідомістю власних національних інтересів» [50].

Громове відлуння фіналу історії романівської Росії долинуло й до Вінниччини, найвіддаленіших околиць «краси України» – Поділля – краю, де, як справедливо стверджується у народній пісні,

«Тут одвіку наш рід
І родився на світ, і вмирав,
Й воскресав для безсмертя
В незліченних боріннях за волю».

А вже 4 березня 1917 року на тлі завершального етапу Першої світової війни постала Українська Центральна Рада як виразниця народних сподівань і віковічних мрій відновлення втраченої внаслідок кривавих посягань численних ворогів державності та самостійності України. На своєму першому засіданні, що відбулося 22 (9 – за юліанським календарем) березня 1917 р., вона прийняла звернення до українського народу, яке починалося з таких високих слів: **«Уперше, Український тридцятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю»** [60, с. 218].

Очолив Центральну Раду відомий український історик та громадсько-політичний діяч М. С. Грушевський, життєвий

шлях якого започаткований також й на Вінниччині. У трирічному віці він разом із батьками жив на батьківщині матері Глафіри Захарівни в с. Сестринівці Бердичівського повіту (тепер: Козятинського району Вінницької області). У 1873, 1876, 1882, 1885 рр. сім'я Грушевських певний час знову мешкала у цьому селі. Перебування в ньому справило великий вплив на формування М. Грушевського як вірного сина своєї Батьківщини. Сестринівку він згадував з великою любов'ю: «...і коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се було тому, що як-не-як се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язуватись з українською стихією, дотикатися до української землі, до її природи, до її культури». У 1888 р. М. Грушевський відвідав с. Сестринівку самотійно. 6 травня він сповідувався у сільській Покровській церкві свого діда по матері протоірея Захарія Опокова (Опоцкевича) [24, с. 529 – 530].

Від Поділля до складу вищого представницького органу увійшли такі ж непохитні борці за волю України Н. Григорійв, В. Приходько, П. Відибіда, М. Любинський.

5 травня 1917 р. Спілка Подільських українців за дорученням Центральної Ради скликала у Вінниці з'їзд громадянства краю, на якому було обрано Подільську губернську Раду на чолі з Д. Марковичем. 13 травня у Вінниці утворилася «Військова спілка українців Вінницького гарнізону», метою якої було «об'єднання українців, що перебувають на військовій службі», а основними формами роботи: читання лекцій, концерти і спектаклі, передплата українських газет та журналів [52, с. 152].

11 травня відбулася українська маніфестація. Тисячі жителів міста та навколишніх сіл, військові частини вінницької залоги з національними синьо-жовтими прапорами зібралися на міському бульварі. У ній взяли участь також учні шкіл у національних строях та делегати з'їзду селян-солдатів Пів-

денно-Західного фронту, що проходив у цей час у Вінниці. Ця демонстрація була виявом рішучої підтримки українцями політики Центральної Ради. Вона закінчилася співом гімну «Ще не вмерла Україна» [13, с. 121 – 122].

Аналогічна демонстрація та мітинг містян і солдатів відбулась у Могилеві-Подільському [52, с. 148].

В умовах революційного оновлення суспільного життя відновилися «Просвіти». Вони знайшли підтримку українських державних органів і вже у червні 1917 р. провели перший з'їзд, виробили тактику дій в сфері українського культурного будівництва, структуру просвітницьких організацій: губернські «Просвіти», повітові філії, осередки на місцях – у містах і селах. Відповідно до рішень з'їзду почалося формування просвітницьких організацій. До кінця літа 1917 р. в Україні діяло їх більше 2000 [113]. На теренах Вінниччини – у Вінниці, Брацлавському, Гайсинському, Літинському, Могилівському повітах.

3-го липня у Вінниці в помешканні товариства «Просвіти» проведено загальне зібрання з приводу розповсюдження на Поділлі тексту I Універсалу Української Центральної Ради (УЦР). Виконавчий комітет випустив друком 3000 примірників «Листа до населення Поділля», 100 тисяч листівок з текстом Універсалу і розіслав їх по повітах [52, с. 153].

Вже в кінці листопада – на початку грудня 1917 р. влада не лише у Вінниці, але й на більшій частині Подільського краю належала українським національним силам, які розпочали активну державотворчу працю.

Водночас активізувалися члени створеної 25 квітня 1917 року Вінницької більшовицької організації, демагогічні обіцянки яких дати масам «мир, хліб і землю» завойовували все більше прихильників, а також інші антиукраїнські сили. Так, у липні після проголошення УЦР II Універсалу, яким стверджувалася єдність дій з Тимчасовим урядом, і декларувалися наміри підготувати проекти законів про автономний устрій

України для внесення їх на затвердження Всеросійських Установчих зборів, вони особливо гучно заявили про себе в Балтському, Брацлавському, Летичівському, Ушицькому повітах, де монархічні агітатори паралельно з більшовиками проводили потужну роботу щодо заборони українізації школи, підбурювали солдат військових частин, які підлягали українізації тощо.

Переїняті більшовицьким словом, 26 серпня у Бершаді зібрались представники Соколівського, Капустянського, Бершадського, Чечельницького, Ободівського, Тростянецького, Чорноминського цукрових заводів, обрали Ольгопільський профспілковий районний комітет, метою якого було боротись за права робітників [15, с. 154].

По всій території губернії почастишали виступи селян проти політики Тимчасового уряду, антивоєнні демонстрації.

Саме під впливом більшовицької пропаганди розпочалися масові заворушення: селяни підпалювали поміщицькі економії, грабували реманент, худобу, рубали ліси тощо. Загострення обстановки в країні (Російській імперії), розвал промисловості та транспорту, перебої з постачанням продуктів харчування населення і армії призводили до широкого незадоволення. В містах і селах Поділля склалося важке продовольче становище. У деяких місцях спалахували голодні бунти.

Нестача продовольства найбільше відчувалася у Вінниці, де була велика концентрація військ та біженців з прикордонних місцевостей. Внаслідок поганої організації постачання армійські частини забирали все продовольство, солдати чинили бешкети, грабунки [13, с. 124].

І не лише у Вінниці. Безчинства солдатів царської армії чинились фактично по всьому Поділлю. Описуючи дії військовиків-дезертирів під час літнього відступу 1917 р. на Південно-Західному фронті, генерал П. Скоропадський занотував у своїх спогадах: «Грабунки, вбивства, насилля і всілякі

інші неподобства стали звичайним явищем. Не щадили жінок і малолітніх дітей...» [131].

Недарма перебування військових частин російської армії на Поділлі порівнювали з монголо-татарським нашествям [13, с. 124]...

У першій половині серпня кількість селянських виступів, здавалося б, мінімізувалася, але на початку осені погромна хвиля піднялася з новою силою.

Анархія, що викликала велику тривогу в громадянства краю, не припинилася й після жовтневих подій 1917 р., коли найрадикальніша частина російської соціал-демократії (більшовиків) на чолі зі своїм вождем В. Ульяновим-Ленініним взяли курс на повалення Тимчасового уряду. В результаті, 7 листопада в Петрограді стався ще один державний переворот, що увійшов в історію як Жовтнева революція. Того ж дня у місті на Неві відкрився II Всеросійський з'їзд рад, який проголосив встановлення влади рад, ухвалив популістського, пропагандистського гатунку декрети про мир та землю, обрав Раду народних комісарів. Влада перейшла до рук більшовиків.

Що стосується Вінниці, то тут більшовицький ревком, очолюваний більшовиком М. Тарногородським, 17 листопада фактично запровадив двовладдя, проголосивши свою владу, в той час, коли офіційно функціонували місцевий орган Центральної Ради – Губернська Українська Рада та міська дума, котрі перебували на позиціях УЦР.

На щоденних мітингах у великих населених пунктах Подільської губернії, що відбувалися в кінці жовтня – листопаді, частішали вимоги передачі всієї повноти влади радам. Накази і вказівки губернського та повітових комісарів все більше ігнорувались. Подільський губернський комісар повідомляв генеральному секретарю внутрішніх справ про те, що всю Подільську губернію охопило повстання робітників і селян. Особливо небезпечні виступи мали місце у

Ямпільському, Вінницькому, Брацлавському повітах, а в Літині спалахнуло збройне повстання військових частин; на Гайсинщині більшовицький виступ помітного успіху не мав; Могилівська рада солдатських і робітничих депутатів спробувала нав'язати учасникам повітового селянського з'їзду постанову про невизнання Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату легітимними представниками влади в Україні [52, с. 159]...

В Києві про переворот в Петрограді дізналися ввечері 7 листопада. На спільному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів більшовики закликали до переходу влади до рад, але есери та меншовики стояли за підтримку Тимчасового уряду. До підтримки уряду схилилися міська дума, штаб Київського військового округу.

Пізно увечері відбулося й засідання Малої ради (фактично – уряду), яка створила підзвітний Центральній Раді Крайовий комітет з охорони революції в Україні. По суті це була перша публічна заява Центральної Ради щодо перебрання влади до своїх рук. Наступного дня Комітет оприлюднив свою першу постанову. В ній попереджалося, що погроми, бешкети і непорядки будуть нещадно придушуватися по всій території України. 9 листопада Комітет звернувся з відозвою до населення України, в якій повторив заклик зберігати спокій і рекомендував революційним демократичним силам об'єднуватися в місцеві комітети для охорони революції. У відозві підкреслювалося, що влада Комітету поширюється на дев'ять губерній України...

12 листопада 1917 р. на сьомих загальних зборах УЦР М. Грушевський зробив доповідь про проект Конституції України, в якій озвучив ідею проголошення Української держави. Це мала бути демократична республіка, в якій не передбачалося жодного місця авторитарному режимові, а виконавча влада була поставлена в чітко окреслені рамки. Україна мала бути унітарною державою з широким місцевим самовряду-

ванням і конституційним забезпеченням прав національних меншин. Верховне право в Українській демократичній республіці забезпечувалося не федеративним центром, а українським народом в особі Всенародних зборів України.

Кількома днями пізніше питання про проголошення України демократичною республікою було переведене в практичну площину. 19 листопада Генеральний секретаріат обговорив проект III Універсалу Центральної Ради. Головна ідея III Універсалу була передана через цілком конкретне політичне рішення: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою».

III Універсал можна вважати одним із найрадикальніших і найконструктивніших документів Центральної Ради. Він відкинув унітарний принцип державного устрою Росії. Йшлося не про автономію України в складі Росії в баченні Тимчасового уряду, а про принципово нове майбутнє державне утворення [66, с. 425 – 426]...

Не забарилася й відповідна реакція вороже налаштованих до Центральної Ради сил. Зокрема, праві російські політичні сили, які з недовірою ставилися до діяльності УЦР за часів Тимчасового уряду, проголошення Української Народної Республіки розцінили як сепаратистську акцію, спрямовану на розвал Росії.

Своєрідною виявилася реакція лівих сил – згідно з ленінським ультиматумом вже з 6 грудня 1917 р. радянська Росія знаходилася в стані війни з УНР [66, с. 427, 429] – зміцніла в Росії більшовицька влада зовсім не приховувала свого бажання взяти під власний контроль й важливі у стратегічному плані українські території. За розпорядженням В. І. Леніна в Україну вдерлася 30-тисячна армія В. Антонова-Овсієнка. 7 січня 1918 р. він віддав наказ про початок наступу на Київ. Командувачем угрупованнями, що рвалися до української столиці з різних сторін, А. Антонов-Овсієнко призначив лі-

вого есера, підполковника царської армії М. Муравйова [66, с. 430].

Бойові дії розгорнулися й на теренах Вінниччини. Напочатку січня 1918 р. спалахнули бої за Браїлів, Гнівани, Тюшки між збільшовизованими підрозділами 2-го гвардійського корпусу, що розпочав наступ на Вінницю, та частинами військ УЦР. Тоді ж війська УЦР покинули Ольгопільський та Ямпільський повіти. 4 січня вони внаслідок наступу збільшовизованих частин 7-ї і 8-ї армії залишили вузлову станцію Вапнярка, на інших напрямках – Тульчин, Гайсин [51, с. 162].

10 січня українські частини під тиском більшовицьких сил (2-го гвардійського корпусу, що дислокувався у Жмеринці, Кексгольмського та Литовського полків) змушені були залишити Вінницю [13, с. 131]. 17 січня на спільному засіданні Вінницької Ради та ревкому, яке відбулось у Білій залі міської управи під головуванням більшовика А. Іванова, було офіційно проголошено встановлення у Вінниці радянської влади, а також обрано новий склад виконавчого комітету Вінницької Ради робітничих і селянських депутатів (голова Ради – Є. Едельштейн). Після цього вінницьке більшовицьке керівництво повторило сценарій розгону Установчих зборів у Петрограді: розпустило міську думу та заарештувало членів міської управи.

Тоді ж нова влада, що адміністративно розмістилася в реквізованому будинку окружного суду, прийняла рішення вилучити всі цінності з банку, а також примусити мешканців міста здати золоті речі. Винні в невиконанні цього наказу підлягали суворому покаранню. Для зміцнення позицій та боротьби з непокірними створювався загін т. зв. «червоної гвардії», а на підприємствах запроваджувався «робітничий» контроль. 19 січня на заможне населення міста було накладено грошове стягнення в розмірі 75 тисяч крб. [146].

З просуванням збільшовизованих військових частин народжується нова хвиля пограбувань поміщицьких маєтків в теренах Поділля [51, с. 163].

24 січня, в умовах катастрофічно зростаючої воєнної загрози, Центральна Рада ухвалила історичний IV Універсал. Лейтмотивом цього документа була теза: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу». Центральна Рада закликала всіх громадян республіки захищати «добробут і свободу» у боротьбі з «більшовиками та іншими нападниками». Універсал декларував низку принципів важливих положень: проголошувалася незалежність, суверенітет УНР; на уряд покладалося завдання «цілком самостійно» довести до кінця переговори з Центральними державами – учасницями Першої світової війни та укласти з ними мир (після укладання миру планувалися демобілізація армії, заміна її робочою міліцією; переведення заводів і фабрик з воєнного на мирний стан, збільшення продукції народного споживання тощо); гарантувалася передача землі селянам без викупу ще до початку весняних робіт; констатувалася націоналізація лісів, вод та підземних багатств краю; було взято курс на запровадження монополії на виробництво і торгівлю залізом, тютюном та іншими товарами і встановлення державно-народного контролю над усіма банками; ставилося завдання найближчим часом скликати Українські Установчі збори, які б схвалили Конституцію УНР [6].

Реалізації накреслених планів завадила масштабна більшовицька агресія.

На початку лютого війська Муравйова підійшли до Києва з боку Дарниці і впродовж п'яти днів обстрілювали його з важких гармат, після чого 8 лютого 1918 р. оволоділи містом. Варварська стрілянина призвела до великих жертв серед мирного населення і руйнування багатьох пам'яток історії та архітектури [60, с. 261].

Захопивши місто, Муравйов влаштував у ньому різанину. Вбивали офіцерів та юнкерів, тих, хто мав інтелігентний вигляд, а також тих, хто розмовляв українською мовою. Серед останніх мало не загинув народний секретар В. Затонський: врятувало його тільки те, що він показав патрулю посвідку з печаткою ЦВК рад України. За далеко неповними даними, встановленими комісією з розслідування погрому, загинуло 2587 осіб [147].

Центральна Рада та її уряд змушені були переїхати в Житомир.

Щоб вижити, УНР потребувала допомоги. 12 лютого на засіданні Ради народних міністрів (так після підписання IV Універсалу став називатися уряд УНР) член створеного 28 грудня 1917 р. Генеральним секретаріатом Особливого комітету оборони України М. Порш запропонував звернутися до Центральних держав за військовою підтримкою [60, с. 267]. Уряд відповів згодою й звернувся до німців та австрійців із проханням сформуванню з українців-військовополонених боєздатні частини та вислати їх у розпорядження УНР. Надії також покладалися на українців-галичан, які дістали військовий вишкіл в австро-угорській армії [66, с. 433]. Додавало оптимізму те, що напередодні, 9 лютого, у Бресті між УНР та державами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія) був підписаний мирний договір.

Тоді, починаючи переговорний процес, українська делегація на чолі з В. Голубовичем виступила з вимогою забезпечити територіальну цілісність України в її етнографічних кордонах, що означало, як вона підкреслювала, «приєднання до України Холмщини і Підляшшя і плебісцит у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні» [5]. Це був той самий принцип, на підставі якого Центральна Рада прагнула позначити кордони України в межах Росії...

Оскільки Німеччина й Австро-Угорщина стояли на порозі продовольчої катастрофи, 2 лютого обидві держави пого-

дилися на обговорення трьох вимог українців: визнання УНР; визначення українських кордонів із включенням Холмщини до складу УНР; підписання спеціальної таємної угоди про Галичину. Цим вимогам протиставлялася в пакеті одна вимога Центральних держав: поставка з України 100 тис. вагонів зерна до червня 1918 р. Угода про виділення в майбутньому Східної Галичини і Північної Буковини в «окремий коронний край» була досягнута 8 лютого [60, с. 266, 267].

Німецький та австро-угорський уряди розуміли, що одержати будь-які продовольчі ресурси буде реальніше за умови присутності там їхніх військових контингентів. 21 лютого 1918 р. німецькі війська почали наступальний рух на територію УНР. Через тиждень туди ж рушили австро-угорські частини. У лютому – на початку березня вони увійшли до Брацлава, Вінниці, Жмеринки, Могилева-Подільського [51, с. 163]. Загальна чисельність військ інтервентів сягала 450 тис. солдатів та офіцерів. Ця військова потуга дала можливість без особливих проблем до кінця квітня 1918 р. витіснити більшовицькі війська з України [66, с. 433].

Тут варто згадати про директивний лист В. Леніна до Г. Орджонікідзе, який керував евакуацією цінних вантажів: «Негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче й беззастережне перелицьовування наших, що на Україні, частин на український лад – отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, – він повинен називатися просто Овсієнком» [9]...

Щодо Вінниці, то більшовицька верхівка (М. Тарногородський, В. Красноленський та голова міської ради Журавльов) разом із червоноармійським загоном поспішно залишили місто ще до приходу австро-угорських частин, евакуйувавшись до Полтави.

Після їхнього відходу вже 15 лютого у Вінниці відновило роботу міське самоврядування. Однак присутність у місті окупаційних військ створювала додаткові труднощі для місцевої влади.

Зазначимо, що Вінниця була окупована 514-м польовим угорським корпусом, частинами 2-ї Східної австро-угорської армії та деякими іншими. 8 березня вінницький комісар оповістив населення, що австро-угорські війська запрошені з метою очищення України від більшовиків та наведення порядку. При цьому гарантувалися недоторканість громадян УНР та недопущення щодо них насильницьких дій. У свою чергу австро-угорське командування запевнило населення окупованих територій у невтручання у внутрішні справи українців та у незастосуванні санкцій до осіб, які добровільно здадуть зброю. Проте на практиці стосунки австро-угорців та місцевого населення були далеко не безхмарними.

Особливе обурення серед вінницької громадськості викликав наказ австрійського військового коменданта, в якому, серед іншого, встановлювалася смертна кара за «будь-яке порушення спокою і порядку». За цим наказом встановлювалася також система обов'язкових доносів на осіб, які «вороже ставляться до австро-угорського війська, що перебуває на землях України». Цим самим грубо порушувалися закони та суверенітет України, а також елементарні права громадян. Наслідком такої позиції австро-угорського командування стала резолюція міської думи від 26 березня 1918 р. зі скаргою до Ради Народних Міністрів та Центральної Ради про незаконні дії союзників.

Останні не дуже церемонилися з місцевою владою і під час проведення численних самовільних реквізицій продовольства, сировини та готових промислових виробів. Так, за розпорядженням австро-угорського коменданта м. Вінниці на місцевій взуттєвій фабриці «Ястреб» на початку квітня 1918 р. було реквізовано всі запаси шкіри та взуття. Зберег-

лася скарга від 11 квітня того ж року про те, що австрійці без дозволу української влади вивезли із Вінниці кілька партій сала [13, с. 132].

Архівні документи також повідують про неодноразове застосування прибулими військовиками зброї для придушення проявів непокори подолян, значна частина яких сприймала німецькі та австро-угорські військові формування як окупаційні сили, що сприяло зростанню повстанського руху, а також популярності лівих сил...

Дотримуючись принципу «поділяй і владарюй», цісарські чиновники також завжди відкидали вимоги українців об'єднати їхні землі в кордонах імперії під єдиною адміністрацією [60, с. 279].

Земля, її багатства були об'єктом прискіпливої уваги не лише окупаційного іноземного військового контингенту, а, насамперед, основної частини населення краю – селянства. Саме вона стала предметом розгляду Подільського губернського селянського з'їзду, що проходив 11 – 14 лютого 1918 р. Базуючись на положеннях III та IV Універсалів УЦР, він прийняв резолюцію «Про норми наділу земель», якою постановив «негайно приступити до розподілу бувшої поміщицької землі». Миритись із її втратою поміщики, звісно ж, не хотіли. Апелюючи до представників німецьких та австро-угорських військ, вони почали вимагати ліквідації земельних комітетів, повернення конфіскованої власності.

У цей час селяни зіткнулися зі ще однією серйозною перепороною на шляху реалізації соціальної справедливості – появою на теренах Вінниччини польських легіонерів, зокрема частин 3-го Польського корпусу, особовий склад якого був здебільшого неприхильно налаштований до української справи. Так, у Брацлавському повіті легіонери заявляли, що «Поділля є частиною Польщі»; повітовому комісару Павліченку при зустрічі сказали, що «не визнають української влади, що їм наплювати на неї» [182].

Польські корпуси в Україні – військові формування, створені на основі полонізованих частин і підрозділів російської армії на території України та Бессарабії. Формувалися для боротьби проти збройних сил Німеччини та Австро-Угорщини на Південно-Західному та Румунському фронтах [184].

3-й корпус мав специфічну структуру особового складу. Основний його контингент був представлений членами польських партизанських загонів, що утворились на території Київської, Подільської та Волинської губерній з жовтня 1917 р. як реакція на погроми поміщицьких маєтків селянами. Польські землевласники, які концентрували 44 % землі Подільської губернії, розцінювали його як військову силу, що мала захистити їх від погромів [182].

У кінці лютого – на початку березня більшість його формувань (близько 3,5 тис. осіб) зосередились у Вінниці, Дзвонисі, Немирові, Ольгополі, Бершаді, Літині, Хмільнику, Старій Синяві. 16 – 18 березня на території Літинського, Брацлавського та Ольгопільського повітів зафіксовано перші зіткнення легіонерів корпусу із селянами, які готувалися до весняної сівби. 3-го квітня в Уланівській волості Літинського повіту відбулися загальні збори, які оголосили мобілізацію і створення організації самооборони на основі Статуту Вільного козацтва для захисту від польських військовиків. Того ж дня у центральних газетах опубліковано «Ультиматум до польських легіонів» від українського уряду з вимогою покинути Поділля та межі України.

6 квітня військовий міністр УНР О. Жуковський оприлюднив наказ, у якому зокрема йшлося про те, що польські війська не мають жодного права втручатись у внутрішні справи УНР, будь-які самочинні реквізиції ними фуражу, хліба та іншого провіанту мусять бути негайно припинені [51, с. 164 – 165]. Відповідний наказ про заборону реквізицій 8 квітня 1918 р. видав й начальник Провізійного відділу Поль-

ського війська в Україні К. Гінтовт-Дзевальтовський. Однак окремі відділи корпусу його проігнорували. 10 – 13 квітня 1918 р. провели на Брацлавщині реквізиції у селах Печера, Рогізна, Забужжя, розігнали місцеві земельні комітети. У с. Стрільчинцях закрили облаштовану в маєтку Хоткевичів школу. В околицях Немирова заважали селянам засівати поля, що належали княгині Щербатовій. Селяни змушені були братися за зброю.

Поштовхом же для ескалації збройного протистояння став наказ німецького генерала Айхгорна про засів полів від 6 квітня 1918 р., в основу якого було покладено принцип «хто посіє, той пожне». Польським землевласникам, маєтки яких контролювались земельними комітетами, конче необхідним став зрив посівної кампанії селян, навіть із застосуванням зброї.

Кульмінацією конфлікту виявилися події 14 – 17 квітня 1918 р. 14 квітня селяни влаштували засідку біля с. Медвеже й обстріляли ескадрон уланів, що рухався до Стрільчинців з Немирова для покарання селян, які напередодні вигнали з маєтку поміщицю Хоткевич та роззброїли запрошений нею загін легіонерів. Відповідаючи на загибель у перестрілці одного легіонера, каральний загін повернувся в Медвеже і спалив 22 садиби, позбавив життя 11 селян. Частина їх була спалена живцем [182].

Після втручання австро-угорських військ 18 квітня 3-й Польський корпус інтерновано у район Хмільника – Пикова – Янева (нині: с. Іванів; обидва села Калинівського району Вінницької області) [184].

Як відгук на події, а також агресивну поведінку німецько-австро-угорських окупантів, в середині квітня в подільських селах почали створюватися загони самооборони. Так, у Ямпільському повіті перший загін чисельністю до 300 чол. виник у Качківці, згодом подібні загони були організовані в Дзигівці, Яланцю, Писарівці, Клембівці [51, с. 165].

Свою роль у радикалізації настрою селян відіграла й антипольська агітація, яка, зокрема, відкрито проводилась ще з березня 1917 р. російською організацією монархічного спрямування «Красная точка». Вона закликала створити селянську армію для боротьби з усіма «поневолювачами»: «буржуазною Центральною Радою, німцями, євреями, поляками». Саму ж Українську Центральну Раду називала «сбродом предателей и изменников русского народа, которая занималась только тем, что привозила из Германии и Австрии разных жуликов и мошенников, вроде пана Грушевского и проч. и распродавала южную Россию немцам, ляхам, жидам в розницу и в розпивочную», а українців – «так называемыми украинцами», «отщепенцами, продавших веру и родину» [34]. Такою ж підривною агітаційно-пропагандистською була діяльність й інших аналогічних так званих «патріотичних» товариств і спілок, пройнятих великодержавним шовінізмом, – «Союза русского народа», «Союза монархистов», «Союза Архангела Михаила», «Союза двухглавого орла» тощо [115, с. 240].

Слід також зазначити, що після зайняття України військами Німеччини та Австро-Угорщини командування польських корпусів намагалося урегулювати правове становище польських частин. 4 квітня була укладена відповідна угода з урядом УНР, згідно з якою польська сторона мала дотримуватися суворого нейтралітету та постачатися усім необхідним урядом УНР. Однак невдовзі внаслідок тиску німців на український уряд було прийнято рішення роззброїти польські формування. Сталося це 10 червня 1918 р. [184].

Тим часом економічна криза в країні загострювалась, робітники і службовці тривалий час не отримували зарплати, все помітнішою в суспільстві ставала соціальна напруга, як і нездатність Центральної Ради її зняти. Окупаційні сили почали думати про зміну уряду, який фактично не мав владної вертикалі, здатної втілювати його ж розпорядження в життя.

Після того як 23 квітня був підписаний економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною, потреба в Центральній Раді відпала. Німці вирішили замінити її авторитарною особою. Вибір випав на генерала Павла Скоропадського. 26 квітня імператор Вільгельм II дозволив фельдмаршалу Ейхгорну здійснити задуманий план. Німецьке командування низкою превентивних заходів блокувало діяльність Центральної Ради. Натомість учасники хліборобського з'їзду 29 квітня 1918 р. проголосили П. Скоропадського гетьманом України.

Центральна Рада відповіла на це ухвалою Конституції УНР, за якою Україна мала бути демократичною, парламентською державою. Проте ця Конституція так і не набрала чинності [66, с. 434].

Основною опорою режиму Гетьманату Української Держави були поміщики, буржуазія та станове чиновництво, значною мірою зрусифіковані, яких, насамперед, цікавили стабільність та звичні норми життя. До національної ж ідеї ставилися байдуже. Однобічна орієнтація на імущі класи, потреба задовольнити апетити австро-угорських окупантів зумовили таку соціально-економічну політику гетьманського уряду, яка вела не до консолідації суспільства, а до поглиблення розколу.

Після державного перевороту прихильники гетьмана майже без боротьби оволоділи усіма державними установами в столиці та на периферії. У Вінниці, наприклад, переворот виявився у тому, що начальник міської міліції І. Мартиновський оприлюднив оголошення, в якому зазначалося: «Повідомляю мешканців міста Вінниці в тім, що вся влада на Україні належить Гетьману всієї України Павлу Скоропадському, котрого визначено військовим командуванням германським та австро-угорським, і виявившого готовність у випадку необхідності підтримувати тут владу своєю збройною си-

люю і суворо карати за непідкорення цій владі, в повнім єднанні з українською адміністрацією» [33].

Прийшовши до влади, П. Скоропадський, чи не найперше, приступив до реформування місцевих владних органів. Замість посад губернських та повітових комісарів вводилися губернські та повітові старости, які були представниками центральної влади на місцях. Спочатку посаду губернського старости було запропоновано голові губернського продовольчого комітету О. А. Савостьянову, однак, через відмову останнього ця посада 19 травня 1918 р. дісталася голові Проскурівської повітової земської управи С. І. Кисельову (обіймав її незмінно аж до повалення гетьманського режиму) [132].

З метою стабілізації внутрішнього становища у місті було видано наказ, за яким без дозволу губернського старости заборонялося проведення будь-яких з'їздів та зборів. Згодом, 6 червня, без аналогічного дозволу були заборонені різні гуляння, вечірки, вистави, концерти, бали та інші велелюдні заходи. Порядок у місті забезпечувався спільними зусиллями міської влади та австро-угорського командування [13, с. 133].

Крім того, гетьманська влада досить часто вдавалася і до репресій щодо українських патріотів, особливо до колишніх членів Центральної Ради. Зокрема, у червні були заарештовані голова правління Подільського Союзбанку П. П. Відибіда, колишні члени Вінницької Ради П. Т. Бунт, Д. Н. Кошмак, С. С. Мельниченко, М. К. Козоріс (останній, як галичанин, був переданий австрійцям) [13, с. 134].

Ув'язнення зазнав й С. В. Петлюра [60, с. 289].

У липні 1918 р. Рада міністрів Гетьманату затвердила тимчасовий закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства», за яким фактично селяни разом із кінями та іншим реманентом віддавалися у розпорядження поміщиків, які вирощували хліб для постачання Центральної держав. Згідно з цим законом організатори страйків на по-

льових роботах підлягали ув'язненню на строк до одного року.

Силу режиму відчув на собі також робітничий клас. В Україні діяв наказ фельдмаршала Ейхгорна про німецькі військово-польові суди, під які потрапляли страйкарі. Страйки заборонялись, а страйкуючих переслідували [66, с. 437 – 438].

Гетьманський переворот був спробою консервативних політичних сил загасити полум'я революції, покласти край поширенню радикальних соціальних настроїв, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в правове русло, а також забезпечити право приватної власності [66, с. 435].

Градус напруги помітно посилював встановлений у 1918 році австро-угорською та німецькою військовими адміністраціями окупаційний режим, що повсюдно супроводжувався масовими грабежами, реквізиціями і конфіскаціями приміщень, майна і харчів, контрибуціями, викликав невдоволення і справедливий опір населення регіону, який водночас був складовою частиною загальнонаціональної боротьби проти іноземців.

За цих умов, як уже згадувалося, селяни багатьох сіл часто об'єднувалися для самозахисту. Так, коли у с. Митинці Літинського повіту увірвався ворожий загін і став забирати коней, його жителі разом із селянами сіл Маркуші, Рибчинці, Качанівка, Війтівці вчинили збройний опір окупантам. У цій сутичці повстанці зуміли відібрати у загарбників коней і захопити один кулемет [163]...

За підрахунками істориків, у березні – листопаді на Поділлі діяло понад 190 повстанських загонів.

У травні вибухнуло повстання у Ямпільському повіті. У серпні спалахнули повстання селян у Брацлавському, Вінницькому, Літинському, Могилівському, Ольгопільському повітах, а також у тому ж Ямпільському, які були придушені

за допомогою австро-угорських військ. Багато повстанців було повішано і розстріляно, зазнало тілесних покарань, спалено багато будівель. На селян накладено контрибуцію [51, с. 164; 169]...

Водночас слід відзначити й певні здобутки влади П. Скоропадського.

Чи не найбільших успіхів уряд Гетьманату досяг у сфері освіти. Це тим більш важливо, коли зважити на те, що із 33 млн. чол. населення країни 75 % були неписьменними. В окремих регіонах даний показник сягав ще вищих значень. Так, на Поділлі не мало освіти 84,5 % населення [2]. Завдяки зусиллям уряду за короткий термін часу створено централізовану систему управління освітою, що забезпечувало можливості чіткого й ефективного керівництва галуззю, її українізації. Зокрема у 1918 / 1919 навчальному році на Поділлі відкрито вісімдесят дев'ять навчальних закладів: 31 нижчу початкову школу (1 – 4 роки навчання), 28 вищих початкових шкіл (3 – 4 роки навчання), 30 середніх шкіл (8 – 11 класи). Серед останніх – 6 українських гімназій і шкіл національних меншин, зокрема, у Кам'янці-Подільському – 2 польські гімназії. За іншими даними, наприкінці 1918 р. на Поділлі діяли 128 нижчих початкових шкіл і 141 вища початкова школа, з яких відповідно 50 і 79 були відкриті у 1918 р. [112].

Значні здобутки гетьманський уряд мав у розвитку вищої освіти. В серпні 1918 року засновано державні українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському, організовано 2 народні університети (один із них у Вінниці) та 12 нових учительських семінарій по всій Україні [48, арк. 33].

Перший за всю історію краю вищий навчальний заклад – Кам'янець-Подільський державний український університет було відкрито 22 жовтня 1918 р. У ньому «...майбутні інтелігенти студіювали українознавство, зокрема історію української мови, історію українського писемства, історію України, географію України, українську штуку (мистецтво), археоло-

гію України тощо. Ці науки закладали основу національного світогляду українського інтелігента, який мав служити не російській, австрійській, польській чи румунській державі, а своїй українській, взявши на себе роль поводиря неосвіченого народу, прокладаючи йому шлях до кращого майбутнього як у соціальному, так і культурному вимірі» [48, арк. 1]...

Врешті, Гетьманат теж відійшов у минуле, поступившись місцем Директорії УНР. 13 листопада на своєму таємному зібранні в Києві лідери Українського національного союзу (УНС) створили Директорію – колективний орган, який мав керувати повстанням проти гетьмана. Очолив її відомий письменник та громадський діяч В. Винниченко. До складу Директорії також увійшли звільнений 11 листопада із в'язниці за наполегливою вимогою німецького командування С. Петлюра, член Української партії соціалістів-революціонерів, професор Київського українського університету Ф. Швець, соціаліст-самостійник, адвокат П. Андрієвський та керівник профспілки залізничників, безпартійний А. Макаренко.

Опинившись на волі, С. Петлюра негайно подався в Білу Церкву, де проходили переформатування загони січових стрільців. Через день у Білій Церкві опинилися й інші члени Директорії. Вони уклали угоду про нейтралітет з Великою солдатською радою, яка постала в окупаційних військах після революції в Німеччині, й повели стрільців у похід на Київ [60, с. 291].

Що стосується революції в Німеччині, то вона спалахнула 3 листопада й призвела до відречення Вільгельма II від престолу. Одночасно поразкою країн Четверного союзу закінчилась Перша світова війна. Ці події не могли не вплинути на ситуацію в Україні – німецька військова присутність втрачала сенс [66, с. 440]...

На заклик Директорії антигетьманське повстання розпочалося 15 листопада 1918 р., а через місяць (14 грудня 1918

року) гетьман П. Скоропадський добровільно зрікся влади і вирушив на вигнання до Німеччини [13, с. 137].

На Поділлі гетьманська влада була повалена доволі швидко. 18 листопада військові частини, що підтримали протигетьманське повстання, захопили Козятин. У Вінниці перехід влади виявився безкровним, а 25 листопада надійшла телеграма командира 2-го Подільського гайдамацького корпусу П. Єрошевича про те, що «вся влада в Подільській губернії перейшла до рук Директорії» [51, с. 171].

У ніч з 3-го на 4-е грудня 1918 р. Директорія перебралася до Вінниці. Крім потреби організації управління, звільнення від гетьманської влади території України, переїзд до міста над Бугом диктувався міркуваннями безпеки. Тут під її керівництвом місцеві діячі, в тому числі кооператори, які не сприймали економічної політики Гетьманату, почали відновлювати політичні інституції УНР, підтримуючи боротьбу Директорії проти П. Скоропадського. Вінниця стала одним із головних центрів повалення гетьманської влади на Поділлі, забезпечила Директорії надійний політичний та економічний тил для подальшого розгортання боротьби.

Тоді до міста прибули три члени Директорії: В. Винниченко, Ф. Швець та О. Андрієвський. Натомість С. Петлюра та А. Макаренко залишилися в Козятині, де Головний отаман розташовував свою ставку. Це можна вважати початком відкритого протистояння у боротьбі за владу двох основних гравців – В. Винниченка, котрий намагався зміцнити свої позиції як Голова Директорії, і С. Петлюри, який презентував себе головнокомандувачем всіх збройних сил і відкрито претендував на посаду військового диктатора.

Одразу ж після прибуття, для урегулювання біжучих справ на звільнених від гетьманської влади територіях, Директорія активно формує тимчасові управлінські структури. Так, 5 грудня 1918 р. при ній було створено Тимчасову Раду завідуючих державними справами, яка складалася з одинад-

цяти відділів, на котрі покладались функції міністерств. Деякі відділи очолили подільські діячі: фінансів – П. Відибіда; земельних справ – М. Козоріс; освіти – Ю. Щириця, судових справ – голова Подільського земства В. Приходько, Центральне інформаційне бюро – М. Гризодуб.

Під час перебування у Вінниці Директорія прийняла низку законів та постанов, що стосувалися політичної, економічної, освітньо-культурної сфер [35, с. 201 – 203]. Зокрема, постановою від 9 грудня 1918 р. поновила ряд законів Центральної Ради: про національно-персональну автономію, земельну реформу, 8-годинний робочий день, профспілки. Водночас вона скасувала закони Гатьманату в тих пунктах, які, на думку Директорії, були «направлені проти інтересів трудових класів і шкідливіх для всього громадянства» [13, с. 138].

13 грудня після дводенних переговорів у Козятині між уповноваженими Директорії, німецького командування і Великої солдатської ради військової групи було підписано угоду про нейтралітет німецьких військ і поступове їх виведення з території України [51, с. 172].

18 грудня Директорія виїхала з Вінниці до Києва, де проведено низку урочистостей, зокрема, парад та святкове богослужіння, які знаменували відновлення Української Народної Республіки.

В момент створення Директорії вважалося, що вона є органом Українського національного союзу, призначеним лише для керівництва повстанням, але в його ході Директорія проголосила себе найвищим державним органом відновленої УНР. Разом з тим у декларації Директорії від 26 грудня стверджувалося, що вона є тимчасовою верховною владою революційного часу, джерелом легітимності якої є трудящий народ. У декларації говорилося про скликання Конгресу трудового народу України, якому Директорія і мала передати верховну владу.

Того ж дня Директорія утворила Раду Народних Міністрів УНР. Її очолив український соціал-демократ В. Чехівський, а міністерські портфелі були поділені між представниками партій, що входили до Українського національного союзу.

Соціальною опорою Директорії стали українська інтелігенція та селянство, які піднялися на боротьбу з гетьманським режимом. Інтелігенція була національно свідомою, але нечисельною, тоді як селянство становило переважну частину населення, але мало недостатньо розвинену національну свідомість. Як і в 1917 р., головним революційним гаслом селянства була боротьба за землю.

Члени Директорії сподівалися, що після перемоги над гетьманом вони взмозі будуть контролювати ситуацію і вдруге розбудовувати Українську Народну Республіку. Насправді ж країну охопила революційна анархія. Майже не контролювана тепер політичними партіями соціальна стихія роз'їдала конструкції молодій національній державності, вносила в економічне і політичне життя безлад та руїну. В атмосфері анархії та сваволі, яку назвали отаманщиною, набули страхітливих масштабів єврейські погроми, що увійшли чорною сторінкою в історію ревоюції [66, с. 442].

Не обминули вони й Вінниччину. На тлі зміни влади особливо помітно проявились у південних повітах, зокрема в населених пунктах Чечельнику, Шендерівці, Мурованих Курилівцях, Верхівці, Межиріві, Соболівці, Шаргороді, Озаринцях [51, с. 171].

Вибух антисемітських виступів сягнув свого апогею внаслідок анархії, яку на початку 1919 р. спричинила агресія російських більшовиків, котрі зробили терор повсякденністю, знецінили людське життя, втягнули суспільство у вир братовбивства. Територія, на яку номінально поширювалась влада Директорії УНР, фактично випала з-під її контролю. Армія УНР відчувала гострі проблеми у забезпеченні взут-

тям, теплим одягом, ліками та навіть у харчуванні. Тому частина деморалізованих вояків та переважна більшість учасників повстанських загонів, намагалися мінімілізувати існуючі проблеми за рахунок так званих реквізицій і звичайних грабунків. Об'єктами для проведення таких заходів стали єврейські общини, які компактно мешкали у містах і містечках краю.

Важливо зазначити, що ставлення української влади до єврейських погромів було абсолютно негативним. Вона намагалася боротися проти цього всіма доступними засобами. По суті, в усіх офіційних документах революційної доби з цього приводу йшлося про необхідність активної протидії погромам [115, с. 244]. 27 травня 1919 р. Директорія УНР затвердила «Закон про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромів». Повноваження комісії були надзвичайно широкими, в т. ч. на право порушення кримінальних справ проти підозрюваних урядовців усіх рангів та тимчасове усунення їх із займаних посад [31, с. 527 – 529]. Водночас Головний отаман наголошував: «Кара на смерть мусить упасти на голову погромників і провокаторів. Більше карності і дисципліно-карності я вимагаю від вас в цьому відношенні, щоб ні один волос не упав з голови невинного...» [31, с. 568].

Глибоко засуджувала погроми Рада Народних Міністрів УНР на чолі з її головою Б. Мартосом. У зверненні до українського народу від 12 квітня вона заявила, що «використовуватиме всі засоби, які має у своєму розпорядженні, для боротьби з мерзотниками, особами, що безчестять націю в очах цивілізованих народів» [178].

Попри наростаючі труднощі та невирішені проблеми, 22 січня в Києві сталася важлива подія, котра увійшла в історію як День злуки – проголошення соборності українських земель в одній державі.

Вперше гасло соборності, сформульоване Головною Руською радою, прозвучало 1848 р. і було одним з наріжних каменів українського національно-визвольного руху. Перша світова війна суттєво зблизила західні та східні українські землі, тож після проголошення під час розпаду Австро-Угорської імперії Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР; 13 листопада 1918 р.) цілком природним виглядало бажання українців жити в незалежній і соборній державі.

...22 січня 1919 р. вздовж вулиць, що вели до Софії, живим коридором встала шкільна молодь у святковому одязі. Коли прибула галицька делегація, з Софійського собору вийшло духовенство. Церемонія розпочалася о 12 годині дня... Член-секретар Директорії Ф. Швець оприлюднив Універсал Директорії Української Народної Республіки: «Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка».

На жаль, спроба воз'єднання двох українських народних республік в єдину соборну державу була приречена залишатися лише декларацією. Війна на території Галичини складалася нещасливо для українців. Вторгнення російських військ в Україну ставило під питання існування УНР. Через два тижні після проголошення Акту злуки уряд Директорії змушений був залишити Київ, облога якого більшовицькими військами почалася з кінця січня [66, с. 446, 447]. 2 лютого Директорія та уряд УНР переїхали до Вінниці [21].

Таким чином, Вінниця на деякий час стає столицею України у повному розумінні цього слова. Більшість міністерств у ній, а також керівництво Директорії, розташувалися в найошатнішій та найкомфортнішій будівлі того часу – модерновому готелі «Савой», а державна канцелярія на ко-

лишній вулиці Б. Хмельницького. Окрім «Савою», міністерства також розміщувалися в готелях «Франсуа», «Бель-Вю», «Палас», «Континенталь», «Гранд Отель», в Учителівському інституті, приміщенні міської управи, будинкові окружного суду, 1-й і 2-й жіночих гімназіях, римо-католицькому костелі, комерційній школі та в приватних помешканнях.

Під час перебування у Вінниці Директорією, її міністерствами прийнято низку важливих законів та постанов загальнодержавного значення, зокрема, про Статут «Всеукраїнського Союзу Земств (Народніх Рад)», мобілізацію старшин та урядовців-учителів, відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР та ін. Також навіть у найважчі для держави моменти уряд УНР не забував про проблеми духовного та культурно-освітнього відродження нації [13, с. 139].

У Вінниці відбувалися і важливі події в сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Зокрема, 9 лютого 1919 р. ЦК УСДРП тут прийняв рішення відкликати своїх представників з Уряду та Директорії «з огляду на міжнародні моменти в українській державній справі», голова Директорії В. Винниченко подав у відставку і виїхав за кордон. Посада Голови Директорії залишалася вакантною до 9 травня. Обов'язки голови Директорії почергово виконували всі її члени, проте провідну роль серед них відігравав Головний отаман С. Петлюра, майбутній одноосібний керівник Директорії.

10 лютого Директорія у Вінниці вирішує перервати переговори з РНК РРФСР, оскільки вони через позицію московської сторони не були конструктивними.

13 лютого сформовано новий склад Ради Народних Міністрів на чолі з С. Остапенком. Новий уряд був більш прагматичним, ніж попередній.

17 лютого у пошуках союзників у боротьбі з московсько-більшовицькою агресією Директорія приймає Декларацію до урядів країн Антанти та США з проханням про допомогу.

Однак останніх не влаштовувала соціалістична політика українського керівництва, до того ж вони зробили ставку на «білу» Росію.

У цих умовах особливого значення набувала консолідація усіх патріотичних сил. Значну роль у її забезпеченні відіграло пресове державне бюро пропаганди, створене за постановою Ради Народних Міністрів від 24 лютого 1919 р. Цю ж мету переслідував і Трудовий конгрес – представницький орган з контрольними функціями над Радою Народних Міністрів. Конгрес, гаслом якого була «Оборона державності», виступив із зверненням до народу та армії про підтримку Директорії.

5 березня відбулась Державна нарада УНР за участю членів Директорії, уряду, комісії Трудового конгресу, представників політичних партій і громадських організацій, присвячена питанням оборони Республіки [39, с. 173 – 174].

Це питання було одним із найактуальніших. На той час Директорія по всій Україні мала майже 100-тисячне військо. Проте її основу становили селянські повстанські загони, які погано піддавалися перетворенню на регулярні частини. Дотягнувши тактичних успіхів у районі своїх сіл чи волостей, вони розходилися по домівках [66, с. 445]. За таких умов протистояти набагато чисельнішому й значно організованішому більшовицькому війську, що насувалося чи не з усіх сторін, було досить складно.

Крім того, більшість із численних повстанських загонів не мали чіткої політичної орієнтації, тому в різних ситуаціях під впливом пропаганди ставали на ту чи іншу платформу, часто виступали проти армії УНР. Не випадково їх називали «анархічною стихією» [77].

Тягар проблем чи не найбільше ліг на плечі Головного отамана С. Петлюри – людини вольової, яка була не лише політиком, соціалістом, але й неординарним військовим керівником. Саме з його ініціативи у вінницький період Дирек-

торії УНР український уряд почав створювати армію в 300000 осіб для боротьби з ворогами української державності [64].

Кожен, хто вступав до лав Української армії, повинен був скласти обов'язкову, затверджену Головним отаманом, присягу на вірність своєму народові: «Клянусь честю громадянина Української Народної Республіки і торжественно присягаю Всемогущому Богу вірно Українській Народній Республіці служити, слухняно повинуватися її Верховній владі Директорії, Правительству і Народній армії. Присягаю поважати і захищати накази і всякі припоручення їх по службі, точно виконувати їх супроти всякого ворога УНР та трудящого люду, хто б цей ворог не був і де тільки воля Верховної Республіканської влади буде вимагати: на воді, на суші, у воді, вдень і вночі, в боях, наступках, сутичках і всякого роду підприємствах, словом на кожному місці, у всяку пору і кожному випадку хоробро і мужньо до останньої краплі крові боротися... В цьому мені, Святий Боже, і мою любов до України Рідної та її народу допоможи» [26, с. 227].

Під тиском зрослих загроз, як зовнішніх, так і внутрішніх (піддавшись впливу більшовицької пропаганди, у Вінниці солдати 9-го Республіканського полку відмовилися підкорятися наказам Директорії; крім того, 5 березня розбіглися солдати 55-го піхотного полку, а частина 59-го полку знищила своїх старшин і відмовилася наступати на ворога) Директорія 6 березня 1919 р. переїздить до Жмеринки, а згодом – до Проскурова (12 березня) [13, с. 141]. Загалом, після вимушеного залишення під ударами збройних формувань радянської Росії Києва для неї розпочався період політичної нестабільності, жорстокої боротьби за владу, безуспішних пошуків надійної зовнішньої та внутрішньої підтримки, нескінченних переїздів (Вінниця – Проскурів – Рівне – Станіслав – Кам'янець-Подільський), періодичних реорганізацій уряду та кардинальних змін офіційної політичної лінії.

14 березня Червона армія перейшла у наступ, намагаючись захопити Вінницю з боку Козятина. Вирішальний бій розгорнувся в районі станції Калинівка. В ньому взяли участь практично всі наявні в регіоні підконтрольні Директорії військові формування: Чорноморська дивізія, кадри 7-ї пішої дивізії, 60-й дієвий полк, «ударний полк» ім. В. Вінниченка та 1-й Синьожупаний полк. Після 8-годинного бою українські війська почали відступати на схід, здавши більшовикам Вінницю, а потім і Жмеринку [39, с. 175].

Невдовзі до Вінниці (18 березня 1919 р.) вриваються Богунський і Таращанський полки зі складу 1-ї Української радянської дивізії, якою командував М. Щорс. Тут розташувався штаб його дивізії та Подільський губком КП(б)У. Цього ж дня створено міський ревком, який невдовзі реорганізований у Подільський військово-революційний комітет. Згодом було проведено вибори до міської ради. До складу її виконкому обрали більшовиків: Г. А. Біллера, Фенглера, О. В. Снегова (Фалкінзона), Спектора та ін.

Одночасно виникають і репресивні органи. У квітні було утворено Подільський губернський революційний трибунал, який очолив Є. Філіппов (Едельштейн). Ще раніше, 20 березня 1919 р., створено Подільську губернську надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією. Очолив її Г. А. Біллер. Згадані каральні органи в червні розкрили «шпигунсько-диверсійну» групу, яка базувалася в нідерландському консульстві у Вінниці. П'ятеро його співробітників, заарештованих ще 5 травня, були розстріляні. Усі вони належали до Союзу хліборобів-власників.

Все ж маховик більшовицьких репресій, який лише починав розкручуватись, зачіпав здебільшого представників національно свідомого українства. Так, 12 квітня заарештовано колишнього товариша міністра народної освіти та Подільського губернського комісара освіти Ю. О. Щирицю і В. В. Боржковського – вінницького повітового комісара доби Цен-

тральної Ради. Обох їх, серед багатьох інших активних українських діячів, було розстріляно у Києві 1 червня.

Досить швидко нова влада своїми діями викликала розчарування та обурення у значної більшості населення Поділля. У відповідь на політику реквізицій та викачування продовольства і сировини, репресивні заходи щодо невдоволених «совєтскою владою» та національно свідомих українців усе Поділля невдовзі вкривається мережею антибільшовицьких повстанських загонів. Зокрема, навесні 1919 р. велике селянське повстання, яке очолював мешканець с. Хижинці Ю. І. Зеленько, спалахнуло у вінницьких приміських селах (Хижинці, Лука-Мелешківська, Писарівка, Сокиринці, Яришівка та ін.) [13, с. 141 – 142]. Але найбільше клопотів більшовицькій владі завдав отаман Я. М. Шепель (1896 – 1921), загін якого базувався у Літинському повіті. Починаючи з травня і закінчуючи серпнем 1919 р., загони Шепеля вели запеклі бої за губернський центр – місто Вінницю. Особливо інтенсивними були вони 21 – 23 травня. Повстанцям вдалося захопити Слов'янку – один із районів міста. У бою з повстанцями 23 травня загинув голова Подільського губревтрибуналу Є. Едельштейн. 20 – 24 червня бої велися в районі Пироговської вулиці, Садків, Польського цвинтаря. Штурм міста в цей час вели об'єднані сили Шепеля, Волинця, Саранчі, Тищенка. Однак червоним, попередженим про виступ повстанців колишнім царським полковником Маковським, вдалося відбитися. Втративши близько 500 чоловік, повстанці відступили [41].

В кінці червня – напочатку липня підрозділи Дієвої армії УНР переходять у наступ, звільнивши від ворога Кам'янець-Подільський, Проскурів, Жмеринку та інші міста і села Поділля. В ніч на 5 липня загони Армії УНР були вже за 12 км від Вінниці, однак більшовикам тоді вдалося переламати ситуацію на фронті на свою користь. Червоний нарком у військових справах УСРР М. Подвойський, терміново прибувши

до Вінниці, розпочав контрнаступ. У запеклих боях частини Армії УНР втрачають важливі станції Гнівань, Браїлів, а 7 липня – Жмеринку. Під владою Директорії УНР фактично залишаються Кам'янецький та частина Проскурівського, Летицького і Новоушицького повітів.

16 липня кордон через Збруч переходить 45-тисячна Українська Галицька армія (УГА), об'єднується з Дієвою Армією УНР. Обидві готують спільний наступ. До того ж значно посилюється селянський рух, особливо у східній та північній частині Подільської губернії. Наприкінці липня об'єднана українська армія знову переходить в успішний наступ.

10 серпня 6-ю Запорізькою дивізією Дієвої Армії УНР Вінниця була звільнена від більшовиків. Цій події передували запеклі бої за Жмеринку, в яких брали участь I і III корпуси Галицької армії (загальне командування з'єднання здійснював командант III корпусу генерал-четар А. Кравс), а також група Ю. Тютюнника (куди також входили Запорозька Січ отамана Божка і повстанський загін Я. Шепеля) [39, с. 176 – 177].

У боях за Вінницю не обійшлося без жертв. Зокрема, 10 серпня смертю героя загинув державний інспектор 3-го гайдамацького полку Козловський, який обороняв залізничний вокзал від наступаючих з боку Жмеринки більшовиків. Разом з кількома артилеристами він проник на панцерник «Тарашанець» і відкрив вогонь по іншому ворожому панцернику, який відступав на Гнівань. Згодом, під час тимчасового відступу від вокзалу Козловський був поранений кулею і упав з коня, отримавши ще й удар шаблею [13, с. 142].

Після звільнення Вінниці стало відомо про масові політичні репресії та страти цивільного населення більшовицькою владою, а також про те, що під час свого відступу з Вінниці 9 серпня 1919 р. більшовики вивезли із собою чимало арештованих українців. 12 серпня дванадцять із них розстріляли на ст. Козятин.

Окрім людських жертв, Вінниця зазнала і важких матеріальних втрат. Зокрема 15 серпня 1919 р. правління Подільського Союзбанку повідомляло міністра народного господарства УНР про те, що більшовики пограбували Союзбанк на суму понад 3 млн. крб., а з відділеннями в інших містах – на 5 млн. 224 тис. крб. Вони ж забрали готівку з каси міського самоврядування, бухгалтерські документи, запас продуктів зі складу тощо.

Після зайняття Вінниці українськими частинами більшовицькі сили, зокрема Вінницький комуністичний батальйон, з оборонними боями відступали на Київ, але під м. Калинівною вони були розгромлені. Серед убитих виявився і секретар Вінницького міськкому КП(б)У М. Ф. Гойхер.

Тим часом у місті, яке зазнало чимало лиха від військових дій та більшовицьких соціальних експериментів, поступово налагоджувалося мирне життя. Відновлює свою діяльність Вінницька міська управа (голова – А. Р. Фанстіль), яка востаннє збиралася ще 18 березня 1919 р., відбулося перше засідання Вінницької повітової народної управи [13, с. 143].

6 вересня 1919 р. у Вінницю на нараду з місцевими громадськими діячами прибув голова Директорії та Головний отаман Армії УНР С. В. Петлюра з міністрами. Того ж дня увечері в приміщенні міської управи відбулась нарада міністрів з представниками вінницької демократії, суть якої зводилась до об'єднання демократичних сил усіх національностей. 6 жовтня 1919 р. у Вінниці побував також диктатор Галичини Є. Петрушевич. Вдруге, разом із С. Петлюрою, – 27 жовтня [13, с. 144].

Певна стабілізація внутрішнього соціально-економічного та культурного життя у Вінниці невдовзі знову була порушена зовнішнім чинником. З другої половини вересня 1919 року. Наддніпрянській армії УНР та Українській Галицькій армії довелося зіткнутись з новим і сильним ворогом – Добровольчою армією А. Денікіна. Важкі оборонні бої, які

вели українські армії в умовах гострої нестачі боєприпасів, продовольства, одягу та медикаментів, відбувалися на фоні жахливої епідемії тифу. В особливо скрутному становищі опинилася УГА, де через тиф та інші лиха в листопаді 1919 року вона позбулася до 90 % свого складу. Лише у Вінниці, Жмеринці, Хмільнику, Літині і Немирові в лікарнях перебувало понад 10 тисяч хворих стрільців. У самій Вінниці в грудні 1919 р. було 3 тис. хворих вояків УГА, з яких більшість померла...

У цих умовах командування УГА (генерал-четар Мирон Тарнавський) з метою уникнення цілковитої військової та гуманітарної катастрофи 6 листопада 1919 р. укладає на станції Зятківці (Гайсинщина) з Добрармією сепаратний договір. За ним УГА зі всім спорядженням переходила у підпорядкування Добрармії [13, С. 148]. Щоправда, у договорі застерігалось, що УГА не буде воювати проти Армії УНР.

19 листопада – командуючий УГА генерал-чотар О. Микитка у вінницькому готелі «Савой» ратифікував угоду про перехід Галицької армії до збройних сил Півдня Росії. Перехід Галицької армії на бік Денікіна був явищем вимушеним, викликаним втратою УГА боєздатності. Командування та переважна частина галицьких старшин і вояків усвідомлювали це як сумну необхідність, що була єдиним шляхом порятунку та збереження армії.

Серед частини галичан договір викликав значне невдоволення. Виникла таємна Колегія старшин, до якої увійшли отамани С. Шухевич, О. Лисяк, сотники Меленцій, Турчин та четар Д. Паліїв. Згадана колегія розпочала неофіційні переговори з армією генерала М. Омеляновича-Павленка, яка 6 грудня вирушила у свій знаменитий Зимовий похід [39, с. 181], під час якого, прорвавши між Козятином і Калинівкою денікінський фронт, дісталася Липовця, дезорганізувавши тил противника [66, с. 451].

На початку грудня білогвардійське керівництво міста розпустило Вінницьку міську думу та управу, повітову народну управу. Їхні обов'язки було покладено на спеціальну комісію. Однак у ніч на 25 грудня білогвардійські частини під ударами більшовицьких військ залишили Вінницю, а вже вранці повстанські відділи Я. Шепеля під жовто-блакитними прапорами вступили до міста. Частини УГА, які формально все ще перебували в союзі з Денікіним, оголосили нейтралітет.

28 грудня загін отамана Шепеля захопив ще й Липовець.

30 – 31 грудня боездатні частини УГА під проводом М. Тарнавського покинули Вінницю. Проте у місті залишалися тисячі хворих стрільців. З метою порятунку від розправи з боку більшовиків радикально налаштовані галичани засновують Ревком УГА і 31 грудня укладають договір з більшовиками про розрив з Добармією та про реорганізацію галичан в Червону Українську Галицьку Армію (ЧУГА) [39, с. 181].

Третього січня 1920 р. у Вінницю вступили більшовики. За день до цього частини Червоної армії окупували Калинівку, 5 січня – Літин, 7 січня оволоділи залізничним вузлом і містом Жмеринкою, захопивши на станції ешелони з набоями, снарядами, зброєю та продовольством. 24 січня війська УНР залишили Бар. 29 лютого червоноармійські частини увірвалися в Хмільник, 6 березня – Ямпіль, 25 березня – Могилів-Подільський [122, с. 182 – 184]. Одразу ж після захоплення влади більшовики заходилися енергійно її змінювати.

Однак їхнє становище у цей час все ж не можна було назвати стабільним. Південними районами Поділля рейдувала армія генерала М. Омеляновича-Павленка, яка здійснювала славнозвісний «Зимовий похід». У січні білогвардійські частини залишили Могилівський та Ямпільський повіти, відкотилися на Одещину. Влада перейшла до місцевих громад, які в цілому визнавали верховенство УНР. 23 лютого прем'єр уряду УНР І. Мазепа підписав у м. Могилеві-Подільському

наказ на ім'я полковника Удовиченка про формування окремої пішої бригади в Ямпільському та Могилівському повітах, яку було створено в кінці місяця на базі розрізнених партизанських загонів, що діяли в радянському тилу. 15 березня вона разом із частинами польського війська вступила в Муровані Курилівці. 5 березня у Бершадь увійшов полк Чорних Запорожців. Того ж дня повстанча Українська армія І. Струка захопила містечко Вапнярку, згодом Юрківку (теп. – Тульчинський район) та Вороновицю [122, с. 183 – 184].

До того ж, не припинялася партизанська боротьба селянських повстанських загонів. 23 лютого 1920 р. після 4-денних боїв Вінницю зайняв отаман Шепель. В його руки дісталася майже все майно, захоплене більшовиками у Денікіна [41, с. 145].

Однак найбільш невдалим для більшовиків був квітень 1920 р. У першій його половині розгорівся кількадеennisий бій з'єднання під командування М. Омеляновича-Павленка з радянськими військами в районі Немирова – Тульчина – Брацлава. Більшовикам довелося відступати.

23 квітня, дізнавшись про наближення армії М. Омеляновича-Павленка, 2-а бригада ЧУГА (командувач – Ю. Головінський) вирішує підняти повстання в тилу більшовиків. Її виступ підтримала також 3-я бригада. Повсталі галичани роззброїли гарнізон у Літині, перестріляли велику частину комуністів і повели наступ на Вінницю. О 8-й годині вечора того ж дня вони відкрили артилерійський вогонь по місту, після чого увійшли у Вінницю, зайнявши Миколаївську вулицю (нині – Соборна) до готелю «Савой» та вулицю Петра Могили (нині – князів Коріатовичів) аж до Староміського мосту. Однак, зібравши всі сили, місцеві більшовики вранці 24 квітня відкидають повстанців на Літинському шосе до сіл Шереметка та Людвиківка (нині – у складі Вінниці). Вночі 24 квітня на допомогу вінницьким комунарам підійшли з Калинівки частини 17-ї кавалерійської бригади Г. Котовського, і пов-

станці, зазнавши великих втрат, відступили до Літина. Невдовзі, 27 квітня, вони були роззброєні польським військом та відправлені до таборів інтернованих [13, с. 150].

Тут варто згадати про ще одну подію – підписання у ніч на 22 квітня 1920 р. після тривалих і важких перемовин міністрами закордонних справ А. Лівіцьким і Я. Домбовським україно-польської політичної угоди, за якою Польща визнавала незалежну УНР, а кордон між обома державами встановлювався по річках Збруч і Горинь. Це означало, що до Польщі відходили Східна Галичина, всі західні повіти Волині та кілька повітів Поділля [66, с. 452]. Після угоди 6 листопада у Зятківцях, коли Українська Галицька армія визнала зверхність А. Денікіна, а також враховуючи критичність ситуації, українське керівництво стало погоджуватись на таку лінію розмежування. На основі цього компромісу Польща зобов'язувалася надати Директорії УНР військову допомогу.

В умовах налагодження дружніх стосунків між двома країнами Голова Директорії УНР С. Петлюра розпочав вживати заходи щодо об'єднання всіх українських військових сил, поповнювати їх новобранцями. Але вже з перших днів це не вдавалося. Польська адміністрація дозволила функціонування тільки двох дивізій. Тож мають рацію історики, котрі вважають, що керівництво Польщі, незважаючи на широкі проукраїнські жести, перешкоджало створенню сильної України та її армії [26, с. 286 – 287].

Вранці 25 квітня 1920 р. польські війська перейшли у наступ проти радянських частин від Прип'яті до Дністра. Разом з ними йшли 2 українських дивізії загальною чисельністю близько 4 тисяч вояків. На теренах Поділля громити ворога почала 6-а армія. Наступаючи з району Летичева, Сніткова, Кального, Деражні, вона рухалася до м. Бара, запеклий бій за який спалахнув наступного дня.

27 квітня від більшовиків була звільнена Вінниця. Цього ж дня польські війська зайняли м. Козятин. 28 квітня загони

отамана Волинця та генерала Омеляновича-Павленка оволоділи Брацлавом, 29 квітня військові підрозділи армій Польщі та УНР зайняли Жмеринку [122, с. 184, 186].

Такі ж запеклі бойові дії продовжилися і наступного місяця.

2 травня Тульчином і Вапняркою оволоділи загони Волинця. 3 травня розгорівся бій полку Чорних Запорожців з частинами Червоної армії за Тульчин. 4 травня 3-й Донський кінний полк М. Фролова, який воював на боці УНР, звільнив Ямпіль. 6 травня в районі Ямполья передові частини полку Чорних Запорожців зустрілися з роз'їздами дивізії О. Удовиченка (так завершився Перший Зимовий похід Армії УНР). 9 травня польсько-українські війська вступили до Брацлава і Тульчина, 15 травня – Гайсина. З 15 по 24 травня тривали позиційні бої армії УНР із частинами Червоної армії за селища Кетроси, Підлісівка, Грушки. У середині травня польські війська, захопивши (за підтримки частин Армії УНР) майже всю територію губернії, окрім Ольгопільського, більшої частини Гайсинського та Ямпільського повітів, припинили наступ [122, с. 186 – 188].

Після звільнення Вінниці від більшовиків вона знову (у травні – червні 1920 р.) стає фактично столицею України. Невдовзі сюди перебираються уряд та Директорія УНР.

5 травня впродовж дня у місті перебував голова Директорії та Головний отаман Армії УНР С. В. Петлюра, де виступив із промовою, в якій запевнив, що уряд України і надалі захищатиме революційні здобутки народу, забезпечуватиме право національних меншин на культурно-національний розвиток [13, с. 150 – 151]. 9 травня він побував у Могилеві-Подільському, а 10-го – прибув до Ямполья.

7 травня 1920 р. С. В. Петлюра видає наказ про переїзд до Вінниці міністерств та центральних установ.

Варто відзначити і той факт, що Вінниця стала першим містом в незалежній Україні, яке відвідав глава іноземної

держави. Ним був керівник Польщі маршал Юзеф Пілсудський, який 16 травня 1920 р. прибув до міста зі Жмеринки та мав зустріч із Симоном Петлюрою. Наступного дня у Білій залі міської управи він виголосив промову, суть якої зводилась до того, що «польський нарід несе ту волю, котру він сам здобув собі», «він ще більше буде радий, коли представники сейма Українського з представниками сейма Польського закріплять узи братерства ще більше, ніж зараз». Під бурхливі оплески Ю. Пілсудський закінчив свою промову такими словами: «Хай живе Вільна Україна і Польща!» [13, с. 151].

21 травня у Вінниці прийнято постанову уряду УНР про відкликання з-за кордону Ф. Швеця та А. Макаренка. На підставі неповернення вирішено вважати їх вибулими зі складу Директорії. На цьому Директорія як колективний орган завершила свою місію.

26 травня у Вінниці пішов у відставку уряд І. Мазепи. Натомість призначено новий, який очолив В. Прокопович [122, с. 188].

5 червня 1920 р. більшовики, зібравши великі сили, переходять у контрнаступ. Основною їхньою ударною силою була 1-а Кінна армія С. М. Будьонного, яка, прорвавши фронт, сприяла загальному наступу більшовицьких військ. 12 червня 1920 р. під їхнім натиском впав Київ, 19 червня – Вінниця. У цих умовах 7 червня 1920 р. керівництво УНР переїздить з Вінниці до Жмеринки, через десять днів – до Проскурова. Попереду були нові бої, нові здобутки та жертви, підписання принизливих договорів та втрата незалежності [13, с. 153]...

19 липня радянські війська вийшли на лінії р. Збруч по всій її течії, а в багатьох місцях залишили її позаду. Таким чином територія всієї Подільської губернії була зайнята радянськими військами, а бойові дії перенесено до Галичини.

14 серпня польська армія розпочала контрнаступ проти Червоної армії. 26 – 30 вересня її війська, отримавши підкріплення, переходять р. Збруч. 12 – 18 жовтня виходять на лінію, що проходила на схід від м. Старої Синяви через Новокостянтинів, Літин, Бар, Шаргород і далі вздовж течії р. Мурафи до містечка Яруги на Дністрі.

13 жовтня українські війська оволоділи Ялтушковом. 15 жовтня розпочався наступ 6-ї стрілецької дивізії Дієвої армії УНР на м. Бар. 19 жовтня сили армії УНР визволили містечко Мурафу.

Однак 10 листопада Червона армія розпочала новий наступ і прорвала фронт в районі с. Березівка (теп. – Немирівський район). 16 – 22 листопада у запеклих боях на Західному Поділлі (Кам'янець-Подільський, Проскурів, Волочиськ, Чорний Острів) частини армії УНР зазнали поразки, понесли значні людські та матеріальні втрати. Залишки українських військ перейшли Збруч і опинилися у Польщі. 21 листопада Армія УНР склала зброю перед польськими солдатами. Воєнні дії припинилися [122, с. 189 – 194].

У другій половині 1920 р. влада на Вінниччині остаточно перейшла під контроль більшовиків.

Символічно, саме тоді на її теренах виник перший концтабір – для боротьби проти визвольного руху українського народу з тоталітарним режимом [122, с. 195]...

На жаль, революційна боротьба зазнала фатальної поразки, а український народ знову набув у своїх поневолювачів статусу «меншого брата». Споконвічна мрія народу бути господарем своєї долі так і не стала реальністю.

Однак, хоч українська революція, за словами видатного українського мислителя І. Лисяка-Рудницького, й «не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя» [65].

ПРЕСА – ДЗЕРКАЛО РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ, ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СВІТОГЛЯДУ ПОДОЛЯН

Події бурхливої доби Української національно-визвольної революції знайшли своє відображення на шпальтах тодішніх часописів. Як загальнодержавних, так і регіональних. У тому числі подільських. Оскільки у той буремний час не функціонувало радіо, не було телебачення, не кажучи вже про особливо популярну сьогодні всесвітню Інтернетмережу, саме друковані засоби масової інформації (газети, журнали, бюлетені, альманахи) стали реальним дзеркалом подій, рупором революційної доби, відігравали особливу роль у суспільстві.

І не випадково. За висновками дослідників вітчизняної журналістики, преса є важливим феноменом українського народу [153], адже на її сторінках зберігаються відомості для майбутніх поколінь про те, як жили, за що боролися попередники. Газети знайомлять читачів із життям суспільства в динаміці, в розвитку, взаємов'язку, взаємозалежності та вчать як уникати помилок. Друковане слово було тим джерелом, що живило українську націю в боротьбі за самостійність, і тим першим незалежним інструментом вільної держави, що стояв на сторожі усієї нації [158, с. 2 – 3]. Саме преса відіграла важливу роль у формуванні національного світогляду жителів краю [26, с. 2]. За словами визначного громадського діяча, видавця, публіциста, одного з ініціаторів скликання Центральної Ради Є. Чикаленка, «преса має велике значення для цілого публічного й приватного життя і є першою і найглибшою світовою силою..., позаяк слово – се знак нашої душі. Воно здійснює почуття, викликає образи, керує волею» [168]. Розвиток преси не спинили ні епоха цензурного свавілля, ні

роз'єднання українських земель, ні інші суттєві перепони [148].

Зазирнувши в історичне минуле, переконуємося, що шлях становлення української періодики був надзвичайно важким. Головне джерело труднощів і перешкод, здавалося б нездоланих, – великодержавна, шовіністична політика Російської імперії, в тенетах якої опинилася поневолена нею Україна.

Ще за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову попередню цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою, не допускати в ній «переваги любові до Батьківщини», тобто до України, «над любов'ю до Вітчизни», тобто до імперії. Політично неблагойдним вважався всякий, хто виявляв інтерес до українських старожитностей, історії, літератури, мови – цементуючої сили української нації. У Московському університеті знайшлися навіть професори, які в лекціях і в пресі стали цілком серйозно запевняти, що українська мова є та сама російська, але попсована польською.

Тому значне занепокоєння царських властей викликав поданий на розгляд цензури на початку 60-х рр. XIX ст. український переклад Євангелія, зроблений Ф. Морачевським. Спеціально утворена комісія Синоду винесла безапеляційне рішення: визнати рукопис небезпечним і шкідливим лише через мову перекладу. Спроба донести слово Боже до українців їхньою рідною мовою була зустрінута вкрай неприязно як світською, так і церковною владою Російської імперії.

Одразу ж потому царський міністр внутрішніх справ П. Валуєв 18 липня 1863 р. видав і розіслав в усі українські губернії циркуляр, яким суворо заборонялося друкування українських книг «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брав-

ся, звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії і загибельних для Малоросії».

Це стосувалося не лише книг, а й україномовних часописів, які десь випадково нелегально могли з'явитися.

Слова валуєвського циркуляра про те, що й самої української мови як такої «не було, не має і бути не може», свідчили про відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду.

Згодом тиск царату ще більше посилювався. В середині 70-х рр. XIX ст. в Петербурзі була створена таємна урядова комісія, що мала виробити ефективні заходи щодо боротьби проти українства. Після майже року роботи ця комісія дійшла висновку, що «допустити окрему літературу простонародним українським наріччям означало б покласти тривалий ґрунт для переконання у можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії».

Доповідну записку з проектом відповідного указу негайно відправили Олександрові II, котрий тоді перебував на відпочинку в німецькому містечку Емс. 17 травня 1876 р. цар підписав цей ганебний указ, який повністю заборонив друкувати будь-які книжки українською мовою (навіть тексти до музичних творів) або ввозити таку літературу з-за кордону, говорити українською мовою на театральній сцені. Саму назву «Україна» царська цензура заміняла на «Малоросія» [24, с. 200 – 201].

Отож про українські часописи годі було й мріяти...

Як повідується в історико-бібліографічному збірнику «Часописи Поділля», виданому в 1928 р. Вінницькою філією Всенародної бібліотеки України при Українській академії наук та Кабінетом виучування Поділля, датою появи першої в краї газети, зрозуміло – російськомовної, можна вважати далекий 1838 рік, коли почали виходити «Подольския Губернския Ведомости». Впродовж наступних 67 років у ньому за цих «умов» видавалось всього шість часописів: «Подольские

губернские ведомости», «Подольские епархиальные ведомости», «Подольский листок», «Подольский листок объявлений», «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности» та «Телеграфный бюллетень по телеграммам Российского Телеграфного Агентства». Перші чотири видання виходили в Кам'янці [Кам'янці-Подільському – адміністративному центрі губернії], останні 2 – у Вінниці; усі шість – російською мовою [166, с. 13]. А «перша справжня газета на Поділлі, – як вважають автори збірника, – «Подольский листок» – почала виходити в Кам'янці 1 січня 1881 р. Її редактором та видавцем був Борис Сторожевський. Своє завдання він висловив у передовій статті у першому числі: «Главнейшая и ближайшая задача «Подольского листка» – служить интересам края, следить за всеми явлениями местной общественной жизни и быть верным выразителем местных нужд и желаний... Провинция живет самостоятельной жизнью, выработанною ее историею, и сама создает силы, необходимые для дальнейшего ее усовершенствования». Ця програма провінційного органу є, як бачимо, цілком розумна й зважає на потреби подільської людності, якими столична преса мало цікавилася... На жаль, газета скоро припинилася: почала виходити 1 січня 1881 р., а припинилася в лютому 1882 р.» [166, с. 16 – 17].

Першим часописом у Вінниці був «Справочный Листок Подольского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности». Дата появи на світ – 20 липня 1899 р. Видавався раз на місяць. «...Мав обмежену програму і призначений був розроблювати та студіювати справи сільського господарства й агрономії. Найголовнішу увагу... звертав на стан великих поміщицьких землеволодінь; наводилися в ньому описи маєтків, що провадили інтенсивне господарство» [166, с. 17].

У 1904 р. у місті над Бугом з'явилося кілька номерів нелегального часопису «К свободе», роздрукованого на гекто-

графі членами підпільного молодіжного гуртка, у яких піддано гострій критиці місцеву адміністрацію, а також політику генерал-губернатора...

Цензурні кайдани із пресових видань тимчасово було знято лише в кінці 1905 р., коли Російську імперію потрясли революційні події 1905 – 1907 років. Тоді царським маніфестом «17 жовтня 1905 р. виголошено... між іншими вольностями й «волю друку». Було скасовано цензуру, анульовано спеціальні постанови 1863 й 1876 рр. що до українського друку» [166, с. 18].

Невдовзі на теренах Вінниччини, за матеріалами згаданого історико-бібліографічного збірника, нарешті з'явився **перший український часопис – «Світова Зірниця»**. Перше її число «вийшло 23 лютого р. 1906 в Могилеві [Могилеві-Подільському]; почав її видавати відомий кооператор Йоахим Волошиновський – він же і редактор часопису. Року 1908 після перерви газета виходила в селі Пеньківці на Ямпільщині до 23 січня 1911 р. Далі газета виходила в Києві до кінця р. 1913. Після перерви «Світ. Зірниця» почала знову виходити від 25.V.1917 р. теж у Києві, а в жовтні р. 1917 припинилася знов і лише р. 1920 у Кам'янці вийшло 11 квітня одно число...

У часопису багато статтів присвячено садівництву, хуторському господарству, бджільництву і всі вони пристосовані цілком до побуту селянина, як також і пояснення законів.

Велику увагу присвячувала «Світ. Зірн.» питанням кооперації. Вона відіграла величезну ролю в справі організації кооперації на Поділлі. Не менша, коли не більша, є **заслуга часопису в поширенні української національної свідомості**» [166, с. 19].

Проте «скасування цензури не зробило періодичні видання цілком вільними. Вища адміністрація краю, себ-то київський, подільський і волинський генерал-губернатор, мав право

накладати на редакторів штрафи й різні кари. Так р. 1912 ген.-губернатор Трепов наклав на редактора «Винницького голоса» М. Мілеанта штраф – уперше на 300 карб., скоро за ним другий – 400 карб., а в кінці покарав Мілеанта ув'язненням у тюрмі протягом 2 місяців. Ця остання кара позбавила адвоката Мілеанта можливості провадити видання далі і він мусів був цілком припинити «Вінницький голос» [166, с. 18], публікації на шпальтах котрого суперечили ідеологічним постулатам імперської влади.

Російське самодержавство ніколи не виявляло сентиментів до українського руху. Невеликі послаблення, яких українцям вдалося домогтися для розвитку національної культури та освіти під час революції 1905 – 1907 рр., були втрачені напередодні й під час Першої світової війни. 12 серпня (31 липня за ст. ст.) 1914 р. уряд запровадив військову цензуру й одночасно видав указ про заборону друку українською мовою. Указ став підставою для закриття української преси – газети «Рада», часописів «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Село». У 1915 р. припинили існування журнали «Дзвін», «Рідний край», «Сяйво», «Світло», «Записки Українського наукового товариства».

Російська влада брутально розправилася з лідером українського руху – видатним істориком М. Грушевським. У листопаді 1914 р. професора М. Грушевського було заарештовано. Кілька місяців він провів під слідством у Лук'янівській в'язниці, а у лютому 1915 р. був засланий до Симбірська.

На Правобережній Україні включно з Києвом був запроваджений воєнний стан, почали діяти військові суди, під дію яких потрапили тисячі українців [66, с. 406 – 407].

«Напротязі років 1914, 1915 і 1916 на Поділлі не виходило жодного нового часопису, крім невеличкого органа «Земская Мысль» (Проскурів, р. р. 1914 – 1915). Щоправда, ...у Вінниці р. 1915 вийшов «Подольский Хозяин», але це

був під зміненою назвою давній «Справочный Листок Под. О-ва С.-Хоз.» [166, с. 18].

Через україномовність було призупинено видання досить уже популярної серед читацького загалу «Світової Зірниці».

Напередодні і під час Першої світової війни вінничани мали змогу тримати в руках фактично лише один місцевий часопис – «Юго-Западный край». «...Газету видавала Вінницька міська дума. Редакторами її були міський голова М. Оводов і голова Вінницької земської управи М. Стамеров. Такий склад редакції в значній мірі з'ясовує і напрямок газети... Редакція уникала обговорення таких сторін діяльності міського й земського самоврядування, що в очах суспільства заслуговували великої уваги й вимагали можливого поліпшення. Взагалі, в газеті мало уваги присвячувано місцевому життю як у самій Вінниці, так і в повіті, мало було кореспонденцій з різних кутків Поділля. Щоб компенсувати цей дефект, редакція давала місце оглядам загально-російського життя, – були відділи «На берегах Невы», «Московския письма». З початком імперіялістичної війни редакція почала присвячувати багато уваги військовим подіям і сполученим з нею справам...» [166, с. 22].

Тоді ж у Вінниці друкувався «Бюллетень о войне. По телеграмам СПб Телеграфного Агентства», у Брацлаві – «Бюллетень Петроградского Телеграфного Агентства о ходе военных событий»...

За умов війни наявні легальні можливості для розвитку українського руху були замалі й не відповідали історичному значенню подій. Тому українське політичне життя концентрувалося в підпіллі. На зміну легальній українській пресі прийшла нелегальна есерівська газета «Боротьба», з якою почали співробітничати кращі українські публіцисти С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович.

Й хоч би якими жорстокими не були антиукраїнські репресії влади, вони не змогли зломити український рух, який

доволі швидко призвичаївся до воєнних реалій і навіть зумів використати їх для своєї користі. Світова війна привела до підсилення етнічної самосвідомості народів Росії. Створений в 1914 р. у Львові Союз визволення України проводив активну ідейно-пропагандистську роботу серед українців-полонених в австрійських та німецьких таборах, а полонені й депортовані українці-галичани підносили національну свідомість жителів підросійської України [66, с. 407].

Війна, яка велась обома воюючими сторонами під гаслами звільнення поневолених народів, істотно радикалізувала народні рухи. Це призвело до того, що після падіння самодержавства в Росії національно-визвольна ідея та її практичне здійснення істотно вплинули на сценарій революційних подій [66, с. 413]. Вони викликали страх та розгубленість у служителів царського режиму. Так, повідомлення про повалення самодержавства з'явилось на шпальтах вінницької газети «Юго-Западный край» у номері за 3 березня 1917 р., але за вимогою губернатора весь наклад було конфісковано. Лише 6 березня, після публікації у ній телеграми голови Державної Думи Росії М. Родзянка та «Відозви Подільського губернського зібрання до населення Поділля» із закликами зберігати спокій та підтримувати нову владу, вінничани офіційно були поінформовані про ситуацію в країні [52, с. 148 – 149]...

Падіння Російської монархії започаткувало добу Української національно-визвольної революції 1917 – 1920 рр., яка, нарешті, дозволила українству висловити на повний голос свої одвічні прагнення до громадянської волі та державної незалежності.

Лютнева революція в Росії спричинила корінні політичні зміни в Україні. На заклик Української Центральної Ради – представницького органу, що виник завдяки згуртуванню де-

мократичних сил, почали реорганізовуватися і активно діяти українські партії.

Провідною серед них була Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), що спершу називалася Революційною українською партією (РУП). Заснована у Харкові в лютому 1900 р. Була першою політичною партією у Наддніпрянській Україні. Не мала ні програми, ні статуту. Політичним маніфестом РУП стала написана харківським юристом Миколою Міхновським брошура «Самостійна Україна», видана у Львові в 1900 р. Згідно з цим документом, партія стояла на позиціях національної ідеології у формі самостійності. У 1905 р. змінила назву і стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією. Відродилася у березні 1917 р. Її члени відомі як еседеки. Членом УСДРП був С. Петлюра.

У 1902 р. група М. Міхновського та близькі до неї політичні гуртки створили нову політичну організацію – Українську народну партію (УНП).

У 1904 р. виникла Українська демократична партія (УДП). До керівної Ради УДП увійшли відомі українські діячі Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Чехівський, Є. Чикаленко. Програмний документ партії проголошував боротьбу проти самодержавства, встановлення парламентського ладу, демократичних свобод та автономію територіям, заселеним українцями, введення української мови в школах, адміністративних установах.

Партія соціал-революціонерів (есерів), що виникла у 1901 р., репрезентувала інтереси селянства, пропагувала ідею селянської революції і дотримання тактики політичного терору [66, с. 348 – 350, 362].

В кінці 1904 р. була заснована Українська радикальна партія (згодом: Українська радикально-демократична партія) (УРДП). Після падіння Російської монархії поновлення діяльності партії ініціювали відомі політичні діячі С. Єфремов,

А. Ніковський, Ф. Матушевський та ін. У липні 1917 р. УРДП провела загальнопартійну конференцію, на якій перейменувала себе на Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ) [66, с. 414 – 415].

У березні 1917 р. поновила свою діяльність Українська народна партія. Наприкінці 1917 р. на її базі створилася Українська партія соціалістів-самостійників.

Членом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) вважав себе М. Грушевський. Однак він відмовився від будь-яких посад у ній [66, с. 416]...

Більш консервативні елементи в травні 1917 р. сформували Українську демократичну хліборобську партію.

Усі названі та інші партії мали свої пресові органи, що розгорнули широку агітаційно-пропагандистську, культурно-освітню діяльність [26, с. 133]. Так, офіційним органом Української соціал-демократичної робітничої партії була «Робітнича газета» (Київ), що швидко стала провідним українським виданням (в кінці лютого 1919 р. друкувалася у Вінниці). Значною популярністю користувався харківський часопис «Робітник». Партійну мережу складали також місцеві видання. Пресовою трибуною Української партії соціалістів-революціонерів стали газети «Боротьба» (Київ), «Народна воля» (Київ), «Соціаліст-революціонер» (Полтава), «Земля і воля» (Харків) та ін. У Вінниці українські есери видавали «Трудову республіку» (невдовзі це видання замінила щоденна газета «Трудова громада», що виходила в 1919 – 1920 рр.). Трибуною Української партії соціалістів-федералістів були газета «Нова Рада» (Київ), а також губернські та повітові часописи.

Мали пресові видання, в т. ч. на теренах Вінниччини, й громадські об'єднання, зокрема Українська селянська спілка, Союз визволення України, народні управи (земства), осередки товариства «Просвіта», кооперації. Оскільки просвітянський рух ідейно та організаційно був тісно пов'язаний із ко-

оперативним рухом, разом «Просвіти» та кооперативи становили опорні пункти національного руху.

Що стосується Союзу визволення України, то він був створений як безпартійна політична організація, що мала репрезентувати національно-політичні та економічні інтереси українського народу в Російській імперії. Основним політичним постулатом члени СВУ проголошували державну самостійність і соборність України. Реалізація завдання пов'язувалась із поразкою Росії у війні та поваленням царизму [66, с. 404].

Періодична преса різних політичних партій, громадських об'єднань була важливим чинником політичної боротьби за владу. Однак спостерігалася істотна різниця в позиціях щодо національного питання. Одні відстоювали автономію України у федеративній державі з обов'язковим збереженням статусу України як штату Росії, інші – повну державну самостійність України [70]. При цьому зазначимо, що найбільшою інформативною насиченістю вирізнялася преса періоду Центральної Ради. Встановлення політичної цензури в добу Гетьманщини відбилося на об'єктивності інформації з місць. Заходи з державного будівництва в період Директорії були вкрай обмежені через звуження соціальної бази самої Директорії та зменшення території, на яку ця влада поширювалась [26, с. 40 – 41].

Національно-демократична преса відіграла одну з головних функцій у складному процесі українського державотворення, слугувала надійним інформаційним рупором, завдяки якому тодішня влада поширювала серед народних мас політичну ідеологію, впливала на формування політичної культури, свідомості, громадської думки [158, с. 3]. Відновлена свобода друку і потреба суспільства в належному інформуванні заклали передумови формування національного інформаційного простору, спрямованого на всебічну реалізацію ідей української державності [26, с. 3].

Широку мережу пресових видань («Пролетарий» (Харків), «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Луганськ), «Голос социал-демократа» (Київ), «Борьба» (Київ) та ін.; численні регіональні видання) мали партії більшовиків, меншовиків, боротьбистів, що сповідували протилежну ідеологію – посилення класової боротьби, встановлення диктатури пролетаріату, запровадження радянської системи державності, злиття України з Росією в єдиний організм, тобто збирання колишньої імперії в нових формах «єдиної і неподільної Росії», поширення та перемоги комунізму в усьому світі...

У Вінниці перша більшовицька газета «Борьба» вийшла у серпні 1917 р. (щоправда, лише 3 числа), а потім там же в січні й лютому 1918 р. виходив часопис «Набат». У 1917 р. з'явилось на світ декілька номерів «Вестника Литинского уездного исполнительного комитета». У 1919 р. виходили «Ольгопольский коммунист», «Известия Могилев-Подольского уездного исполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», «Подольский коммунист», «Красная Жмеринская Победа»...

На ґрунті відмінних світоглядних позицій, які відстоювали обидва діаметрально протилежні табори, не раз розгорялася полеміка преси українських соціалістичних партій з більшовицькими виданнями щодо ставлення до Тимчасового уряду, війни, міждержавних відносин, ефективності обраного ними політичного курсу, методів реалізації означеної кінцевої мети, звучала взаємна нищівна критика, яка ще більше загострювала та поглиблювала існуючі протистояння й непримиримість.

В умовах політичної нестабільності, «частої зміни влади досить часто пресові видання», як відзначається в історико-бібліографічному збірнику «Часописи Поділля», «щойно вийшовши, ставали раритетами, ба, навіть більше – «забутками друкарської старовини» [166, с. 6]... «Коли наставала но-

ва державна влада на певній частині Поділля, то часописи тамтешні або переносилися на інше місце, або зовсім припинялися, або перетворювалися на звичайні інформаційні листки... За таких умов стан газет і журналів був важкий і сумний...» [166, с. 25].

Та «не зважаючи на тяжкі умови бурхливих часів революції, кількість часописів на Поділлі була велика, – нових періодичних видань виходило цього часу 312, а найбільше їх припадає на 1919 та 1920 роки: у Кам'янці протягом 1919 р. вийшло 37 видань, 1920 р. – 21; у Вінниці 1919 р. – 22, 1920 р. – 22» [166, с. 26].

Зважаючи на ці кількісні показники, можна констатувати розквіт видавничої справи на Поділлі (Вінниччині). Газети видавали не лише державні органи, партії, громадські організації, а й окремі громадяни. Крім того, чимало періодичних видань із Києва та Галичини переносилися до подільських містечок... Окремої уваги заслуговує кооперативне видавництво «Дністер», придбане у Вінниці. Тут друкувалися «Подольская жизнь», «Трудова громада» і «Слово» (1919 р.)... Були свої друкарні у Вінниці, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Тульчині. Друкувати періодичні видання почали також у Гайсині, Літині, Тульчині, Жмеринці, Бершаді, Ольгополі, Томашполі, Немирові, Липовці, Ямполі, Хмільнику [26, с. 43 – 44].

Доречно також зазначити, що із відродженням українського національного руху на Поділлі з'явилося 7 україномовних видань: два – у Вінниці, по одному – в Кам'янці-Подільському та Липовці, три – в Ольгополі [166, с. 139].

Загалом, кількість місцевих газет значно перевищувала кількість загальнодержавних та губернських. Такі газети переважно містили відомості про конкретні факти місцевого життя, тобто служили базою джерельної інформації про перебіг подій, зміни в суспільному житті не лише в центрі, а й у «глибинці», і таким чином постачали відомості про сус-

пільні відносини загалом в Україні і в окремих її регіонах. Місцева преса містила і свій неповторний матеріал, який відбивав ставлення громадськості, низових учасників руху до українізації на різних етапах революції [26, с. 42].

Чимало друкованих ЗМІ мали спільні риси, однією з яких була «колегіальність їхнього редагування і видавання. На 71 подільське видання припадало тільки 11 таких, що їх редагував персонально один редактор, а решта видань за редакторів мали колегії або комітети. Цю систему значною мірою пояснює той факт, що це були видання комітетів політичних партій, самоврядувань або громадських організацій. Редакційна колегія досить часто виступала і видавцем; видавали часописи і товариства, як-от у Вінниці: «Воля», «Просвіта», «Голос», або установи державні чи міські, але здебільшого комітети партій чи рад» [166, с. 26 – 27].

За цільовим і читацьким призначенням усю газетну періодику краю 1917 – 1920 рр., за висновком провідного дослідника подільської преси В. Гандзюка, «можна поділити на такі типи:

1. Офіційні періодичні видання. Їхнім основним призначенням було «регулярне ознайомлення споживачів інформації з новими керівними та офіційними документами, матеріалами нормативного чи директивного характеру, що публікувалися від імені державних органів влади та самоврядування, відомств, установ чи громадських організацій» [75]. На Поділлі виходив 31 часопис цього типу.

2. Суспільно-політичні періодичні видання, які систематично висвітлювали поточні суспільні події, акцентували увагу на найбільш актуальних явищах громадсько-політичного життя та їх аналізі... Вони становили найбільш численну групу подільської преси – 49 назв, серед яких були газети різної періодичності та політичного спрямування.

3. Фахові [спеціалізовані; галузеві] періодичні видання. До них належали різні види газет за тематикою і цільовим та

читацьким призначенням. У Подільській губернії видавалося 17 газет цього типу.

4. Військові часописи.

5. Клерикальні видання, цільовим призначенням яких, було поширення релігійних знань і виховання читачів у дусі християнської моралі. У Подільській губернії видавалося 3 газети цього типу» [26, с. 44 – 46].

Широка мережа центральних і місцевих газет, бюлетенів, журналів, альманахів була тим невичерпним джерелом, що гамувало інформаційну спрагу громадянства, формувало його світоглядну позицію, живило почуття патріотизму, синівської любові та поваги до батьківської землі, знедаленої Матері-України. Читач знаходив у матеріалах преси не вказівки, а нові думки, які допомагали йому самостійно визначити позицію, знайти правильне рішення.

Вагомість публікацій молодого української журналістики полягала в компетентному формуванні громадської думки. Систематичне й цілеспрямоване збільшення публіцистичних матеріалів, що містили соціально-політичну інформацію, було однією з характерних тенденцій розвитку преси, визначало певною мірою її діяльність.

У свою чергу, місцеві періодичні видання популяризували завдання державної влади, підтримували Центральну Раду, на яскравих фактах розповідали про її мету, інформували про діяльність, виконували важливу соціальну функцію. Друковані органи також розгорнули роботу з вивчення історичного минулого народу, його традицій, побуту, пропагували кращі зразки українського письменства, самотності українства і його культури [26, с. 57].

Але, насамперед, часописи були дзеркалом часу, хронометром подій, які відбувалися на теренах України, Поділля, Вінниччини в ті буремні роки, інструментом плекання патріотизму.

Першим загальноукраїнським часописом національно-демократичного напрямку, з яким ознайомилося населення Поділля (Вінниччини) у добу УЦР, стали «Вісті з Української Центральної Ради» від 19 березня 1917 р. Серед головних завдань, які визначило керівництво редакції у своїй діяльності, було втілення в життя і роз'яснення громадськості революційних ідей, облаштування всіх сфер народного буття, а також розв'язання «українського питання... зокрема проблем національної автономії і федерації».

Наприкінці того ж місяця до рук подолян потрапила давно очікувана «Нова Рада». Редакція роз'яснювала політику Центральної Ради, інформувала про її діяльність. Це був один із кращих загальнополітичних щоденників України [26, с. 49]. Загалом ідейно-тематичний напрям часопису можна визначити роздрукованими на його шпальтах словами послання єпископа Никона до українців, у якому він закликав пам'ятати про те, що «ми понад усім і понад усе є українці, пройняті духом патріотизму і самостійності» [93].

Журнал «Экономическая жизнь Подолии», що спершу виходив у Кам'янці-Подільському, а з 5-го номера – у Вінниці, повідував, що із захопленням зустріли звістку про Лютневу революцію делегати Подільського губернського з'їзду, який відбувся у Вінниці 9 – 11 квітня 1917 р., а також про те, що учасники зібрання повністю підтримували український рух, котрий набирив сили по всій Україні і на Поділлі зокрема. У своїх вступних промовах делегати висловлювали радість із приводу революції, пов'язували з нею надії на майбутнє та пропонували надіслати привітальну телеграму Тимчасовому урядові. Центральне місце в роботі з'їзду посіло набуваюче ваги українське питання. Його підняв делегат Д. Маркович. У своїй промові він акцентував увагу на проблемі подальшого розширення освіти на Поділлі, зауважував на створенні нових шкіл і запровадженні в них навчання українською мовою. Представник від Вінницької спілки оптових

закупівель запропонував, щоб промова Марковича була віддрукована окремою брошурою і видана українською мовою. Він же закликав присутніх записуватися в «Просвіту» і Спільку подільських українців, передплачувати журнали і газети, почепити в установах та організаціях замість портретів колишніх царів портрети Т. Шевченка [38].

Вінницький часопис «Подільська воля» повідомляв, що український рух захопив широкі кола населення. Так, 16 травня 1917 р. відбулась рада селян-українців с. Цекинівки Ямпільського повіту, які підтримали автономію України, про що написали у привітанні М. Грушевському. За автономію висловився повітовий селянський з'їзд м. Гайсина (18 травня 1917 р.) [104].

Орган Центрального комітету Української селянської спілки газета «Народна воля», яка видавалася з 4 травня 1917 року та поширювалася на території краю, інформувала, що досить насичене й бурхливе українське життя, дух волі і патріотизму, піднесений настрій на початку 1917 р. панували у Вінниці – скрізь поширювався жовто-блакитний колір, на кожному кроці зустрічалися люди з жовто-блакитними стрічками [79]. А «Подільська воля» деталізувала: місто відроджувалося не тільки від важкої революційної зими, але й від гніту імперського самодержавства. Як наслідок – перша мирна маніфестація, організована з нагоди вшанування пам'яті діячів Кирило-Мефодіївського братства. Після відправлення панахиди по Т. Шевченку і братчикам маніфестанти влаштували величезну акцію єднання під гаслами «Нехай живе вільна Україна!», «Земля і Воля», «Через кооперацію до соціалізму», «Держіть волю, куйте долю» тощо. Свято супроводжувалось постійними співами «Ще не вмерла Україна!», «Заповіт» та іншими піснями у виконанні селянських, повітових, губернських хорів [104].

У травні – серпні 1917 р. та ж «Народна воля» повідомляла про організаційне зібрання Вінницьких соціал-револю-

ціонерів, на якому присутні обговорили програму діяльності партії, обрали комітет, делегатів на Всеукраїнський з'їзд та Подільський з'їзд селянських, робітничих й солдатських депутатів; скликання Спільною подільських українців губернського з'їзду, в якому взяли участь понад 400 представників різних партій і організацій [26, с. 51], обрання учасниками зібрання Подільської губернської народної ради й ухвалу рішення про заснування відповідних спілок та товариств «Просвіта» [82]. Повідомляла про висловлення прихильності Центральній Раді селян і робітників с. Янів [80]; про раду т-ва «Просвіта» і 220 учителів Брацлавського повіту, віче громадян с. Яланець та Іванківського волосного зібрання 13-ти сіл Липовецького повіту, на яких УЦР визнано єдиною законодавчою установою в Україні тощо [85]. Що в с. Капустянах Брацлавського повіту засновано Товариство імені Т. Шевченка (до цього гуртка на чолі з отцем Крюком записалось 160 свідомих українців – переважно старших селян; просвітяни передплатили низку патріотичних газет, серед яких були «Вільна Україна», «Нова рада», «Народна воля», «Подільська воля») [81]. Що у Тульчині «Просвіта» сформувалась із 200 осіб, її очолив д. Леонтович; стільки ж національно свідомих міщан увійшло до складу Жмеринського осередку [83]. Проте, що позитивно сприйняли створення місцевих товариств «Просвіта» в селах Рахни, Юрківка Ямпільського повіту [86].

На важливості відродження української освіти і культури, українізації школи акцентував увагу читачів вінницький часопис «Свободный голос», повідомляючи їм про заснування в приміщенні Вінницького учительського інституту учнями місцевих шкіл гуртка, гаслом якого стала самоосвіта з національних питань, ліквідація неграмотності, поширення ідеї про національну автономію України [126].

Про те, що у с. Підвисокому Липовецького повіту рішенням місцевої Селянської спілки на потреби школи асигновано 600 крб., зроблено ремонт приміщення та придбано під-

ручники, а в самому Липовці з ініціативи просвітян створено Народний дім, у якому «селянин почуває себе хазяїном, здобуває собі знання, вчиться, як відстоювати власні права; людина праці тут знаходить собі спокій: читає газету, розповідає про наболіле, слухає гарних співів чи переглядає виставу, забуваючи на хвилину про горювання...» [62], – інформували земляків «Липовецькі вісті».

Однією з визначних подій у вирі національно-визвольного руху, що знайшла своє широке відображення на сторінках подільської преси, була діяльність українських військових щодо створення власних збройних сил [26, с. 143]. Як повідомляла газета «Народна воля», незважаючи на несприйняття Тимчасовим урядом думки про створення української армії, серед вояків-українців почали виникати військові клуби, комітети. У Вінниці було засновано Військову спілку українців Вінницького гарнізону, до якої увійшли всі українські військові місцевого гарнізону. Рада старшин на чолі з підпоручиком Гарделем розташовувалася в початковій школі (в Мурах) [82]. Готовність усіма силами підтримати боротьбу за національне життя й автономію України висловили представники новоствореного Липовецького військового гуртка [84].

В кінці 1917 – на початку 1918 рр. головна увага періодичних видань Поділля була зосереджена на більшовицько-російській небезпеці для подальшого державотворення України.

Після того, як III-м Універсалом Центральної Ради проголошено Українську Народну Республіку, виступити на захист здобутої свободи закликали представники вільного козацтва. Вони розвінчували сутність облудливої, неприйнятної для української держави більшовицької ідеології, переконуючи, що «російське військо прийшло не з добрими намірами, а з завданням – зруйнувати Київ, знищити громадянські права, розігнати Центральну Раду і встановити власні порядки».

Козаки просили не вірити агітаторам, які поширювали чутки, нібито влада в Україні складається з поміщиків, а більшовики – то щирі демократи-народовласники [26, с. 150 – 151]. «Увесь український народ – демократ, бо між нашими громадянами не було ніколи українських графів і князів, а тільки робітники, козаки та хлібороби. Буржуями на Україні були тільки чужинці: росіяни, поляки або німці, – наголошувалося у відозві Генеральної Ради Вільного козацтва до населення Подільської губернії, опублікованій, зокрема, в газеті «Липовецькі вісті». – Сьогодні нам, тепер вільним демократам, не треба ні чужого панування, ні чужої опіки, бо ми самі дамо лад на рідній землі, в своїй хаті. Не хочемо ані панів, графів та князів, ані непроханих опікунів, чужинців-більшовиків Леніна (Ульянова), Троцького (Бронштейна), Стеклова (Нехамкіса) й інших, що йдуть слідом. Тож станьмо на оборону неньки України, як колись ставали славні прадіди, щоб собі, дітям і онукам зробити кращу долю» [63].

Розпочати будівництво нового життя закликала у статті «Кінець руїни» редколегія «Нового слова» (Вінниця): «Український народ виборов собі законні права жити вільно і ситно в Українській Народній Республіці. Руїна скінчилась – пора братися до праці, заводити новий лад, а не старе безладдя, анархію. До нас іде підмога від нині дружніх держав Німеччини і Австро-Угорщини, які зупинять поширення більшовизму на наших землях, заведуть спокій і мир у самостійній Україні» [95].

Ретельно вчитуючись у газетні рядки, зважаючи на розвиток подій, все більше читачів задумувались над тим, якою має бути Україна: чи знову невільницею, тепер у складі Російської Федерації, чи самостійною незалежною державою? Серйозно переймалися проблемою й провідні українські політики.

Після приходу до влади більшовиків стало очевидним, що ідеї федерації та «московської орієнтації» настав кінець.

Тому похід більшовиків в Україну змусив М. Грушевського далі розвивати ідею федеративного устрою, наповнивши її новим змістом. Про це свідчать статті, надруковані в подільській періодиці. Так, у публікації «Смеркання ідей федералізму» наведено міркування голови Центральної Ради, де він обгрунтовує власне бачення шляхів радикальної ревізії право-політичних концепцій у відносинах між Україною, Московщиною і російським федералізмом [26, с. 154]. У зв'язку з цим проф. Грушевський писав: «Не знаю, як витримає і переживе федералістична ідея той важкий удар, який завдають їй лєнінці й троцькісти, називаючись федералістами. Насправді ж, під їхньою більшовицькою маскою ховається терористичний, бандитський централізм. Саме він стояв поблизу всього, що гальмувало мир, підтримувало анархію, спиняло транспорт і товарообмін – вивіз збіжжя до центральних держав, а з іншого боку – підтинала самовизначення народів і охороняло ідею «єдиної-неділимої». Досі, хоч різними тривогами й небезпеками, наша Українська справа пливла під попутним вітром загальної революції. Тільки тепер всі сили – революційні й контрреволюційні, зацікавлені в цілісності російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю. Зрештою, українство виграє цю війну. І розстріляються в ній не тільки люди, але й ідеї...» [100].

Знайшла відображення на сторінках подільської газетної періодики, зокрема часопису «Поділля», й трагічна доля 28 студентів та гімназистів, що загинули під Крутами в бою з більшовицькими військами. У статті «Солодко вмерти за Вітчизну» змальовано картини смутку й величі людського подвигу, що переплелись воєдино в ту мить, коли зібралась тисячна жалобна процесія на місці вічного спочинку полеглих за мир і спокій у самостійній Україні. Вклонитись пам'яті молодих захисників рідного краю від московсько-радянського поневолення прийшли учні українських гімназій, народ-

ного університету, представники політичних партій, поштово-телеграфної спілки, просвітніх організацій, військові та ін.

Після короткої відправи, відслуженої єпископом Никодимом, домовини з юнацькими тілами привезли до Володимирського собору, де до траурної процесії приєдналися члени Центральної Ради на чолі з М. Грушевським і члени українського уряду з головою Ради Народних Міністрів В. Голубовичем [26, с. 157].

Перед будинком педагогічного музею очільник УЦР виголосив промову, в якій зазначив, що «в час, коли українська держава бореться із ворожим московським військом за свою автономію, сини і брати не забувають заповітів своїх прадідів, які в лиху годину завжди грудьми боронили родину, її честь й гідність, бо солодко вмерти борцем, аніж дезертиром. І щасливими були ті, хто в недавню велику хвилю мали святий порив, щоб не сховатися, а стати на захист Вітчизни. Вічна їм пам'ять» [101].

Тож цілком можна погодитися із науковцем В. Гандзюком, який стверджує, що аналіз матеріалів демократичних часописів Поділля періоду Центральної Ради дає можливість зробити висновок: «Навіть у складних суспільно-політичних умовах редакціям газет вдавалося закласти певний фундамент для розвитку в провінції патріотичної журналістики, формування високої духовності, моральності та культури тодішнього українця, об'єктивно висвітлювати усі події внутрішнього та зовнішнього життя, виборювати своє місце в інформаційному полі, прищеплювати любов до рідного краю, відкриваючи можливість реалізації ідей створення самостійної Української держави» [26, с. 172 – 173].

Про кардинальну зміну політичного курсу та обраного шляху українського державотворення із настанням **доби Гетьманату** широкий загал подолян довідався в середині травня 1918 р. після опублікування згаданим часописом «По-

ділля» відповідних офіційних відомостей [102]. Замість Української Народної Республіки гетьман проголошував Українську Державу, за правову основу якої було взято законодавство попередньої метрополії – конституцію Російської імперії 1906 р., а не традиційні українські норми [80], а за основу правління – авторитаризм. Крім стратегічного напрямку оборони Української Держави від більшовиків, «ясновельможний пан гетьман» передбачав допомогу іноземних військ у ліквідації соціалістичних перетворень, розпочатих Українською Центральною Радою, поновлення права приватної власності [114, с. 104] тощо...

В окремі куточки краю звістка про те, що влада в Україні перейшла до рук гетьмана П. Скоропадського, надійшла ще раніше. Так, для поширення інформації про нову владу в Україні голова Ольгопільської повітової управи Д. Зосімат та член Центральної Ради, уродженець с. Яланець (тепер: Бершадського району), член Української партії соціалістів-революціонерів І. Зборовський, який під час Лютневої революції стояв біля витоків відродження українського часопису «Нова Рада», 5 травня 1918 р. написали «Відозву» (прокламацію) до селян, котру планували видати 5-тисячним тиражем, в тексті якої від імені Комітету українських есерів повідомлялося наступне:

«Селяне!

Тяжке лихо знов нависло над нами. Знов над нами запанував цар. На цей раз під назвою «Ясновельможного пана Гетьмана Павла Скоропадського». Настановити його з'їхалися до Києва на з'їзд поміщики та сільські багатії (кулаки). При допомозі німецьких багнетів «Ясновельможний пан» забрав усю владу в свої руки тай почав порядкувати по-новому. Центральну Раду всю розпустив. Народних обранців, членів Центральної Ради заарештовано, Народних міністрів посажено під арешт, Земельні комітети і Народні ради розпущено. Замість міліції буде відновлена поліція, Гетьман

призначив собі міністрів по своїй вподобі, переважно з поміщиків та інших буржуїв, які що хочуть те й роблять, не відповідаючи ні перед ким за свої вчинки.

Укр. соціалісти-революціонери визнають волю цілої громади. Влада повинна бути в руках всього народу, а не одного Гетьмана. Землю Гетьман також обіцяє повернути їм, всі їх збитки повертає панам, про що він вже оповістив своєю Грамотою. Попам він теж обіцяє бугато, аби вони його підтримували. Всі свободи Гетьманом касуються, тому збиратися на зібрання і говорити все, що хочеш не буде вільно. Прийдеться правду переказувати пошепки. Це все робиться на користь багатців та поміщикам. Тепер от має бути добре тільки багатим (буржуям). Українські соціалісти-революціонери з цим погодитись не можуть. Перш за все Українські соціалісти-революціонери не можуть погодитись з тим, щоб воля цілого Українського народу залежала від волі однієї людини. Далі не можна погодитися з передачею Землі до панських рук і зі скасуванням всіх свобод. От через що ми Українські соціалісти-революціонери підтримувати Гетьмана добровільно не будемо. Правда, за це нас чекає кара. Не одного з нас замордують кати, бо тільки на крові народних оборонців будують свою владу Гетьман і цар...

Селяни! Будьте готові на все. Від вас залежить чи бути вільними громадянами, чи невольничими рабами-бидлом...» [32].

Не лише на Ольгопільщині, а й в інших повітах Поділля, більша частина громадян сприймала квітневі події як контр-революційний заколот, спрямований проти українського селянства.

І не безпідставно.

Соціальною базою державного перевороту 29 квітня 1918 р., як відомо, стали підприємницькі та землевласницькі кола України, частина заможного селянства та праві консервативні партії, що вважали себе постраждалими від селянсь-

ких реквізицій. Саме вони, переконавшись у неспроможності Центральної Ради та уряду УНР повернути їм землю і втрачене майно, успішно скористалися політичною ситуацією і за підтримки іноземних багнетів здійснили державний переворот. Власне, внаслідок цього влада в Україні повернулася до рук тих, хто панував у дореволюційний час. Нова-стара команда можновладців, посадивши на трон колишнього ад'ютанта всемогутнього російського імператора, у нестійких політичних й економічних реаліях світової війни приступила до реставрації авторитарного режиму у вигляді Гетьманату та, імітуючи «самостійність» Української Держави, взялася нищити завоювання попередньої влади [117, с. 284].

Свою діяльність гетьманський режим, насамперед, розпочав із розгортання масштабної операції щодо покарання політичних опонентів, для чого звернувся по допомогу до австро-угорських військ і негайно відновив діяльність таємної політичної поліції [114, с. 112]. Так, уже 10 травня 1918 р. був ув'язнений та запроторений в Лук'янівську в'язницю, куди потрапив й С. В. Петлюра, «ворог гетьманського режиму» І. Зборовський. Разом із ним опинилися за ґратами ольгопільські активісти І. Беженар, І. Босенко, К. Велихевич, Я. Кухарчук, П. Марчук, І. Мацан, І. Сабалдир, М. Стратієнко, Л. Фалаштинський та ін. [117, с. 289].

Про арешти в Ольгополі з'явилося повідомлення на шпальтах «Нової Ради», в якому зазначалося, що затримання відомих діячів краю стало несподіванкою для української громадськості, адже для здійснення репресій підстав не було [94].

Про аналогічні дії влади стосовно членів і службовців Літинської повітової земської управи, які спричинили ефект вибуху потужної бомби, повідала губернська газета «Слово Подолини». Реагуючи на цей випадок, вона констатувала, що громадське життя в місті зовсім завмерло: «Немає жодної ус-

танови, яка відчувала під собою тверду землю і спроможна була працювати...» [142].

Оскільки після проголошення П. Скоропадським відновлення права приватної власності та ініціювання поміщицькими колами процесу реекспропріації, на селі одразу відбулися різноманітні антигетьманські акції [150]. Так, у населених пунктах того ж Літинського повіту пройшли мітинги та маніфестації, на яких виносилися постанови про невизнання гетьманської влади, оскільки вона відстоювала інтереси панів, тому ворожа селянству. Подібні постанови ухвалювались й в інших селах Вінниччини [68].

Не сподобалися дії влади також робітникам. Наростала страйкова боротьба, активізували свою діяльність збройні загони [28].

Щоб обурення та виступи громадськості не переросли в акції масової непокори, влада вдалася до свідомого дезінформаційного пропагандистського впливу. Так, на сторінках часопису «Подольские губернские ведомости» за 25 травня 1918 р. з'явилося фейкове офіційне повідомлення Ради Міністрів, в якому зазначалось: «Гетьман не бажає стати самодержавним. Гетьманство – це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній національній формі. Стоячи на чолі Правительства, гетьман тим самим відновлює і закріплює в народній свідомості думку про непорушність народніх і козацьких свобод... Також несправедливі обвинувачення Правительства, що воно служить інтересам великих власників при повному забутті необхідних потреб селянства. Сильне своїм господарством селянство є підвалиною народного добробуту в такій хліборобській країні, як Україна, а тому вже тепер виробляється план земельної реформи, що задовольнить потреби земельних і безземельних хліборобів» [107].

Тоді ж у подільській періодиці з'явилися матеріали, які поширювали відомості про прогресивність політики, яку почав проводити П. Скоропадський. Пропагандистським апара-

том Гетьманату в пресі створювався також позитивний образ нового очільника держави. Акцент робився на ключові для селянства поняття «земля» і «воля». Наголошувалось, що П. Скоропадський «будує лад, дасть спокій усьому населенню, а бідним селянам землю, новий уряд уважно ставиться до потреб усього трудящого та службового люду й всіх закликає до праці за незалежну Україну» [108].

Розповсюдження подібної інформації було прерогативою підконтрольних Гетьманату офіційних видань. Перед іншими носіями українського друкованого слова постало зовсім інше завдання: вижити!..

Буквально з перших днів перебування при владі Гетьманат втрутився у сферу діяльності преси, намагаючись прямими та опосередкованими методами впливати на періодичні видання з метою контролю змісту матеріалів. Розпочалося переслідування демократичної преси, скорочення кількості друкованих органів. Гетьман негайно припинив вихід соціалістичних газет [59], запровадив цензуру. Причому вона була подвійною: окрім української влади, право піддавати цензурі українську пресу надавалося також німецькій та австро-угорській військовим адміністраціям. За повідомленнями губернських старост, досить жорсткий контроль за пресою було встановлено у Києві, Одесі, Мелітополі, Вінниці [26, с. 62]...

Як засвідчує архівний документ, при гетьманській владі широкої інформації про національно-патріотичні настрої подолан, відкритих закликів до розбудови власної самостійної держави майже не публікувалось. Інакше часописи, які переступали дозволені жорстокою цензурою межі, ліквідовувалися або ж закривалися на невизначений термін [164].

Редакції газет змушені були опускати невігідні владі факти, від чого втрачали злободенність, авторитет серед читачів. «На селі газет майже ніхто не читає, бо мало вірять у правдивість написаного», – відзначалось із цього приводу в часописі «Слово Подолини» [135].

«У невимовно важких і похмурих умовах суспільної ін-
диферентності й крижаної байдужості доводиться нам увесь
час працювати, – так характеризувала своє становище редак-
ція моголів-подільської газети «Жизнь Подолии». – Багато
рифів і підводних течій зустрічалося на нашому шляху, на
кожному кроці ми наштовхувалися на них, гальмували ро-
боту, але не зупинялися, бо відчували необхідність нашого
міста у власному друкованому органі... Ми й надалі висо-
ко триматимемо стяг справедливості й людинолюбства» [40].

За таких умов кількість часописів, які виходили на те-
ренах Вінниччини у 1918 р., була порівняно невеликою. Се-
ред періодичних видань національно-демократичного нап-
рямку: «Нове слово» – щоденна політично-літературна газета
(Вінниця); «Подольский вестник» – щоденна політична, сус-
пільно-економічна газета, видання Спілки інтелігентних тру-
дівників Моголів-Подільського; «Жизнь Подолии» – щоден-
на політична, суспільно-економічна, торгово-промислова га-
зета, що була продовженням «Подольского вестника» (Мого-
лів-Подільський).

Українську газетну періодику позапартійного напрямку
презентували «Наш день» – щоденний інформаційний часо-
пис (Моголів-Подільський); «Подольская мысль» – щоденна
політична, суспільно-економічна, позапартійна газета (Мого-
лів-Подільський); «Слово Подолии» – щоденний часопис
Вінницького видавничого товариства «На вірі» [26, с. 71 –
72].

Тип спеціалізованих (фахових) видань на Поділлі у цей
період був представлений двома галузями: освітянською та
кооперативною.

Поява освітянської преси пояснюється тим, що тодішня
українська влада, попри відмічений негатив її діяльності, ро-
зуміла вагу й значення освіти в житті народу і з самого по-
чатку своєї каденції прагнула створити відповідні державні
структури, які сприяли б розвиткові й поширенню освіти.

Гетьман П. Скоропадський ставив у нерозривний зв'язок завдання утвердження української самосвідомості з розвитком національної освіти, а не руйнації того, що вже існувало. Міністерство народної освіти і мистецтва за Гетьманату було орієнтоване на впровадження викладання українською мовою в усіх існуючих початкових школах, підготовку кадрів нових українських учителів, відкриття нових шкіл [124].

Першим подільським часописом, який висвітлював освітню тематику, стало видання «Воля» – орган Ольгопільської повітової Шкільної ради. Подільську ж кооперативну пресу представляли два видання: «Вільне слово» – щотижнева кооперативна газета (Ольгопіль) і «Вісти Вінницького Союзу Споживчих Товариств» (Вінниця), які друкувалися нерегулярно, з дозволу цензури [26, с. 74 – 76].

Ще з середини 1918 р. більшість політичних партій відмовилися співпрацювати з гетьманом і перейшли в опозицію. Лівіші з них, аби ефективно вести проти нього агітацію, почали налагоджувати свої періодичні видання. Зокрема, після створення Українського національного союзу, до якого увійшли соціал-демократи та соціалісти-революціонери, а керівництво перейшло до рук В. Винниченка та С. Петлюри [154], на Поділлі місцеві осередки УНС заснували власні друковані органи.

У Жмеринці з ініціативи та при підтримці Інформаційного Бюро філії УНС з'явилась щоденна народна газета «Вільне слово»; Могилів-Подільський відділ Українського національного союзу з дозволу військової цензури започаткував діяльність часопису «Дністер»; ямпільські есери та соціал-демократи організували редакцію газети «Селянин»; у Вінниці продовжували виходити «Республіканські вісті» [26, с. 84].

Інші українські видання, котрі стали в опозицію до гетьмана, перейшли на нелегальне чи напівлегальне становище. Провідною їхньою темою була боротьба за утвердження

справжньої державності України, критика існуючої влади. Так, на сторінках українського народного журналу «Село», який спершу видавався у Вінниці, а потім у Кам'янці-Подільському, стверджувалось, що з приходом гетьмана «народ втратив права і свободу, які були завойовані під час революції», що влада в Україні належить не українцям, а чужинцям [129].

Зіткнувшись із реальністю, і газетярі, і читачі мали можливість переконатися в тому, що це зовсім не вигадка – у рідному їм Поділлі вона перебувала в руках чиновників Української Держави суто формально. Справжніми ж господарями становища були австрійські офіцери, які, опираючись на потужну збройну силу, реалізовували власну окупаційну політику, спрямовану на отримання продовольства у великій кількості для відправки його до Австрії.

Не зважаючи на жорстку цензуру, безчинства окупантів не могли пройти повз увагу пресових засобів масової інформації. Так, газета «Слово Подолии» повідомляла, що згідно з рапортом Ямпільського повітового коменданта у районі Комаргорода, Томашполя, Вапнярки «австрійці роблять ревізії харчів, фуражу й худоби за дуже низькою ціною, самочинно захоплюють військово майно, заарештовують без належних причин людей. На станції Ярошенка на Пеньківському млині затримано біля 13 пудів пшениці й різного борошна. На Томашпільській цукроварні взято 1208 мішків цукру по ревізійному квитку без відома української влади, а на 200 мішків не видано навіть ревізійного квитка. З Борівської цукроварні теж забрано багато продукції» [136]. Подібні грабунки здійснювалися і в інших населених пунктах. Внаслідок такої хижацької діяльності тисячі подільських сіл та містечок залишилось без продовольства та насіння.

Та ж газета інформувала, що у підпорядкування окупаційного командування перейшли медичні заклади губернії, в яких право позачергового безоплатного обслуговування на-

давалось австро-угорським воякам, а для місцевого населення встановлювались високі ціни [137].

Сваволя австро-угорських військ на Поділлі стала предметом клопотів для місцевої влади. Упродовж березня – травня 1918 р. до австрійського представництва було відправлено 8 нот протесту проти реквізицій цукру з Томашполя (6,5 тис. пудів), Чечельника (70 тис. пудів), Браїлова (10 тис. пуд.), Ямполя (2 тис. пуд.), Вапнярки (6 тис. пуд.), Капустян (27 тис. пуд.), Борівки (50 тис. пуд.), Черномина (80 тис. пуд.) [114, с. 123].

Варто також зазначити, що гетьман П. Скоропадський, який мав продовольчі зобов'язання перед Німеччиною, виношував особливі плани щодо Поділля. 18 липня 1918 р. було утворено Державне хлібне бюро, яке отримало право реквізиції виробленої в краї сільськогосподарської продукції [26, с. 187], а 27 липня в пресі, зокрема в газеті «Поділля», опубліковано постанову про заборону закупівлі хліба приватними особами [103].

Посилаючись на те, що селяни зруйнували приватні економії і не повністю повернули власникам відібраний інвентар та збиральні машини, губернський староста видав опубліковану в газеті «Слово Подолии» обов'язкову постанову, згідно з якою на період жнивної кампанії всі сільськогосподарські роботи покладались на селянські товариства, що брали участь у пограбуванні приватних власників.

Вдатися до таких заходів, як підкреслювалося в документі, змусила складна ституація з хлібозаготівлею [26, с. 187], а тому кожен «в інтересах держави мав сприяти збиранню врожаю, мирним шляхом розв'язувати всі дискусійні питання. У разі перешкоджання проведенню цих заходів, усі винні піддаватимуться в адміністративному порядку штрафу до 3000 крб., тюремному ув'язненню до 3-х місяців або висилці за межі України на примусові роботи» [138].

Дане суворе застереження було опубліковане також у «Подільських губернських відомостях» за 28 липня 1918 р. [105]. Причому, українською мовою. Цікава інформація з приводу цього міститься в історико-бібліографічному збірнику «Часописи Поділля»: «Губ. Вед.» весь час виходили російською мовою й тільки революція примусила зукраїнізуватися цей найдавніший на Поділлі часопис: 1918 р. на 81 році свого життя він почав виходити нарешті українською мовою. На числах газети за 1918 р. є відмітка про дозвіл австро-угорської цензури...» [166, с. 15].

За інформацією газети «Слово Подолии», оскільки влітку 1918 р. 32 % орних земель Подільської губернії залишилися незасіяними, забезпечення наприкінці літа зерном, буряками та картоплею було вкрай незадовільним [139]. Через проблеми із хлібопостачанням у Гайсині стояли нескінченні черги біля місцевої пекарні. У місті ввели таксу на харчові продукти, закрили ковбасний цех, а яйця й масло селяни почали продавати з-під поли [134].

Значні проблеми із забезпеченням хлібом відчувалися в Літині. У місті внаслідок відсутності регулювання і поширення спекуляції ціни на продукти харчування неймовірно зростали. Лише у вересні вартість одного буханця хліба (ймовірно, вагою 2 кг) підвищилася від 1 крб. 50 коп. до 7 крб., що викликало справедливий протест його мешканців [114, с. 128].

Привертала увагу читачів публікація на шпальтах часопису «Слово Подолии» про долю 26 малолітніх сиріт, які утримувалися в літинському міському притулку. Сталося так, що директор покинув заклад, а земська каса на харчування дітей не знайшла жодної копійки. Тому контингент опинився на межі голоду. У скрутній ситуації відгукнулися мешканці с. Рибчинець, які за власною ініціативою зібрали і привезли до притулку 8 пуд. борошна, 2 пуд. пшона, 0,5 пуд. крупи, що врятувало сиріт від голодного існування [141]...

Для більшовицької преси головним завданням на Поділлі було поширення інформації проти націоналістичних сил, ведення боротьби за встановлення радянської влади. Перші комуністичні видання, через які губернський комітет більшовиків здійснював керівництво масами, озброювали робітничий клас і селянство власним конкретним планом боротьби за звільнення краю від німецько-австрійських окупантів, денікінських і петлюрівських формувань, висвітлювали питання, які виникали в ході подій. Серед заснованих більшовиками видань була газета «Набат» – орган Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів [26, с. 73].

Добре почувалася в умовах Гетьманату російська преса, яка розгорнула тиск на все українське [152].

І не тільки вона.

Частина урядовців Гетьманату наполегливо намагалися оголосити російську мову державною, чому активно протистояли Подільський національний союз та Подільське товариство «Просвіта» [2 3, с. 192]. Пропагував «єдину та неподільну Росію», заарештовував українських патріотів, збирав контрибуції з селян Вінницький повітовий староста Гусаков [133], котрий сповна поділяв позицію одного із лідерів російських кадетів П. Мілюкова, який у дусі заялжених імперських постулатів заявляв, що саме поняття «український народ» вигадане німцями, що «офіційне визнання слів «Україна» і «українці» неминуче потягне за собою зменшення російського народу більш як на третину і одріже російські землі од Чорного моря», що «поки існує окремиий народ, доти домагаання своєї окремої держави завжди матиме ґрунт і рацію» [36].

Оточений міністрами-кадетами та урядовцями з шовіністичних російських кіл, П. Скоропадський усе більше схилявся до реставрації Російської імперії, до складу якої мала б увійти Україна. 14 листопада він звернувся до населення України з федеративною грамотою, в якій закликав до утворен-

ня Російської Федерації. «В цій федерації, – говорилося в грамоті, – Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свobodно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії» [60, с. 276 – 277].

Про появу грамоти, що викликала велике обурення, особливо серед військовослужбовців, писали українські газети, зокрема кам'янець-подільський часопис «Козак», відверто називаючи гетьмана національним зрадником [55]...

«Трон» під правителем серйозно захитався. Гетьманський режим агонізував.

15 листопада створена напередодні Директорія розпочала проти нього повстання й на хвилі широкого повстанського руху невдовзі перебрала контроль над територією України. 14 грудня вона оголосила П. Скоропадського поза законом. Тоді ж Рада Міністрів Гетьманату офіційно передала усю владу Директорії.

Падіння режиму Гетьманату за весь час Української революції стало початком третьої спроби збудувати національну державність. Відтепер – під проводом **Директорії УНР**.

Розмаїття тодішніх подій знайшло широке відображення на шпальтах пресових видань. Як офіційних, так і місцевих, а також військових часописів.

Оскільки Вінниця стала одним із головних центрів повалення гетьманської влади на Поділлі, саме сюди 4 грудня 1918 р. під час повстання переїхала Директорія. Про її прибуття у місто над Бугом детально розповіла вінницька газета «Республіканські вісті»:

«Вчорашній і позавчорашній день були надзвичайні для Вінниці: це перші дні місцеперебування Директорії Української Народньої Республіки. Ще з вечора члени Національного Союзу Щериця, Базілевич, Богуславський, командир

2-го корпусу і другі вищі урядовці прибули на станцію, щоби привітати представників демократичної влади. Рівно опів на дванадцятю годину прибув поїзд з членами Директорії. Приймаючи у себе в вагоні доклад від місцевого уряду, голова Директорії вийшов з вагона і прийняв рапорт полковника Мукоїда, який зазначив, що він і всі його козаки готові вмерти за вільну Українську Народню Республіку. Після рапорта полковника Мукоїда голова Директорії В. К. Винниченко привітав козаків в тимчасовій столиці Української Народньої Республіки – м. Вінниці і висловив надію, що він при їх допомозі скоро буде в справжній столиці – Києві. На привітання козаки гукнули «Славу Україні». Потім члени Директорії відбули в призначений для них отель «Франсуа» [118].

Невдовзі та ж газета повідомила про іншу важливу подію: «8 грудня 1918 р. обеззброєння німецьких військ відбулося на станціях Роздільна, Попельня, Жмеринка, Калинівка, Козятин, Фастів, Біла Церква». Зазначалося, що «обеззброювання німців триває далі, а ті залоги, які віддають зброю без бою, забезпечуються потягами і харчами для повернення до Німеччини» [119].

Часопис «Слово Подолии» інформував читачів про те, що в Літинському повіті перехід влади відбувся з певними ускладненнями. Зокрема 19 листопада повітовий староста О. Ліпкін відмовився визнати Директорію УНР й за його наказом варта заарештувала делегацію із 5 осіб, яка прибула для оголошення юрисдикції нової влади [140]. За повідомленням газети «Республіканські вісті», лише 27 листопада до Літина підійшли з Вінниці війська Директорії, які без бою взяли місто [120]. Це були підрозділи під командуванням Я. Гальчевського.

Пізніше у мемуарах отаман стверджував, що за дорученням керівництва УНС, відповідав за підготовку повстання у чотирьох повітах Подільської губернії: Літинському, Він-

ницькому, Летичівському та Кам'янець-Подільському [114, с. 152 – 153].

«В перевороті Директорії, – писав він, – я грав на Поділлю видну роль, хоча мене і не видно було... Після опанування Вінниці в листопаді 1918 року я з літучим відділом очистив Північне Поділля, установивши владу Директорії. Отаборився в м. Літині, де сформував Окремий Літинський курінь, який увійшов до 2-го корпусу українського у Вінниці, і провадив мобілізацію, наслідком якої до 15000 багнетів було відправлено на фронт під Київ. У грудні 1918 р. я залишив залоги на відповідних пунктах Поділля; Шепеля Якова, який у мене був ад'ютантом, з кількома сотнями залишив у Літині, а своїх добірних козаків – піхоту, кінноту і 3 гармати з'єднав по наказу комкора-2 Колодія з курінем Гайсинським А. Волинця» [54].

Літинщина, як і інші регіони Поділля, зустріла падіння Гетьманату з неприхованою радістю, адже мешканці цього краю відчутно постраждали від безчинств польських легіонерів, зазнали каральних акцій і реквізицій від австро-угорських вояків, гетьманської варти. Тому звістка про Директорію і С. Петлюру як Головного отамана українських військ і повстанських загонів, що подолали «панський» режим П. Скоропадського, сприйнялася селянськими масами позитивно і з великими сподіваннями на те, що вдасться знову жити за своїм правом [114, с. 156]...

З перших днів своєї діяльності нова влада значну увагу приділяла пресі.

Офіційним органом Директорії була газета «Вісник Української Народної Республіки», яка виходила у Вінниці з 17 грудня 1918 р. Її першим редактором став завідуючий інформаційним бюро при Директорії УНР Р. Гризодуб. Спочатку газета друкувалась у Вінниці, а згодом, з червня 1919 р. – в Кам'янці-Подільському [113, с. 138]. У ній була спеціальна рубрика «Офіційна частина», в якій систематично друкували-

ся відповідні інформаційні повідомлення. Редакція прагнула поширювати об'єктивні відомості про діяльність державних органів влади, друкувала закони уряду Директорії, розпорядження і звернення до населення. Багато уваги газета приділяла роз'ясненню різних економічних та соціально-політичних заходів, що здійснював уряд УНР, аналізувала вагомі події суспільного життя, стосунки між різними політичними партіями, відображала діяльність профспілок, публікувала огляди подій за кордоном, висвітлювала діяльність УНР на міжнародній арені, становище населення на окупованих польськими та більшовицькими військами територіях [125].

Ще одним важливим офіційним виданням цього періоду була щоденна газета «Республіканські вісті», орган Вінницької філії УНС. Перший номер часопису побачив світ 29 листопада 1918 р.

Антигетьманський переворот викликав до життя і появу такої газети, як «Свободное слово» (грудень 1918 р.), яку випускав видавничий кооператив «Логос» [13, с. 138].

У січні 1919 р. з'явилося десять номерів щоденної народної газети «Правда» – єдиного безпартійного органу Жмеринської соціалістичної незалежної думки [26, с. 99].

Розширилась мережа воєнних друківаних періодичних видань.

29 грудня 1918 р. у Вінниці, як одне із перших друкованих ЗМІ такого типу, було засновано газету «Козацька думка». Видавало її інформаційне бюро II-го Подільського корпусу армії УНР.

Пропагувати ідеї української військової справи, підтримувати вольовий дух, дисципліну, чуття єдиної вільної родини, викорінювати зрадництво і підлість – таким було покликання аналогічних пресових видань, що функціонували в період Директорії УНР на теренах Вінниччини: «Українська ставка» – видання Інформаційного бюро армії УНР; з № 45 виходило разом із газетою «Республіканські вісті» (Вінниця;

до № 45 – Київ), «Український козак» – фронтової газети Української народної армії (Жмеринка, потяг друкарні Міністерства преси УНР, вагон № 2255), «Козак» – вісника 3-ї пішої дивізії; з № 8 – видання державної інспекції війська Подільської групи, позапартійної демократичної військової газети; Нова Ушиця; № 15 – Могилів-Подільський; «Новини Інформаційного бюро армії Української Народної Республіки» (Жмеринка. Редакція розміщувалася у вагоні першого класу № 188).

Загалом, у 1919 – 1920 рр. на Поділлі виходило 17 періодичних видань, які значну увагу приділяли військовим справам [26, с. 106 – 107].

Для воєнної преси характерним був наступальний дух, пристрасність, оперативність у висвітленні подій на фронті. Не випадково її порівнювали з вогнем: «З пресою річ мається так само, як з огнем. Огонь – се добра річ, бо служить людям...» [45].

В кінці грудня 1918 р., вже у Києві, з ініціативи Директорії УНР в Україні було організовано Міністерство пропаганди на чолі з комісаром преси, доктором О. Назаруком [149]. Завданням новоутвореного державного органу стало сприяння розвитку національної літературної творчості й публіцистики, зміцнення серед народів України національно-культурної і політико-державної самосвідомості шляхом розповсюдження періодичних видань [128].

30 грудня 1918 р. Директорія УНР ухвалила Закон про Управління друку та інформації, поклавши на нього завдання – інформувати народні маси України про незалежно-державні інтереси УНР, а також захищати ці інтереси перед закордонною громадською думкою [165].

З метою впровадження в життя й дотримання прав і свобод українського громадянства, Головний отаман народних військ С. Петлюра видав наказ, у якому заборонив проводити усну й письмову агітацію проти незалежності й об'єднання

українських земель, уряду, командування республіканських військ, вільного культурно-політичного розвитку нації тощо [127].

Газети, що сповідували принцип «єдиной и неделимой России» і виступали проти самостійності України, були закриті [26, с. 79]...

Зі зміцненням влади Директорії УНР взагалі намітився бурхливий розвиток українських друкованих ЗМІ. Вони розходилися великими тиражами й охоплювали все українське суспільство. Лише на Поділлі видавалося більше 250 українських часописів. З'явилися й нові друковані ЗМІ, зокрема на Вінниччині: «Вісник Міністерства Земельних Справ Української Народної Республіки» (Вінниця), «Дністрянська хвиля» – часопис Могилівського комісаріату преси (Могилів-Подільський), «Телеграми Українського Телеграфного Агентства» – видання Вінницького комісаріату преси і пропаганди, «Ямпільське слово» – щоденна газета Ямпільського комісаріату преси (Ямпіль) [26, с. 87].

Періодичні видання політичних партій містили чимало цікавих матеріалів стосовно історії етнонаціональних відносин на Поділлі. Окрім широкого спектру політичних поглядів та уподобань, що досить часто розглядалися із зовсім різних позицій, велику увагу часописи звертали на етнічні питання. Цієї теми на своїх сторінках торкалися «Трудова громада», «Робітнича газета», «Визволення», «Новий шлях» [26, с. 95].

Масового розгалуження набули позапартійні часописи. У Вінниці побачили світ видання «Винницкая жизнь» – щоденна суспільно-політична і літературна газета, «Маяк» – щоденна політична і літературно-художня газета, «Народний голос» – орган української громадської думки. Серед головних тем, які розглядалися на сторінках вказаних газет, були події соціально-політичного, економічного та культурного життя, стосунки між Україною та Росією, Україною і Гали-

чиною, життя політичних партій, соціалізація землі, аграрна реформа в УНР.

Окрім того, що демократична позапартійна преса пропагувала українську освіту, науку, літературу і мистецтво, вона також долучалася до боротьби за автокефалію та українізацію православної Церкви [26, с. 99, 101].

Сприяв цьому, зокрема, прийнятий закон «про державну мову в УНР», яким українська мова проголошувалася «державною і обов'язковою для вжитку» на всій території республіки [16].

Завдяки активній діяльності пресових засобів масової інформації зростала прихильність до нової влади. Схвальні відгуки, що з'являлись на шпальтах всеукраїнської преси і подільських видань, свідчили про стійку орієнтацію більшості подолян на соціалістичні реформи, розпочаті УЦР.

Найважливішим завданням нової влади було вирішення земельного питання, яке для українського селянства мало архіважливе значення й, власне, стало наріжним каменем усіх революційних подій. У зверненні «Єднаймося!», опублікованому в газеті «Воля», наміри Директорії декларувалися так: «Перш за все ми хочемо дати народові землю й затвердити її за народом», тобто звучала відверта орієнтація на соціалізацію землі і справедливий розподіл за селянством [22].

Намагаючись вирішити цю проблему, 8 січня 1919 р. Директорія затвердила закон «Про землю в УНР», який скасовував приватну власність на землю і оголошував її «добром народу».

На жаль, нездоланною перешкодою для аграрних перетворень стало перебування України в перманентному стані війни на декілька фронтів. На заході стояли польські війська, на сході та півночі – більшовицькі, на південному сході – російські білогвардійці А. Денікіна, на півдні – в районі Одеси, Миколаєва, Херсона – війська Антанти. Крім того, в уряді й у самій Директорії бракувало єдності. В. Винниченко, В. Че-

хівський та їхні соратники виступали за союз з більшовицькою Росією в боротьбі проти Антанти. С. Петлюра та група його підтримки шукали порозуміння з Антантою у протистоянні більшовикам. Унаслідок цього земельне питання вирішувалося так, як примовляли подільські хлібороби: «Зимою землю дають, а літом забирають» [114, с. 179]...

Після нерівних боїв військ, керованих С. Петлюрою, із Першою повстанською дивізією радянської армії, в Київ знов увійшли більшовики. Уряд УНР змушений був перебиратися до Вінниці. Із 2 лютого по 6 березня 1919 р. вона знову стала тимчасовою столицею УНР. У цей короткий проміжок часу було засновано газети «Воля», «Український тижневик», «Український вісник» [26, с. 86].

Тоді ж серед проблем, пов'язаних із завоюванням Україною самостійності, надзвичайно важливе місце посідало створення власних збройних сил, які могли б протистояти будь-якому агресору. Й саме газети містять той неповторний матеріал, який відбиває ставлення громадськості, низових учасників руху до українізації армії, а також свідчать про те, що боротьба за збереження самостійності України залучала у свою орбіту найширші маси [26, с. 79 – 80].

Як повідомляв часопис «Вісник Української Народної Республіки» за 7 лютого 1919 р., підтримку ідеї створення потужного українського війська висловили учасники Трудового Конгресу УНР, депутати якого вважали своїм обов'язком допомагати армії хлібом, одягом, новими наборами рекрутів. «Час страшний, вороги насядають, щоб відібрати нашу окуплену кров'ю землю, – йшлося у відозві до бійців армії УНР. – Держіть же, стрільці й козаки, свій бойовий стяг високо. Ми спішимо Вам на допомогу» [17].

Наступний факт, оприлюднений на шпальтах цього ж часопису, красномовно свідчить про прихильність до молоді Української армії представників інтелігенції. «Ольгопільська учительська спілка» звернулася до Всеукраїнської спіл-

ки учителів із проханням: «Оскільки сучасний момент, без світла і палива, примусив розпустити школярів і звільнити вчителів від праці, варто було б зорганізувати із учителів і певних людей з їхніх сіл волосні чи повітові військові частини, які б свідомо і з радістю стали на захист свого рідного краю» [19].

За інформацією «Вісника УНР», Верховне командування приділяло велику увагу національно-патріотичному вихованню вояків із метою усвідомлення ними своєї місії – захисника Батьківщини. Військовий міністр (Міністр військових справ О. Шаповал уряду С. Остапенка, обраного у вінницький період Директорії) наказував усім командирам військових частин створити у своїх загонах національно-просвітницькі органи, які б забезпечували формування почуття національної свідомості серед козаків і старшин. Відкрити боротьбу з аморальними елементами, нещадно гнати з армії розпусту, пияцтво й інші виразки, одержані в спадщину від колишньої російської армії [26, с. 226]: «В козацьких рядах повинна лунати тільки українська мова, українська команда, пісня, од всього повинно тхнути тільки суто національним і рідним духом» [18].

Пресові видання закликали воїнів «перед своїм Українським народом боронити свій рідний край – Україну, добувати їй самостійність, добувати своєму народу землю і саму найщирішу волю» [15].

Не зважаючи на проявлені мужність та відвагу, під натиском переважаючих сил супротивника армії УНР довелося відійти. Як зазначається у книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область», «18 березня полки 1-ї Української радянської дивізії під командуванням М. О. Щорса визволили Вінницю. До кінця березня на всій Вінниччині була відновлена Радянська влада. На визволеній території розгортали діяльність ревкоми, Ради. Для керівництва народним господарством була утворена Подільська рада народного

господарства. Почалась націоналізація цукрової промисловості... Надійну допомогу радянським органам... подавали комсомольські організації, які почали засновуватись на Вінниччині у квітні 1919 року» [49, с. 41].

«...23 березня 1919 р. 7-й Сумський радянський полк... визволив Гайсин. До скликання Ради робітничих та селянських депутатів владу здійснював Гайсинський повітовий військово-революційний комітет. Партійна організація і ревком спрямували всю увагу на... політичне виховання робітників, селян і червоноармійців. Уже в кінці березня почала виходити більшовицька газета «Прапор комунізму». Незабаром відкрили червоноармійський клуб ім. Свердлова. Для трудящих читали лекції на теми: «Значення загальної письменності», «Що таке комуна» тощо» [49, с. 196]...

Тоді ж вийшли перші номери більшовицьких газет «Жмеринський комуніст», «Ямпільський комуніст». 28 березня 1919 р. побачив світ перший номер часопису «Подільський Коммунист» – орган Подільського губкому та Вінницького міськкому більшовицької партії, що був, як і інші аналогічні видання, ідеологічним речником нової влади [13, с. 141].

Часописи – опоненти більшовицькій ідеології, повинні були назавжди відійти у небуття. В умовах повсюдно запровадженої на підконтрольних більшовиками територіях жорсткої цензури багато редакцій не тільки радикального, але й демократичного напрямку «за их хулиганские выходки против большевизма» [2 3, с. 83], закривались. Насамперед, україномовні.

Над російськомовною пресою аналогічний «Домоклів меч» не висів. Різними способами шукаючи довіру в місцевого населення, саме через неї «вірні лєнінці» поширювали серед широких верств громадянства інформацію, в якій представники українського уряду поставали контрреволюціонерами та буржуазією. Ця «буржуазія» мала знищити всі

здобутки жовтневого перевороту 1917 р., викоринити робітництво, скасувати всі демократичні установи, надіти на селян панське ярмо і все це вінчати самодержавним нагаєм [26, с. 255].

Як відзначала газета «Шлях», московські загарбники називали свій уряд селянсько-робітничим, а насправді не давали чесному трудовому селянству жодних прав та влади, віддаючи все до рук чужинців. Говорили про святість праці, а підтримували лише одних ледацюг, злодіїв та всіх тих, хто дійшов до більшості через лінощі. Перевертні у масках більшовизму обіцяли дешевий хліб, мануфактуру, продукти промисловості, самі ж – формували «продармію», яка мала силоміць, зі зброєю в руках одбирати все до крихти і відвозити до Московщини. Вони називали республіку «українською», хоч ненавиділи українців, гноїли їх у в'язницях, розстрілювали, забороняли писати та говорити правду, вчили зраджувати рідну землю, зневажати її і глузувати з неї [169].

Зі сторінок подільської преси дізнаємося, що на загарбаних територіях відразу ж поставав жорстокий терор, що його застосовували більшовики і створені ними органи ЧК в Україні [26, с. 231]. Головним їх методом, як зізнався голова ВУЧК Лаціс, було «арештовувати і карати... з метою впливу на маси» [47]. Газети повідомляли, що «розстріли ведуться без розбору, йде страшний грабіж населення, закрито Подільський банк тільки за те, що є установа українською» [11].

Друковане слово розповідало про вірних борців за самостійність рідної держави, справжніх народних лицарів. Про смерть української героїні, курсистки Жені Клепачевської, яку було допитано в жмеринській «надзвичайці» командиром червоноармійців М. І. Подвойським [народним комісаром у військових справах України] і розстріляно солдатами Інтернаціонального полку за небажання вступити на службу московській владі, повідомляла кам'янець-подільська газета

«Українське слово». Автор статті Карський із жалем і гордістю розповідав про мужній вчинок дівчини, яка не згубила національної гідності й святої любові до рідного краю [26, с. 234].

«Її (дівчину) примушували балакати по-московськи, але вона ані слова не промовила на цій мові і продовжувала говорити на рідній. Доведені до крайнього обурення червоні кати нарешті запитали її, чого вона хоче. Вона відповіла: «Я – українка! Я хочу Великої Самостійної України!...». Ось так загинуло молоде, горде, патріотичне життя» [157].

Про методи більшовицької інквізиції свідчили жахливі картини людських страждань. Тільки за те, що українці мали власну позицію, демократичні переконання й прагнули жити в самостійній державі, їм «вирізували носи та руки, вбивали цвяхи у голову та жіночі груди, пронизували шпильки під нігті, повільно до смерті били шомполами, мордували, зв'язували й закопували живцем, розстрілювати впритул до стіни, розбризкуючи шматки мозку на фрагменти стін...» [172].

Злочини більшовиків були настільки кричущі, що одразу після визволення Вінниці була створена спеціальна комісія по розкопках і похованню вбитих більшовиками громадян, до якої увійшов й місцевий журналіст П. Петропавловський, кореспондент вінницької просвітянської газети «Шлях». Він був вражений від побаченої картини (розкопаних могил, що знаходилися в лісі Грохольського за садом Толстого; нині – мікрорайон П'ятничани) [13, с. 143]: «Страшне місце! – писав він у номері за 15 серпня 1919 р. – Люде-звірі, які вбивали збройною рукою беззбройних, зв'язаних своїх політичних супротивників, трупи яких просто скидали в ями у лісі...» [169].

Ще гнітючіше враження на присутніх справили розкопки великої могили біля насінневого заводу, які проводилися 18 серпня 1919 року...

Як йдеться у публікації І. Сірка «Ганебна розправа», вміщеній на шпальтах часопису «Народна думка», особливістю перебування більшовиків на окупованій території була практика проведення не лише каральних операцій, а й накладання контрибуцій на місцеве населення. Так, відчуваючи швидку поразку, більшовицький загін, взнак помсти селянам с. Івангород Гайсинського повіту за підтримку місцевого отамана А. Волинця на початку серпня 1919 р. спалив 91 будівлю та наклав непосильну контрибуцію [117, с. 348]. Очевидець події описував це свавілля так: «Потребилівку розробили і забрали все, що було. Наклали було 300 тис. контрибуції, але взяли лише 85 тис. крб., більше 100 пуд. печеного хліба, 10 пуд. сала, крупи, муку і т. п. ... і всяке майно, котре відправляли залізницею до потягу» [87].

А відомий подільський кооператор П. Северинчук з аналогічного приводу у публікації «Будьмо завзятими» не без іронії уточнив, що більшовики аж «до кровавого поту грузили на вагони та одправляли народне українське добро, ... навіть і віники березові повивозили до Леніна...» [175].

Поряд з цим зі сторінок періодичних видань поставала масовість повстанського руху в Україні [26, с. 230]. «Рух визволення розлігся геть по всій Республіці, він розкинувся аж до самого кордону, і вже в багатьох місцях, цілком витиснувши ворога, напружуються сили до з'єднання з військом, що б'ється з ворогом, – писала газета «Громада». – Вся Україна палає вогнем повстання, вона горить, аби спалити те нерідне, те ненависне, аби розбити, розпаяти «золоту клітку», так старанно зроблену для вільного духом народу, клітку партійного шовінізму. Близький той час, коли Україна, звільнившись від північного імперіалізму, зможе широко розгорнути свою творчу працю» [29].

Із другої половини квітня повстанський антирадянський рух на Поділлі активізувався ще більше. Загони армії Директорії по кілька сотень, а іноді й по кілька тисяч осіб, що за-

лишилися під час відступу основних сил, будучи озброєними не лише гвинтівками і шаблями, але й кулеметами і гранатами, розгорнули бойові дії в різних місцях губернії. На чолі повстанців стояли досвідчені воєначальники – отамани Волинець, Зелений, Саранча, Шепель [20].

Успішні повстання селян в Україні визнавали навіть червоноармійські газети. Приміром, більшовицьке видання «Красная Армия» розмістила офіційний звіт під заголовком «Наш внутренний фронт», де йшлося про те, що «повстанцы ведут масштабные операции в окрестностях Литина и Летицева» (1919. – 29 мая). А газета «Коммунист» була тривогу, оскільки Немирів перейшов у руки повстанських загонів, якими керує отаман Волинець (1919. – 15 мая) [26, с. 232].

Про їхню активність свідчить й інформація на сторінках енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область», зокрема про те, що «з початку травня до середини липня 1919 р. Гайсин вісім разів потрапляв до рук петлюрівців» [49, с. 197]...

Як відомо, наприкінці липня об'єднані Дієва Армія УНР та Українська Галицька армія перейшли у наступ. 10 серпня 1919 р. Вінниця була звільнена від більшовиків.

Про причини, які змусили галицьких вояків прийти на землі Поділля, читаємо на сторінках часопису «Козацький голос»: «Недоля нашого краю і добро нашої Вітчизни України змусило нас до цього. Прийшли ми, щоб собі і Вам допомогти. Ціла історія, наше досвідчення життєве, а передусім послідовні події учать нас, що в єдності сила. Нашим братам не вдалося до сеї пори прогнати ворогів з рідного краю. Тож ми прийшли й хочемо направити спільні блуди. Ми віримо, що вернемо і славу, і волю Україні» [56].

Газета «Селянська громада» закликала селян прийняти галицьких вояків як рідних братів, бо «не для наживи, не для більшовицького розбою прийшли галичани, а для визволення» [130].

Про те, що вояки-галичани прийшли допомагати боротися з більшовиками, писала і щоденна народна газета «Українське слово» [26, с. 243]: «Це йдуть не «австріяки», а наші дорогі гості. Їх треба поважати, шанувати і дати все, що необхідне для людського життя: хліба, одежі, збіжжя, бо вони мають на це право, захищаючи своєю зброєю наш же хліб і нашу землю від грабіжників-комуністів» [155].

Про успішні військові операції української армії проти більшовицької агресії, про знуцання радянських окупантів над мирним населенням постійно інформувала газета «Українське слово» [30]. «Відступаючи, більшовики допускають страшенні жорстокості над селянами, – зазначалося в одній із публікацій. – У Крижополі вбито ними 33 селянина, у Вербовій – 8. Селяни просять дати їм зброю, і вони рушать у бій» [156].

Незважаючи на те, що українські вояки виснажилися й змучилися в запеклих боях, місцева преса закликала не зупинятися на завойованих рубежах, а рухатися вперед до остаточного звільнення Правобережжя [26, с. 257]: «Боротьба сучасного моменту повинна бути рішучою. Ми раз і назавжди маємо покінчити з усіма, хто стає на заваді нашого державного будування, хто не хоче бачити Україну вільною і незалежною, хто не хоче дати народові щасливого життя на власній землі... Вперед же, козаки Української Народної Республіки до здобуття спокою і волі!» [171].

Спільну перемогу над «більшовицькою гідрою» наддніпрянців і наддністрянців вона назвала символом «нероздільної, багатовікової мучениці-України», а також підкреслила, що пролита кров борців за волю і правду «затерла відокремлення силою політичних обставин від материнського лона однієї частини народу й закріпила навіки свідомість його єдності» [170].

В окремих газетних передовицях домінувало гасло про національне єднання різних територій в один організм – Со-

борну Україну. «Єднаймося» – це слово, з якого злізла червона фарба, повинно набрати яскравого жовто-блакитного кольору і закарбуватися як у кожному серці, так і на нашому прапорі», – зазначалося у вінницькому часописі «Шлях» [173].

Важливі питання порушували й висвітлювали «Подільські губернські відомості». Зокрема, широко популяризувався Земельний закон Директорії УНР, який повинен був забезпечити народу право власності на землю, однак не ввійшов у життя через наступ російського більшовицького війська, денікінців та поляків. Більшовики ж насаджували комуни, які викликали невдоволення у селян.

Загалом, газета засуджувала агресію з боку радянської Росії, стверджуючи, що більшовики принесли в Україну національне гноблення. Повідомляла про визволення українською армією територій Поділля, закликала до своєчасного проведення мобілізації. Постійно друкувалися матеріали про розгортання повстанського руху, про спільні бойові дії об'єднаного з УГА українського війська. Багато уваги приділялося поліпшенню становища селянства. Говорячи про роль у революції священиків і вчителів, газета відзначала, що в багатьох місцях вони проводять успішну антибільшовицьку роботу [26, с. 88 – 89].

Преса Поділля перетворювала свої шпальти на гучномовець революційних процесів, вела хроніку крайових і республіканських подій. «Наша зброя – це слово, яким не руйнують, не палять, не вбивають, а тільки вінчають правду і катують брехню» [169], – заявляла газета «Шлях» у номері за 15 серпня 1919 р. Друковане слово ставало гострим, немилосердним мечем проти тих, хто насмілювався посягати руку на національні права і свободи.

Впродовж кінця літа – осені 1919 р. у Вінниці значного поширення набули випуск різних періодичних видань та книгодрукування. Вінницька «Просвіта» видавала газету

«Шлях» (з 15 серпня до 21 грудня 1919 р.). З 26 серпня 1919 року відновила свій випуск газета «Свободное Слово» (редактор М. Германов), а з 6 вересня того ж року – газета «Подольское Слово» (редактор – М. Г. Мілеант), обидві газети видавав кооператив «Логос». При цьому перша із них за свою проденікінську спрямованість була закрита 4 вересня 1919 р. (знову почала виходити за панування у Вінниці денікінців). Нетривалий час виходили «Вісти Вінницького Союзу Споживчих Товариств», «Київщина» (з 3 по 12 листопада, орган Київського губерніального комітету), «Селянська Громада» (з 11 по 26 жовтня 1919 р., видання Міністерства преси УНР), «Винницкая Жизнь» (редактор-видавець Ф. Іванов), «Жице польське» (редактор В. Скажинський) та ін. Своєю неповторністю виділявся сатиричний журнал «Ріпа».

18 серпня 1919 р. до Вінниці для організації видання в місті різних відозв і брошур та поширення культурно-освітньої праці серед його мешканців прибув відділ Міністерства преси і пропаганди. За короткий час він надрукував і поширив серед населення такі брошури: «Що це за люде в австрійській формі йдуть з нашими козаками», «Помагаймо Галичанам, вони й нам допоможуть», «Про нарізку землі для селян», «Федерація чи самостійність», «Що робить правительство Української Народної Республіки», «До зброї! Геть червоних імперіялістів!» та ін.

Окрім суто пропагандистських видань, у місті також виходила література наукового, технічного та художнього змісту [13, с. 147]...

На початку вересня заявив про себе новий ворог – переправившись через Дніпро, до Києва ввійшов авангард денікінських підрозділів під командуванням генерала Бредова, які почали, як повідувала газета «Галицький голос», «огнем і мечем нищити все українське. По його приказу замкнено школи, поруйновано інституції, а денікінські солдати вбивають наших діячів... Девізом їх війська є «единая и неде-

лимая Россия», а «Украины нет и быть не может», тактика теж ясна: розложити українську армію, поріжнити Галичан з Наддніпрянцями, а потім усіх знищити» [23]. Із своїм приходом дивізії Денікіна впровадила суворий царський режим, а військам Петлюри проголосила війну [13, с. 262].

Про небезпеку денікінців оригінальним способом попереджала читачів редакція «Новин» (Жмеринка). Окрім газетних публікацій, неодноразово повторювала «шапку», що водночас виконувала роль мобілізатора: «Не хочеш Української Республіки – Денікін дасть свою *реж* публіку» [96]. Така «шапка» була зрозумілою без будь-яких коментарів.

У жовтні 1919 р. на всьому фронті розпочалися бойові сутички з Добрармією. «Або вмерти, або перемогти!» – із цим гаслом українські вояки пішли в нерівний бій...

У перших числах жовтня Добрармія перейшла в наступ. По всьому фронті велися жорстокі бої, які принесли низку поразок ворожим військам.

За інформацією часопису «Стрілець», у районі Бершаді 3-я «Залізна» дивізії в зустрічному бою вщент розбила 5-у дивізії денікінців, яка складалася зі старшин, а також «взяла кількесот полонених, здобула 5 машинованих крісів. На північний схід від міста здобуто по дуже сильнім ворожим опорі залізничний вузол Генреківку» [143]. Група отамана Тютюнника, хоч і завдала кілька поразок ворогові і забрала в полон Сімферопольський полк, однак вимушена була відійти до Христинівки, на півночі якої «видерла у ворога в нічній боротьбі Монастирище та здобула при тім 5 польових гармат» [144]. 1-й і 3-й галицькі корпуси також відбивали атаки ворога... Після 10 жовтня Цвітковська група Добрармії рішучим ударом відкинула на захід 5-у і 12-у українські дивізії, захопила Христинівку і вийшла на лінію річки Соб. 1-й і 3-й галицькі корпуси також відійшли на цю позицію.

Після форсування річки Соб Цвітковська група денікінців захопила Гайсин та продовжила рух у напрямку на Брац-

лав, Тульчин. Біля станції Клебань кінна дивізія несподівано атакувала український 9-й піхотний полк та порубала його майже повністю. Командир цього полку полковник Євтушенко застрелився, не бажаючи потрапити в полон.

14 жовтня у боях у районі Дашева окрилила себе славою 1-а кінна бригада, яка розгромила зведену козачу кінну бригаду генерала Склярова. Галицькі кіннотники навіть захопили бригадного казначея з казною. Однак такі випадки були поодинокими, оскільки перемога на всьому фронті була на боці Добрармії [26, с. 269 – 270]...

У цей час Галицька армія мала свої друковані органи: «Вістка» – інформаційний орган Галицького Стрілецтва (видавався Начальною Командою Галицької армії; Вінниця); «Козацький голос» – орган прес-бюро 1-ої Галицької команди; з № 46 – видання прес-бюро 1-го Галицького корпусу, з № 44 – Пресової квартири НКГА, з № 59 – Пресової квартири НКУГА (ред. – М. Старосольський, з № 45 – ред. прес-бюро 1-го Галицького корпусу, з № 46 – редактора не зазначено, № 54 – ред. М. Старосольський). Газета друкувалась у різних містах Поділля, у зв'язку з переходом війська. Замість місця видання зазначено «Постій»; «Польова газета II-го Галицького корпусу». У першому номері не зазначено ні місця видання, ні друкарні, у третьому номері друкарню зазначено, а замість місця видання вказано – «Постій» (Вінниця); «Стрілецький шлях» – видання просвітнього гуртка III-го Галицького корпусу (відповід. ред. – О. Коберський; Вінниця, № 3 – замість місця видання надруковано «Постій») [58].

Восени 1919 р. для українських збройних сил склалася критична ситуація: через хвороби, насамперед епідемію тифу, в Галицькій армії залишилося 4 тис. боєздатних вояків, а у С. Петлюри – лише кілька сотень [26, с. 113]. Прагнучи знайти шлях порятунку, Начальна Команда УГА з метою збереження армії 6 листопада на станції Зятківці у вагоні генерала Слащова уклала із командуванням Добрармії угоду про

перемир'я. Однак цей договір був укладений без порозуміння з Директорією і без відома Галицького уряду, через що викликав велике незадоволення С. Петлюри та Є. Петрушевича і в підсумку призвів до трагічних наслідків: після поразки військ генерала Денікіна УГА опинилася в руках Червоної армії й змушена була на вимогу Москви визнати владу більшовиків. Тоді ж у Вінниці революційний комітет УГА почав видавати часопис «Червоний стрілець». Нерегулярно газета виходила протягом двох місяців і була закрита [145].

Вінницю та інші населені пункти регіону білогвардійці окупували на початку грудня. На підкорених землях загарбники запровадили жорстокий режим. Із його встановленням, втратою державності на значній частині України було призупинено не тільки процес національного відродження, але й розвиток української преси та видавничої справи – політичні й репресивні заходи призвели до закриття багатьох періодичних видань [26, с. 83].

Однак денікінська окупація Вінниці тривала недовго. 25 грудня 1919 р. під ударами більшовицького війська білогвардійці змушені були залишити місто, на початку 1920 р. – інші підконтрольні території. Відступаючи, вони чинили масові безчинства. Так, газета «Подольский край» повідувала, що нелюдських знущань зазнало єврейське населення. Озвірілі від отриманих поразок і відірвані від своїх головних сил збройні формування генерала Бредова за досить короткий проміжок часу зруйнували чимало містечок Подільської губернії. Справжню різанину влаштували загарбники у Ярузі, Лучинці, Саврані, Ямполі, Джурині, Яришеві, Віньківцях, Вільхівцях, Вербівці. У Мурованих Курилівцях вбито чотирнадцять, поранено двадцять осіб, згвалтовано майже усіх дівчат віком від 12 до 15 років [110].

З відходом денікінців тепер уже більшовики знову взялися перекроювати життя на свій лад. Проте воно мало чим відрізнялося від попереднього. На окупованих територіях біль-

шовицькі військові формування теж грабували, вбивали, здійснювали страшні погроми серед мирного населення [26, с. 236]. За ухвалами військових ревтрибуналів і «чрезвычайки» передчасно обривалося життя українських патріотів, противників більшовицької ідеології.

Зокрема активність каральних органів спровокував В. Затонський, який під час перебування в місті наприкінці лютого 1920 р. був неймовірно обурений відсутністю «чрезвычайки» (за домовленістю між галицьким і більшовицьким ревкомами такий орган тимчасово не діяв). Тому вже в наступних місяцях цей орган включився в роботу й щонаочі 8 – 10 осіб втрачали життя [114, с. 261].

Чимало матеріалів, спрямованих на викриття більшовицьких злочинів, знаходимо у місцевій тогочасній пресі. Так, газета «Наш шлях» у публікації «Становище у Вінниці» з сумом повідомляла, що з-поміж загиблих українських діячів виявилися **колишні співробітники газети «Україна» Голуб та Шкідченко** [89], а у повідомленні «Жертви чрезвычайки», – що 3 березня у Вінниці більшовицькі кати розстріляли Віктора Варшавського – директора польської гімназії, Тадеуша Лукашевича – учителя гімназії, Софію Янковську – працівницю бюро польської організації «Шкільна мацеж» на Поділлі, Яніну Мегеровську, Софію Лозовську та Едуарда Лужецького [92]...

Разом з тим на шпальтах періодики можна зустріти й інформацію про опір окупантам: «Група отамана Шепеля, в злучі з Коновальцем, здобула Вінницю, що була базою для північно-західного денікінського фронту» [174].

У лютому 1920 р. загони Я. Шепеля, приєднавшись до української армії під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, провели вдалу операцію у Жмеринці, унаслідок чого червоні зазнали чималих матеріальних втрат, поступившись стратегічними позиціями [176]...

Що стосується місцевої більшовицької преси, то з 11 січня 1920 р. у Вінниці почала виходити газета «Вісти – Известия» Подільського Губерніального Революційного Комітету (з 8 лютого того ж року – «Вісти»), орган Подільського губревкому та губкому КП(б)У. 18 квітня 1920 р. започатковано видання газети «Юный пролетарий» [13, с. 150]. Зміст їхніх публікацій був суттєво протилежним.

Навесні 1920 р. Поділля знову опинилося у вирі війни. В інформаційній добірці «Вісти. По Україні», вміщеній у часописі «Наш край», повідувалось, що на Літинщині зусиллями Я. Гальчевського і Я. Шепеля вдалося умовити дві бригади червоноармійців із частин колишньої УГА перейти до повстанців. Виступ галицьких підрозділів 23 квітня в районі Літина, Жмеринки, Вінниці викликав ланцюгову реакцію щодо поширення повстанського руху на теренах Подільського краю [90].

Повстання галичан сколихнуло інші загони, які весь час купчилися в лісах навколо Літина. Ідеться про скликану Я. Шепелем і Я. Гальчевським повстанську бригаду, яка першим ділом виступила проти Таращанської дивізії та Богунського полку й оволоділа Літином [177]. Тут повстанці заарештували всіх комуністів. Реакція повстанців була однозначною: 21 особу з числа відповідальних партійних керівників розстріляли.

Швидка евакуація більшовицьких установ, викликана «зрадою» галичан, підштовхнула каральні органи до дій. Губком санкціонував помсту, коли у Вінниці впродовж чотирьох днів квітня 1920 р. комуністи розстріляли близько 200 галичан [114, с. 261]. Натомість галицькі підрозділи в районах своєї дислокації почали знищувати більшовицьких діячів аж до сільського рівня, у результаті життя втратили 87 комуністів [90].

Іскрою повстання стала звістка про укладення між Директорією УНР і Польщею мирного договору та спільний

наступ польсько-українських збройних сил, у результаті якого вже 27 квітня Вінниця була звільнена від більшовиків.

Втім, перші кроки польської влади на території Поділля не були схожими на допомогу українському народові. В одній із п'яти нот-протестів, поданих до Варшави, голова української дипломатичної місії А. Лівіцький заявляв, що польська військова адміністрація проводить на Поділлі «окупаційну по суті і анексіоністичну по духу політику». Викликав обурення українських дипломатів і наказ місцевого начальника про запровадження вивісок на торговельних закладах польською мовою, а українській надавався статус іноземної нарівні з російською. Утиски українства негативно сприймалися місцевою українською громадою [114, с. 258]. Зокрема голова Подільської губернської народної управи В. Приходько через газету «Наш шлях» заявив рішучий протест проти поширення чуток і заяв про роспуск управи й передачу польській владі майна та керівництва територією [91].

Поборник налагодження братніх стосунків публіцист Й. Волошиновський на шпальтах періодики, зокрема часопису «Хвиля», намагався цю проблематику висвітлити з погляду майбутнього мирного співіснування. Так, у статті «Підчеркнення» (До польсько-української справи) він звернувся до поляків із проханням оглянутись й усвідомити, що існує інший великий народ і потрібно ставитися до нього не через «сентимент візії» «гайдамацьких мордів», «збурених дворів» і т. п. [114, с. 258]. Тому, на його переконання, для поляків найкраще буде, щоб сусідський із Польщею український народ «був для нас вічним і мирним сусідом» [162].

Та ж газета, а також часопис «Наш шлях» інформували читачів, що у визволенні від більшовиків Гайсина вирішальну роль відіграли Київська дивізія, повстанці підполковника Волинця та 5-й кінний полк. Командир останнього сотник Глибовський був смертельно поранений у бою. Згодом армія форсувала Південний Буг, визволила Тульчин. В кінці квітня

польськими і українськими військами ще було звільнено Ма-
лин, Хмільник, Бердичів, Бар [88], а в Козятині було взято
2000 полонених [159].

Загалом, громадська позапартійна газета «Хвиля» – ор-
ган Української Національної Ради, яка виходила у Вінниці,
була важливим вісником новин (всього вийшов 21 номер)
[72]. Одними із найважливіших матеріалів часопису були по-
відомлення про повстанський рух на Поділлі. Зокрема пові-
домлялося, що повстанці під проводом Волинця, Голуба, Ли-
согора домоглися перемоги над більшовиками під Брацла-
вом, звільнили Літин, Липовець, що було величезною допо-
могою української армії [26, с. 102].

Докладно інформував цей друкований орган про засідан-
ня у Вінниці Української Національної Ради за участю мі-
ністрів УНР та голови уряду І. Мазепи, на якому обговорю-
вались справи організаційного та політичного характеру.
Публікувалися відомості про зустрічі Головного отамана С.
Петлюри з представниками місцевого самоврядування, зем-
ства, кооперативів, громадянства Могилева-Подільського і
Ямполья, під час яких він висловив надію, що всі прошарки
населення після звільнення краю від більшовиків будуть за-
лучені до процесу його відновлення [73].

Часописи, що виходили в місті, широко розповіли про
прибуття 5 травня до Вінниці С. Петлюри, присвятивши пос-
таті Головного отамана чимало рядків [26, с. 282 – 283]. Як
повідомляла газета «Хвиля», Головнокомандувача військ
УНР зустрічали з величезними почестями. Залізничний вок-
зал був прикрашений синьо-жовтими прапорами, зеленими
вітами та квітками. Виструнчилася чота почесної варти від
старшинської сотні української комендатури Вінниці, почес-
на варта від залози польських військ у місті та почесна варта
охорони штабу польської дивізії. Зустрічали С. Петлюру та-
кож представники Вінницької думи, українських та інших
організацій, учні залізничної школи.

Головний отаман прибув у супроводі військового міністра В. Сальського, міністра єврейських справ П. Красного та осавулів. Хор школярів виконав український національний гімн «Ще не вмерла Україна». Із щирими привітаннями виступили губернський комісар Поділля, представник Вінницької Національної ради. Дорогою до собору Головного отамана зустрічали вінничани. Будинки в місті було прикрашено національними прапорами. Парафіяни, підносячи С. Петлюрі хліб-сіль, висловлювали надію на відродження національного руху.

У залі Вінницької міської думи С. Петлюру вітали представники української, польської і єврейської громадськості міста. Поважний гість виступив із промовою, в якій наголосив на таких моментах: уряд і надалі захищатиме всі революційні здобутки українського народу, національним меншинам на Україні буде забезпечено культурно-національний розвиток, польське військо прийшло на допомогу українському народові. С. Петлюра закликав громадян активно включитися в державну роботу [158].

Слід відмітити, що серед керівників редакційних колективів українських патріотичних пресових видань були люди, які мали великий досвід роботи... Вони відчували розкутість думки, мали перед собою чітку перспективу національного й духовного відродження України, брали участь у подіях бурхливої доби. Одержимі ідеєю незалежності, друкованим наснажливим словом піднімали дух подолян, закликали не коритися ворогам, а впевнено торувати шлях до мети – бути господарями на власній землі.

Оскільки Директорія УНР змушена була вести найтяжчу війну проти більшовицької Росії, то ця тема стала провідною для всіх суспільно-політичних часописів Поділля протягом 1919 – 1920 рр. Редакції газет вели роботу за такими напрямками: з'ясування як антиукраїнської, так й антинародної сут-

ності більшовизму, розвінчання його облудної ідеології, показ її зубожіння та приреченості [26, с. 103 – 104].

Подільські часописи наголошували також на труднощах, які відчувала тоді національна армія. Так, у передовій статті, вміщеній у газеті «Україна», сказано: «В умовах недостатчі та важкого матеріального поневіряння доводиться нашому славному війську проводити боротьбу. Часто й густо голодні, недоодягнені й не обуті наші лицарі-козаки йдуть переможно в бій, віддаючи своє життя за волю Республіки» [151].

А в передовиці газети «Хвиля» підкреслювалося, що єдиний вихід із ситуації – опиратися на свій народ, орієнтуватися на власні сили. Саме тому урядові якнайшвидше варто скликати передпарламент, аби там «в тісній і безпосередній праці з представниками народу, черпаючи його свіжі сили, практично виконати історичну місію – відбудування Української Народної Республіки» [160].

Завадило цьому «четверте пришествя» більшовиків.

У той скрутний момент Головний отаман С. Петлюра через пресу звернувся з відозвою до всіх повстанців, окремих відділів, що самостійно виступили на боротьбу проти «насилника» – московського комуніста, в якій закликав: «Коли ми будемо битись не поодинці, а організовано, вкупі, коли ми будемо бити ворога не розчепіреними пальцями, а міцно стиснутим кулаком, тоді наша боротьба буде успішною. Наказую: зголошуватися до начальників найближчих українських військових формувань, де вони будуть приймати з великою радістю і направляти для переорганізації в сталі і дієві частини» [161].

Однак очікуваного результату подібне звернення не принесло... Польські й українські збройні сили відійшли за Збруч і на території краю було відновлено радянську владу [26, с. 293].

Відчуваючи безвихідь, Головний отаман військ УНР, уряд і військове керівництво знову звернулися до народу за

допомогою в об'єднанні сил для вирішального бою [26, с. 296]. У цьому документі звучав заклик не вірити, що українська армія розбита, бо «вона сильна духом, несе лад і спокій, освячений в боях жовто-синій прапор, на якому полум'яно світяться слова «За волю святу, за землю народную, за Україну Велику» [111]...

Доба національно-визвольної революції 1917 – 1920 рр. XX ст. дозволила українству на повний голос висловити свої одвічні прагнення до громадянської волі та державної незалежності. Одну з головних функцій у складному процесі українського державотворення відіграла національно-демократична преса, що слугувала надійним інформаційним рупором, завдяки якому тодішня влада поширювала серед народних мас політичну ідеологію, впливала на формування політичної культури, свідомості, громадської думки [158, с. 3].

Незважаючи на короткотривале існування, важливу роль у загальнодержавних процесах відіграла також подільська преса. Якраз тоді вона отримала можливість для вільного розвитку, стала єдиним інформаційно-виховним полем, спрямованим на виборювання й утвердження незалежної держави. Національно-патріотичні видання Поділля були громадською трибуною, парламентом, учителем і порадником, безкорисливим оборонцем скривджених; вони стояли на захисті населення краю, його прав і свобод, не давали згаснути патріотичним устремлінням, заохочували до подальшої боротьби. Ідея української державності стояла у центрі суспільно-політичного життя подолян, була провідною темою публікацій більшості місцевих часописів [26, с. 133].

Подільська періодика була хоч і не єдиним, проте визначальним фактором консолідації українства регіону навколо державницьких ідеалів, найефективнішим засобом впливу на народні маси, які, як писав В. Винниченко, «в друкованому слові, в світлі розумової свідомості шукали вияснення, зміцнення, узаконення своїх вибулих настроїв» [12].

Українській журналістиці тоді відводилася особлива місія – «стати джерелом первинних знань з усіх сфер суспільного буття для складання якомога об'єктивнішої, живої історії» [98], а газетам – бути трансформованим інстинктом самозбереження нації, реальною потребою, що тамуватиме інформаційну спрагу громадян [26, с. 78].

Друковане слово виконувало завдання, яке, за визнанням С. Петлюри, «...повинно зберегти традиції воєнної боротьби за державність... й передати їх для вжитку своєму народові, щоб у нових його змаганнях вибороти і охоронити власну державу» [99]...

«Четверте пришестя» більшовиків на терени Вінниччини означилося жорстокими репресіями проти учасників повстанських загонів і було спрямоване на ліквідацію руху опору як украй загрозливого явища для існування радянської влади.

Першим ділом розпочалася традиційна робота пропагандистських органів, спрямована на залякування та створення морально-психологічного клімату для населення, коли кожен мав відчувати, що за ним незабаром прийдуть [114, с. 268]. Уже в липні 1920 р. рупор вінницьких комуністів газета «Більшовик» у передовиці «С врагами трудового народу – разговор короткий» сповіщала, що особливий відділ однієї частини розстріляв «31 ворога робітничо-селянської влади» [7]...

З московською окупацією України у другій половині 1920 р. настало раптове зменшення розвитку національно-патріотичної періодики. Більшовицька влада монополізувала всі видавничі засоби в своїх руках і почала видавати лише партійно-комуністичну пресу [78].

Тоді на Поділлі з'явилося чимало газет, засновниками яких виступали не лише губернські, а й повітові комітети партії більшовиків. Зокрема, до переліку періодичних видань, що пропагували більшовицьку ідеологію, належать та-

кі, як: «Вісті» (під такою назвою виходили газети у Вінниці, Гайсині, Жмеринці, Липовці, Бершаді), «Вісник» (Літин), «Известия Могилев-Подольского Уездного исполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», «Известия» – орган Гайсинського політвідділу 45-ї радянської стрілецької дивізії (Гайсин), «Молодой большевик» – орган Подільського губернського комітету комуністичної спілки молоді України (Вінниця), «Ольгопольский коммунист» – орган Ольгопільського повітового військово-революційного комітету, «Сільська біднота» (Вінниця) та ін. [26, с. 104 – 105].

18 листопада 1920 р ЦК РКП(б) надіслав листа до республіканських ЦК «Про звернення серйозної уваги на періодичну пресу», в якому партійне керівництво вимагало здійснювати нагляд, інструктування органів преси; розробку і проведення чергових завдань преси; розробку загальнодержавного плану видавництва преси; об'єднання видавничої роботи ЦК і надання всебічної допомоги місцевим партійно-радянським органам у видавничій сфері; партійний контроль за профспілковими, відомчими, кооперативними та іншими видавництвами і виданнями, за діяльністю інформаційних центрів. Це перетворило пресу на дієвий механізм ідеологічного впливу більшовиків на громадян радянського суспільства.

У квітні 1921 р. у Вінниці почала виходити газета «Подольский пролетарий», а згодом – «Вісті», «Червоне село» та журнал «Пролетарська освіта» [13, с. 168 – 169].

Окрім згаданих часописів у 1921 р. на Вінниччині видавалися й інші. Виключно більшовицького напрямку: «Бюллетень Подольского Губернского Комитета Коммунистического Союза Молодежи», «Вісті Жмеринського повітового виконавчого комітету», «Вісті Могилів-Подільських повітових виконкому та парткому», «Вісті повітвиконкому і повітпарткому КП(б)У Гайсинщини», «Газета незаможника» (Літин),

«Голос праці» (Тулчин), «Голос рабочей молодежи» (Вінниця), «Известия Гайсинского уездного революционного комитета и уездного комитета КП(б)У», «На страже труда», «Продподаток» (Могилів-Подільський), «Робітник і селянин» (Гайсин), «Часовой революции», «Червона молодь», «Червона Ямпільщина», «Червоне Поділля», «Червоний козак», «Юный коммунар», журнал «Красные зори» та ін. [166, с. 107 – 117].

З 1922 р. видавався щомісячний журнал «Наша кузница» – орган Подільського губкому КП(б)У.

До квітня 1923 р. виходила «Рабоче-крестьянская газета» – орган Подільського губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради. Її замінили «Известия Подольского губкома КП(б)У, подгубкомисполкома и губпрофсовета». В 1924 р. ця газета одержує назву «Червоний край» – орган губкому КП(б)У й губвиконкому. Двічі на тиждень вона видавала значний за обсягом додаток «Сільське господарство». Одночасно виходила ще одна газета – «Червоне село» – орган Подільського губкому КП(б)У і губкомісії КНС. З поділом на округи (1923) заснуються газети окружних масштабів. У Вінниці – «Селянська газета». В листопаді 1925 р. Кабінет виучування Поділля, що займався дослідженням історії, економіки та природи краю, починає випускати «Інформаційний огляд краєзнавчої праці на Поділлі». У 1926 р. виходить «Вінницька газета» – орган Вінницького міському КП(б)У та міськвиконкому.

Для молоді видавалися юнацькі часописи «Червоний юнак», «Молодий робочий», «Молоде село», «Юнгер Арбайтер», які були засобами комуністичного впливу на молодь.

На кошти ЦК почала друкуватися «Беспартийная газета», яка мала фіктивно приватну форму видання і незалежне редакторство та створювала враження поступливості радянської влади непартійним верствам, а насправді вивчала побутуючі настрої серед інтелігенції та дрібної буржуазії.

Монопартійність більшовиків поступово вимагла не тільки підкорення своїм ідеям всіх громадян, але й активної їх підтримки. Цензура придушувала будь-яку опозиційну думку за принципом: «Немає розголосу, немає і події». Поступово відбувалося зрощування цензури і політичної поліції, бо у березні 1923 р. була видана директива, в якій передбачалося за необхідне включати до місцевих управлінь у справах друку представників ДПУ [26, с. 169 – 170].

Із закриттям національно-патріотичних часописів почалися арешти їхніх співробітників. На журналістів заводилися «чорні списки», які з настанням доби Розстріляного Відродження стали розстрільними.

Офіційно початком масового нищення української інтелігенції вважається травень 1933 р., коли відбувся арешт Михайла Ялового та сталося самогубство Миколи Хвильового.

Кульмінацією ж дій радянського репресивного режиму стали масові розстріли «контрреволюціонерів», вчинені напередодні 20-річчя жовтневого перевороту. Так, 3 листопада 1937 року в урочищі Сандармох (Карелія) за рішенням трійки було страчено велику групу в'язнів Соловецької тюрми. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада, були Лесь Курбас, Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Елік, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом за один день за рішенням несудових органів було страчено десятки представників української інтелігенції – цвіту української нації.

На жаль, не відомі точні дані щодо кількості репресованих українських інтелігентів у часи сталінських репресій періоду Розстріляного Відродження. За деякими даними, це число становить 30 000 осіб [185]. Серед них – чимало лицарів волі, слова і духу, чії життєві сторінки пов'язані із Вінниччиною...

**ПРЕСОВІ ВИДАННЯ НА ТЕРЕНАХ ВІННИЧЧИНИ
В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
(1917 – 1920)**

1917

Борьба: Часопис Вінницького осередку більшовиків. Вийшло всього три номери (серпень 1917 р.). – Вінниця [74].

Вестник Литинского уездного исполнительного комитета: Щотижневе видання. Редактор російського відділу А. Дмитрієв; редактор українського відділу Д. Лебединець. Видавець: Літинський повітовий виконавчий комітет; друкарня Товариства Кожуха та М. Бібергала. Видано два номери. № 2 вийшов 19 травня 1917 р. – Літин.

Вільне слово: Кооперативна газета. – Редакційний комітет. – Ольгопіль.

Винницький листок: Редактор-видавець В. Райхер. – Вінниця. Друкарня Б. Вайзберга.

Голос земли: Видання Комітету Ради селянських депутатів – солдатів Південно-Західного Фронту, частин, що не входили до складу армії. – Ред.: підпоручик Синодський. – Вінниця.

Экономическая жизнь Подолии: Двоптижневий журнал. Редактор П. Н. Александров. – Кам'янець-Подільський. Друкарня Подільського губернського правління (з № 5 – Вінниця; друкарня Вінницької міської управи).

Еврейский социалист: Передвиборний листок Вінницького Комітету Об'єднаної Єврейської Соціалістичної Робітничої партії. – Ред.: комітет. – Вінниця, нова друкарня Пойлішера.

Życie Polskie [Життя польське]: Щотижневик політичний і суспільний. – Ред.: В. М. Сведерський. – Вінниця.

Известия Армейского комитета 8-й армии: Видання Просвітницької комісії Армійського комітету 8-ї армії. – Ред.: колегія. – Могилів-Подільський.

Известия Винницкой городской думы: Ред. комітет: М. А. Литвицький, С. В. Радбиль, Б. Я. Черняк. – Вінниця.

Известия 2-го Армейского съезда 8-й армии: Видання тимчасової редакційної комісії Другого Армійського з'їзду. – Могилів-Подільський.

Известия Жмеринского исполнительного комитета: Ред.: комісія виконкому. – Жмеринка, друкарня Антоновського.

Известия Подольского губернского исполнительного комитета: Тимчасово виходили замість «Подольских губернских ведомостей» двічі на тиждень. – Ред.: С. Наталюк (з № 26 по № 68 видавались у Вінниці).

Известия Подольского губернского продовольственного комитета: Журнал. Виходив двічі на місяць. – Ред. комісія: Б. П. Багинський, П. М. Бутирський, А. Г. Ветвинський. – Вінниця, видання Подільської губернської продовольчої управи; нова друкарня Пойлішера.

Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии: Ред.: П. А. Самулевич, М. Г. Романов; з № 29 – ред.: П. А. Самулевич, М. Г. Романов, С. В. Дудич, Ю. А. Богацький. – Вінниця (з 30 грудня часопис виходив під назвою «Вісти Подільської окружної комісії по справах виборів до Установчих зборів У.Н.Р.»).

Липовецькі вісті [до 21 серпня 1917 р. газета виходила російською мовою під назвою «Липовецкие известия»]: Орган Липовецького повітового земства. – Ред.: комітет; А. Рахманов. – Липовець, друкарня Н. Солодаря.

Народні бажання: Часопис демократично-республіканського напрямку. – Видання Ольгопільського відділу Співки Подільських українців. – Ред.: Д. Зосіматов; з № 3 – відповід.

ред.: «Гурток українців». – Ольгопіль. Друк. І. Рисліна в м. Голополі.

Однодневный Гайсинский листок свободы: Ред.: М. В. Вайнштейн. – Гайсин, друк. М. В. Вайнштейна.

Перший крок: Орган семінаристів Київської навчальної округи. Видавався під ред. Я. Нечиталука, вихованця Ольгопільської учительської семінарії. Виходив раз на місяць.

Подільська воля: Соціально-політичний та кооперативно-економічний часопис. – Виходив щодня. – Видавець: товариство «Воля». – Ред.: комітет. – Вінниця, друкарня Вінницького міського самоврядування.

Przegląd rolniczy [Сільськогосподарський огляд]: Газета двотижнева ілюстрована. – Ред.: В. М. Сведерський. – Вінниця.

Реалист: Журнал учнів Вінницького реального училища. – Ред. О. Шурмельов, вид. Б. Титов, О. Сухоставський.

Свободный голос: Щоденна газета. – Видання міського управління Вінницької міської думи. – Ред. комітет: А. П. Баранов, М. А. Литвицький, М. М. Ренненкамф, В. М. Сведерський, міський комісар І. І. Лозинський; з № 6 – ті ж та член виконавчого комітету Ради робітничих і солдатських депутатів М. Д. Шухат; з № 15 – ті ж і замість М. А. Литвицького – Д. В. Маркович; з № 23 – ті ж і замість І. І. Лозинського та М. Д. Шухата – міський голова І. С. Ольтаржевський; з № 141 – ред. комітет: О. К. Кричинський, Є. В. Радбиль; з № 152 – ред. О. К. Кричинський. – Вінниця.

(До 15 березня 1917 р. виходила під назвою «Юго-Западный край».)

«Юго-Западный край»: Щоденна газета. Рік видання 6-й. – Ред. М. В. Оводов, М. В. Стамеров; з № 62 – ред. М. В. Оводов; з № 65 – ред.: комісар виконавчого комітету І. І. Лозинський.

З 17 жовтня 1917 р. вихід газети припинено. В газеті є статті українською та польською мовами).

Село: Додаток до журналу «**Экономическая жизнь Подолии**». – Вінниця (друк – з дозволу воєнної цензури).

Тульчинские думские известия: Орган міської управи. – Виходила двічі на тиждень. – Ред.: А. Бейтельман. – Тульчин, друкарня М. Ф. Байбуза.

1918

Бюллетень Подільського Союз-Банку. – Вінниця, друкарня спадкоємців Р. Б. Шерра.

Бюллетень Тульчинського союзу споживчого. – Тульчин.

Вільне слово: Кооперативна газета [журнал]. Виходила двічі на тиждень. – Редакційний комітет. – Ольгопіль.

Вільне слово: Щоденна народна газета. – Видання Інформаційного Бюро при Жмеринській філії УНС. – Ред. комітет. – Жмеринка, друкарня А. Г. Грінштейна.

Винницький листок: Ред.: В. Райхер. – Вінниця, друкарня спадкоємця Р. Б. Шерра.

Вісті Вінницького союзу споживчих товариств: Орган Вінницької Спілки споживчих товариств. – Виходив нерегулярно, з дозволу цензури. – Ред.: колегія. – Друкарня польська у Вінниці.

Вісник Української Народної Республіки: Офіційна газета Директорії. – Виходив двічі на тиждень. – Ред.: зав. Інформ. Бюро при Директорії УНР Гризодуб. – Вінниця, друкарня Й. Файнгольда.

Воля: Орган Повітової шкільної ради. – Вих. двічі на тиждень. – Ред.: комітет. – Ольгопіль, друкарня Левіта і Волинського.

Дністер: Часопис Могилівського відділу Українського національного союзу. – Виходив з дозволу військової цензури. – Ред.: Гут-Ковалів. – Могилів-Подільський, друк. Акслера.

Единение – Сила: Двотижневий журнал. Видавець – Немирівська спілка споживчих товариств. – Ред. В. А. Курманасв. – Немирів, друкарня Рабиновича. Брацлав.

Życie Polskie [Життя польське]: Щотижневик політичний і суспільний. – Ред.: В. Скажинський. – Вінниця.

Жизнь Подолии: Щоденна політична, суспільно-економічна, торгово-промислова газета. – Видання Спілки інтелігентних трудівників. – Ред.: протоірей В. Ясинський; з № 5 – тимчасово виконуючий обов'язки редактора підполковник А. В. Сіркс; з № 15 – ред. М. Г. Романов. Газета є продовженням попереднього видання Спілки інтелігентних трудівників Могилева-Подільського «**Подольский вестник**». – Могилів-Подільський.

Земля: Вісник Подільського губернського земельного комітету. Видання Подільської губернської земельної управи. – Ред. комісія: С. А. Айзенберг, Б. П. Бачинський, Л. П. Лозевич, В. М. Чередесв. – Вінниця, друкарня Вінницького міського самоврядування.

Известия Подольского губернского продовольственного комитета: Журнал. Відповідальний редактор – голова Подільського губернського продовольчого комітету А. Н. Городецький. Ред. комісія: Б. П. Бачинський, П. М. Бутирський, А. Г. Вітвінський, І. Люткевич. – Вінниця: друкарня Вінницької міської управи.

Красный смех: Журнал. Орган Вінницької ради безробітних гумористів. – Вінниця, друкарня Вінницького міського самоврядування.

Набат: Орган Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів. – Ред. комітет: О. П. Раскатов, Л. С. Слуцький (Ератов). Перший номер вийшов 26 січня 1918 р. – Вінниця.

Народный работник – Народный працьовик: Журнал. Орган Подільської загальногубернської спілки народних працівників. – Ред. комітет: М. М. Семаков, П. А. Самулевич, І. П. Викул, секретар Я. А. Михалевський: з № 4 – ред.

комітет: М. М. Семаков, П. А. Самулевич, секретар Я. А. Михалевський; з № 5 – ред.: правління. – Вінниця.

Наш день: Щоденне інформаційне видання. – Редактор-видавець Г. М. Мантула. – Могилів-Подільський, друкарня Ш. С. Каца.

Новая жизнь: Газета залізничників. – Ред. колегія. – Жмеринка.

Новое слово: Щоденна політично-літературна газета. – Ред.: комітет. – Вінниця, друкарня Вінницького міського самоврядування.

Перший крок: Журнал. Орган семінаристів Київської навчальної округи. Видавався під ред. Я. Нечиталюка, вихованця Ольгопільської учительської семінарії. Виходив раз на місяць. – Ольгопіль, друкарня І. Рисліна.

Подольський вестник: Щоденна політична, суспільно-економічна, торгово-промислова газета. – Видання Спілки інтелігентних трудівників. – Ред.: В. К. Тер-Овакіянц. – Могилів-Подільський, друк. Ш. С. Каца.

Подольская мысль: Щоденна політична, суспільно-економічна, безпартійна газета. – Ред.: Г. М. Мантула. – Могилів-Подільський, друк. Ш. С. Каца. (Вийшло всього 62 номери).

Przegląd rolniczy [Сільськогосподарський огляд]: Газета двотижнева ілюстрована. – Ред.: В. М. Сведерський. – Вінниця.

Республіканські вісті: Щоденна народна газета. – Видання Вінницької філії Українського національного союзу. – Ред.: комітет. – Вінниця, нова друкарня Пойлішера.

Свободное слово: Щоденна газета [щоденна суспільно-політична і літературна газета]. – Видання Вінницького кооперативу «Логос». – Ред. комітет: І. Я. Слуцький, П. А. Кавтарадзе, П. П. Ординський, В. С. Скаржинський, А. Л. Длугач; з № 8 – ред. комітет: той же, без В. А. Скаржинського; з № 14 – ред. комітет: І. Я. Слуцький, П. А. Кав-

тарадзе, П. П. Ординський, А. Л. Длугач, Є. В. Радбиль, С. О. Ільницький. – Вінниця, друкарня Вінницької міської управи.

Село: Український народний журнал. – Ред. комітет: С. М. Іваницький, В. К. Приходько, В. П. Козак. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування; з № 11 – Кам'янець-Подільський, видання Подільської губернської народної управи.

Селянин: Народна газета Ямпільської повітової філії Українського національного союзу. – Виходила тричі на тиждень. – Ред.: комітет. – Ямпіль, друк. Френкеля.

Слово Подолии: Щоденна газета. – Видання Вінницького видавництва «Товарищество на вере». – Ред.: А. П. Баранов; з № 89 – тимчас. ред. П. Н. Ренненкамф; з № 107 – ред. Г. М. Мантула. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Телеграми газети «Республіканські вісті»: Видання Вінницької філії Українського національного союзу. – Ред. комітет. – Вінниця, нова друкарня Пойлішера.

1919

Бюлетень Бершадського Споживсоюзу. – Бершадь.

Бюлетень газети «Шлях». – Ред. колегія. – Вінниця, друкарня товариства «Просвіта».

Бюлетень «Дністрянської хвилі»: Видання Могилівського комісаріату преси. – Ред. колегія. – Могилів-Подільський.

Бюлетень Інформаційного бюро Армії Української Народної Республіки: Видання Інформаційного бюро Армії Української Народної Республіки. (Редакція тимчасово розміщувалася у круглій залі першого класу залізничного вокзалу). – Жмеринка.

Бюлетень Інформаційного бюро Народного Міністерства шляхів (з № 28 – Бюлетень Інформаційно-видавни-

чого відділу Міністерства шляхів): Щотижневик. – Ред. В. Тулюпа; з № 28 – ред. І. Сапіга. – Жмеринка, друк. Грінштейна; з № 28 – Кам'янець-Подільський.

Бюлетень Подільського кредитового Союзу кооперативних установ: Нерегулярне видання. – Вінниця, друк. товариства «Просвіта». – № 9 надруковано в Кам'янці-Подільському. Загалом вийшло 14 номерів.

Бюлетень фронтової газети «Український козак»: Видання Польового відділу Міністерства преси. – Ред.: Юрій Чубук. – Жмеринка.

Бюлетень штабу залоги м. Могиліва-Подільського: Видання штабу залоги м. Могилева-Подільського. – Могилів-Подільський, друк. «Слава».

Винницькая жизнь: Щоденна суспільно-політична і літературна газета. – Ред.: Ф. Іванов. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Винницькая почта: Щоденна газета. – Ред.: Г. І. Конахевич. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Вісник міністерства земельних справ Української Народної Республіки: Видання інформаційно-видавничого відділу МЗС УНР. Виходив двічі на місяць. – Редакційний комітет. – Вінниця.

Вісник міністерства пошт і телеграфів Української Народної Республіки: Офіціоз-щомісячник. – Ред. Н. Снігур. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Вісник Української Народної Республіки: Офіційна газета Директорії. – Виходив двічі на тиждень. – Ред.: Іван Юцишин. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Вісті Вінницького союзу споживчих товариств: Орган Вінницької Спілки споживчих товариств. – Виходив нерегулярно. – Ред.: колегія. – Вінниця, друкарня Польська у Вінниці.

Вістка: Інформаційний орган Галицького Стрілецтва. Видавався начальною командою Галицької армії. – Ред.: колегія. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування (у Вінниці видавалась з 15 по 22 жовтня 1919 р.).

Воля: Орган Повітової шкільної ради. – Вих. двічі на тиждень. – Ред.: комітет. – Ольгопіль, друкарня Л. Н. Левіта і Волинського.

Дністер: Часопис Могилівського відділу Українського національного союзу. – Виходив з дозволу військової цензури. – Ред.: В. Гут-Ковалів. – Могилів-Подільський, друк. Акслера.

Дністрянська хвиля: Щоденна народна газета Могилівського комісаріату преси. – Ред.: колегія. – Могилів-Подільський, друк. Акслера.

Екстрений випуск фронтгазети «Український Козак» (8 жовтня 1919 р.): Видання Польового відділу Міністерства преси. – Ред. Юрій Чубук. – Жмеринка.

Życie Polskie [Життя польське]: Щотижневик політичний і суспільний. – Ред.: В. М. Сведерський. – Вінниця.

Зірка: Орган Вінницької юнацької спілки. – Часопис виходив щомісяця. Друкувався на гектографі. – Ред.: колегія. – Вінниця.

Известия Могилев-Подольского уездного исполкома Совета рабочих, кретьянских и красноармейских депутатов: Ред. кол.: А. Арфін, Б. Сонін, Л. Леонідов.

Київщина: Щоденна громадська, політична і літературна газета. Орган Інформаційного відділу Київського губернiального комісаріату. – Ред.: оф. в. М. Т. Саченко, неоф. в. І. Меженко. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування. (Перший номер вийшов у Бердичеві. Другий – п'ятий номери друкувалися у Вінниці: 3 – 12 листопада 1919 р.).

Козак: Безпартійна демократична військова газета. Вісник 3-ої пішої дивізії [3 № 8 – видання державної інспекції військ Подільської групи]. – Виходила тричі на тиждень. –

Ред.: колегія. – Нова Ушиця [№ 4 вийшов у Могилеві-Подільському].

Козацький голос: Військовий часопис [з № 23 до № 44 – часопис для війська, з № 54 – часопис для українського війська]. Орган прес-бюро 1-ої Галицької команди [з № 46 – видання прес-бюро 1-го Галицького корпусу; з № 44 – Пресової квартири НКГА; з № 59 – Пресової квартири НКУГА]. – Виходив щочетверга та щонеділі. – Ред.: М. Старосольський [з № 45 – ред.: прес-бюро 1-го Галицького корпусу]. – Газета друкувалась у різних містах Поділля, у зв'язку з переходом війська. Замість місця видання зазначено «Постій», 1919.

Красная Жмеринская Победа: Видання фронтового поїзду Народного Комісаріату з військових справ України тов. Подвойського. – Жмеринка.

Маяк: Щоденна політична і літературно-художня газета. – Ред.-видавець: В. І. Снарський. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Народне життя: Видання Липовецького товариства «Просвіта». – Виходило двічі на тиждень. – Ред.: П. Романів, І. Штанько, М. Рожеківський. – Липовець, друк. Н. Солодаря.

Народний голос: Орган української громадської думки. – Виходив щодня. – Ред.: колегія. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Народна думка. Видання Гайсинського повітового комісаріату. – Ред.: Л. Миронюк. – Гайсин, друк. Н. В. Вайнштейна.

Наша праця: Тижневик. Орган Головної ради Української поштово-телеграфної і телефонної спілки. – Ред.: М. Лиля; І. Шматко. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Новини Інформаційного Бюро Армії Української Народної Республіки. № 27 – ред. Віктор Купріян. – Жмеринка, вагон першого класу. Польова друкарня.

Ольгопольский коммунист: Орган Ольгопільського повітового військово-революційного комітету. – Ольгопіль.

Останні новини Українського Телеграфного Агентства: Видання Відділу міністерства преси та пропаганди у Вінниці департаменту інформацій Міністерства преси. – Вінниця, друк. Й. Файнгольда.

Подольський коммунист: Орган Подільського губкому та Вінницького міськкому Комуністичної партії більшовиків України [з № 3 – орган Подільського губкому та Вінницького міськкому; з № 90 – орган Подільського губерньського партійного комітету]. Вид. і ред.: Подгубком та Вінміськком партії комуністів (більшовиків України); з № 12 – відповід. ред. т. Островський, з № 62 – ред. т. Петров; з № 90 – ред. колегія: т.т. Петров і Зиков. – Вінниця, Вінницька радянська друкарня.

Подольское слово: Щоденна газета Вінницького видавничого кооперативу «Логос». Виходила в кінці лютого – березні 1919 р. – Ред.: А. К. Поляцький; П. М. Петропавловський. – Вінниця, друк. Вінницької міської управи.

Подольское слово: Щоденна громадсько-політична та літературна газета Вінницького видавничого кооперативу «Логос». Виходила з 6 вересня 1919 р. – Ред. М. Г. Мілеант. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Польова газета II-го Галицького корпусу. – Ред.: комітет. У першому номері не зазначено ні місця видання, ні друкарні, у третьому номері замість місця видання вказано «Постій». – Вінниця.

Правда: Щоденна народна газета. (Єдиний безпартійний орган Жмеринської соціалістичної незалежної думки). Видання товариства «Співробітників». – Ред.: комітет. – Жмеринка, друк. А. В. Грінштейна.

Республіканські вісті: Щоденна народна газета. – Видання Вінницької філії Українського національного союзу. – Ред.: комітет. – Вінниця, нова друкарня Пойлішера.

Робітнича газета: Орган Центрального комітету Української соціал-демократичної робітничої партії. – З № 482 – щоденне видання. – Ред.: колегія; з № 466 – відп. ред. І. Романченко; з № 481 – ред. колегія. – Спочатку газета виходила в Києві, з № 461 до № 480 – у Рівному, з № 481 – у Вінниці, потім у Кам'янець-Подільському.

Свободное слово: Щоденна газета [щоденна суспільно-політична і літературна газета]. – Видання Вінницького кооперативу «Логос». – Ред.: І. Я. Слуцький, П. А. Кавтарадзе, П. П. Ординський, В. С. Скаржинський, А. Л. Длугач, Є. В. Радбиль, С. О. Ільницький, П. М. Петропавловський, М. Германов, М. Г. Корнфельд, С. М. Раппопорт. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Свободне слово: Екстренний випуск. – Ред. комітет: І. Я. Слуцький, П. А. Кавтарадзе, П. П. Ординський, А. Л. Длугач, Є. В. Радбиль, С. О. Ільницький. Додаток до № 33 газети «Свободное слово» за 4 лютого 1919 р.

Селянин: Народна газета Ямпільської Повітової Філії Українського національного союзу. – Виходила тричі на тиждень з дозволу військової цензури. – Ред.: комітет. – Ямпіль, друк. К. Френкеля.

Стрілецький шлях: Часопис для війська. – Видання просвітнього гуртка III-го Галицького корпусу. – Ред.: О. Коберський. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Телеграми Українського Телеграфного Агентства. – Видання Вінницького комісаріату преси і пропаганди. – Редагувала Вінницька філія УТА. – Вінниця, друкарня Польська у Вінниці.

Трудова республіка: Щоденна політична, економічна і літературна газета. Орган Української партії соціалістів-революціонерів (центральна течія). – Ред.: комітет. – Вінниця [Київ].

Українська ставка [виходила разом із газетою «Республіканські вісті»]. – Видання Інформаційного бюро армії УНР. – Ред.: комітет. – Вінниця, нова друкарня Пойлішера [До № 45 виходила в Києві].

Український вісник [до березня 1919 р. – **Український тижневик**]: Селянський часопис. – Видання Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. – Ред.: комісія видавничого відділу ЦІБ УНР. – Вінниця, друк. Й. Файнгольда.

Український козак: Щоденна фронтова газета Української Народної Армії. – Ред. Юрій Чубук. – Жмеринка, потяг друкарні Міністерства преси, вагон 2255.

Український тижневик: Селянський часопис. – Видання Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. – Ред.: комісія видавничого відділу ЦІБ УНР. – Вінниця, друк. Й. Файнгольда [Перший номер часопису вийшов у Києві].

Україна: Щоденна газета. – Видання Прес-квартири штадарм [Особового відділу штабу Наддніпрянської дієвої армії; Інформбюро]. – Ред.: комітет. – Кам'янець-Подільський [Вінниця].

Шлях: Щоденна газета товариства «Просвіта». – Ред.: колегія; з № 71 – ред. В. Островський. З № 71 – видавець: видавничий гурток «Наш шлях». – Вінниця, друк. товариства «Просвіта».

Ямпільське слово: Щоденна народна газета. – Видання Ямпільського комісаріату преси. – Ред.: комітет. – Ямпіль, друк. Бурмана.

1920

Бюлетень Бершадського Союзу споживчих товариств. Виходив двічі на місяць. – Ред. колегія. – Бершадь, друк. Споживсоюзу.

Бюлетень Вінницького повітового військово-революційного комітету. Російськомовний часопис із українською назвою. Перший номер вийшов 30 вересня 1920 р. – Ред. колегія. – Вінниця.

Бюлетень Подільського губернського революційного комітету. Перший номер вийшов 4 січня 1920 р. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Бюлетень Подольского губернского Совпрофа и отдела труда: Ред. колегія: І. Лейбельман, І. Родін, М. Коган. – Вінниця, 1-а Вінницька радянська друкарня.

Бюллетень Подольского Опродкомгуба: Орган Подільської губернської воєнно-продовольчої комісії. Щотижневик. – Ред. З. Новіков. – Вінниця, друк. Подільського губернського воєнного комісаріату.

Большевик: Стінна газета Вінницького губернського відділення Укрросту. – Ред. колегія. – З 14 грудня 1920 р. почала виходити під назвою «**Праця кличе!**». До № 54 – російськомовна.

Вісті Вінницького повітового військового революційного комітету (з № 43 – «**Вісті**»): Орган Губревкому Поділля та Губпарткому Комуністичної партії (більшовиків) України. Щоденне видання. – Ред. колегія. – Вінниця.

Вінниця (до № 8, 11 жовтня 1920 р., виходила під назвою «**Бюлетень Вінницького повітового революційного комітету**»). Російськомовне видання, однак назва та деякі статті друкувались українською мовою.

Вісті Гайсинського повітового революційного комітету і повітового комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (з № 16, 23 липня 1920 р. виходила під назвою «**Известия – Вісті**»): Щоденна газета. – Ред. І. Короленко. – Гайсин.

Вісті Жмеринського революційного комітету: Ред. колегія: Рокос, Шехватов, Стрільчук. – Жмеринка.

Вісті Липовецького повіткому і повітпарткому (з № 34 – «**Вісті ревкому та парткому Липовеччини**»; з № 57 – «**Вісті**»): Щоденна газета. Ред. Безуглий. Друк. Н. Солодаря. – Липовець.

Вісти: Орган Бершадського райпарткому КП(б)У і революційного комітету. Вих. двічі на тиждень. – Редколегія. – Бершадь.

Вісти: Орган Жмеринського повітового революційного комітету та Комуністичної партії (більшовиків) України. – Колегія. – Жмеринка, перша Жмеринська радянська друкарня.

Вісти (до 8 лютого 1920 р. часопис виходив під назвою «**Вісти – Известия**»): Орган Подільського губернського революційного комітету і губернського комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. Щоденне видання. Матеріали друкувались російською та українською мовами. – Колегія. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Вісник Літинського революційного комітету (перший номер вийшов 22 лютого 1920 р., з 30 березня 1920 р. виходила під назвою «**Сільська думка**»): Щотижневє видання повітревкому. – Ред. колегія: П. Мельніков, Ф. Глушко, І. Шуматій. – Літин, радянська друкарня Літинського ревкому.

Галицько-Буковинський комуніст: Орган крайового комітету Української комуністичної партії (боротьбистів) Наддністрянщини (Галицької, Буковинської і Угорської України). – Виходив тричі на тиждень. – Ред.: колегія. – Вінниця, друк. товариства «Просвіта».

Голос: Орган Української народної партії. Політико-економічна і літературно-публіцистична газета. – Виходила періодично. – Ред.: голова управи партії М. Богун, секретар партії П. Баєр. – Могилів-Подільський.

Долой неграмотность!: Орган грамчека політвідділу 14-ї армії. – Вінниця.

Известия – Вісти Гайсинського повітового революційного комітету і повітового комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (до № 16, 23 липня 1920 р., вих. під назвою «Вісти»: Ред. колегія. – Гайсин.

Известия – Вісти Гайсинского Уревкома, Упарткома и политотдела 45 Советской стрелковой дивизии.

Комуніст Прикарпаття: Орган партійного комітету Української Комуністичної партії Прикарпаття (з № 5 – орган районного комітету Прикарпаття Комуністичної партії більшовиків України). – Ред. колегія. – Вінниця, друк. Подгуб-військкому (після № 6 переміщується до Києва, де замість неї почала виходити газета «Червоний стрілець»).

Кооперація: Орган Бершадського союзу споживчих товариств (з № 7 – 8 – орган Бершадського союзу споживчих товариств та Союзбанку; з № 9 – 12 – орган Бершадського райсоюзу та Господарбанку). Часопис виходив двічі на місяць. – Редколегія. – Бершадь, друк. Споживсоюзу.

Красноармейская стенная газета Роста. Видання відділення Росту при політвідділі ревоєнради 16-ї армії. – Могилів-Подільський, Могилівська державна друкарня.

Молодой большевик: Щоденна газета. Орган Подільського губернського комітету Комуністичної Співки Молоді України. – Ред. колегія. – Вінниця.

Народний голос: Орган української громадської думки. – Виходив щодня. – Ред. колегія. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Подільський боротьбист: Видання Української Комуністичної партії (боротьбистів). – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Праця кличе!: Стінний часопис міської й сільської бідноти. Видання Подільського губернського відділу Укрросту (до 15 грудня 1920 р. виходило під назвою «Большевик». – Ред. колегія. – Вінниця.

Селянська біднота: Часопис Подільського губернського комітету Комуністичної партії (більшовиків) України. – Ред. колегія. – Вінниця.

Сільська думка: Орган Літинського повітового революційного комітету. – Ред. колегія. – Літин, радянська друкарня Літинського ревкому.

Справочний бюллетень Подольского губернского статистического бюро: Видання Подгубстатбюро. – Вінниця.

Тиждень зміцнення фронту: Бюлетень Ольгопільської повіткомісії по проведенню «тижня». – Бершадь.

Трудове життя: Газета Подільського губернського комітету Української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів). – Виходила нерегулярно. – Ред. колегія. – Вінниця, друк. Подгубвоенкому.

Україна: Щоденна газета. – Видання Прес-квартири штадарм [Особового відділу штабу Наддніпрянської дієвої армії; Інформбюро]. – Ред.: колегія. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування (з № 113 видавалася в Кам'янець-Подільському).

Україна: (Бюлетень). Вечірнє видання Бюро інформацій. Додаток до газети «Україна», 28 травня 1920 р. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Хвиля: Щоденна громадська позапартійна, політично-літературна газета. Орган Вінницької Української ради. – Ред. колегія. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування (з № 21 – Жмеринська друкарня).

Червона боротьба: Видання Подільського губпарткому Української комуністичної партії (боротьбистів). – Виходила тричі на тиждень. – Ред. колегія. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Червоний стрілець: Орган революційного комітету Української Галицької армії. – Ред.: колегія. – Вінниця, друк. Вінницького міського самоврядування.

Юний пролетарий: Щоденна газета. Орган Подільського губернського комітету Комуністичної Спілки робітничої молоді України. – Ред. колегія. – Вінниця, перша радянська друкарня.

[166, с. 58 – 64, 68 – 77, 80, 82 – 89, 91 – 95, 97 – 106; 26, с. 337 – 347].

**ЛИЦАРІ ВОЛІ, СЛОВА І ДУХУ –
СПІВРОБІТНИКИ РЕДАКЦІЙ ДРУКОВАНИХ
ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ,
ЗАСНОВНИКИ ТА ВИДАВЦІ ЧАСОПИСІВ –
БОРЦІ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ**

Антоненко-Давидович Борис Дмитрович (5.08.1899, Ромни (Сумщина) – 9.05.1984, Київ).

Після закінчення Охтирської гімназії навчався у Харківському та Київському університетах. В січні 1918 року під час наступу на Київ військ Муравйова записався до Української армії, щоб протистояти агресії. На фронті захворів на тиф. Далі працював в Охтирці завідуючим освітою повіту. Потім переїздить до Києва і тут впродовж 1922 – 1924 рр. його чотири рази заарештовують. В 1924 році разом з Г. Косинкою і В. Підмогильним створює письменницькі організації «Ланка», «Марс».

Щоб unikнути чергового арешту, Борис Дмитрович виїжджає в Алма-Ату. В 1935 році його все ж заарештовують і він перебуває в концтаборах аж до 1947 року.

Повернувшись в Україну, їде спочатку в с. Первомайське (нині: селище Первомайське Калинівського району), а незабаром – у с. Білий Рукав (Хмільницький район). Тут Борис Дмитрович працював завідуючим фельдшерським пунктом.

Та Хмільниччина поклала на сім'ю Антоненко-Давидовичів свою борозну. 6 червня 1951 року в Хмільнику – знову арешт.

В брехливій наклепницькій довідці-характеристиці Білоукавської сільської ради зазначалося, що «громадянин Антоненко-Давидович Б. Д. до колгоспників ставився погано, участі в громадському житті села не брав, був пасивним до виборів у ради...».

Протягом 1951 – 1957 рр. письменник перебував на засланні у Красноярському краї. Повернувшись до Києва, працював у журналах «Вітчизна», «Барвінок». Але тут на нього чекали нові переслідування... [14, с. 9].

Бачинський Іван Кирилович (04.03.1885 – 19.06.1919, Вінниця, Поділ. губ.) – громадський діяч. Народився в родині православного священика. Закінчив юридичний факультет Київського університету (1909). З кінця 1913 обіймав посаду додаткового мирового судді Літинського повіту. Очолював міський осередок «Просвіти» та входив до подільської групи Товариства українських поступовців. Брав активну участь у становленні влади УНР на теренах Літинщини. На зборах 25.09.1917 в Літині його обрали на посаду повітового комісара. Під час жовтневих подій 1917 завдяки українізованим підрозділам 2-го Гвардійського корпусу, а згодом й Українського запасного полку ім. Б. Хмельницького, йому вдалося зберегти владу на Літинщині. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського, його заарештували, але незабаром відпустили на волю. Залишившись без посади, перебрався до Вінниці, де приєднався до борців проти Гетьманату «Українського національно-демократичного союзу» на чолі з В. Винниченком. Восени 1918 обійняв посаду секретаря правління Подільської спілки кредитних товариств, а з лютого 1919 – редактора щотижневика «Бюлетень Подільського союз-банку». З встановленням радянської влади навесні 1919 його за-

арештували разом з іншими 6 працівниками Союз-банку, які не дозволили реквізувати значну суму коштів (10 млн крб. готівки) з каси установи. У ніч з 09 на 10.06 разом з іншими громадянами Вінниці без суду і слідства його позбавили життя. Поховали на православному кладовищі [3, с. 17; 114, с. 38 – 82].

Білінський Микола Іванович (16.01.1852, м. Вінниця – 193?, м. Кам'янець-Подільський) – український історик, етнограф, мовознавець, краєзнавець і бібліограф Поділля. Навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1875 р.). Опублікував у Женеві розвідку «Пісня про панщину» (1876 р.). До 1877 р. працював учителем Кам'янець-Подільської гімназії. В 1880 р. співробітничав з Б. Грінченком по виданню «Словника української мови». До 1910 р. редактор газет, чиновник в Києві, Житомирі, Херсоні, Одесі. З 1910 р. співробітник газет «Вінницький голос», «Слово Подолії», «Свободный голос». З 1921 р. бібліотекар, старший бібліотекар відділів «Україніка», рукописів, стародруків, раритетів, науковий консультант Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН, Кабінету виучування Поділля. Будучи секретарем біографічного гуртка, що існував при біобібліографічній секції Кабінету виучування Поділля, взяв активну участь у підготовці біографій більше 40 видатних діячів Поділля. Видав низку праць. З 1926 р. жив у Кам'янці-Подільському. Різнопланово досліджував історію та етнографію краю [24, с. 469].

Біляшівський Микола Федотович (12.10.1867, м. Умань: тепер: Черкаської області – 24.04.1926, м. Київ; похований в м. Каневі) – український археолог, етнограф, мистецтвознавець, академік ВУАН (з 1919 р.), дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету (з 1917 р.). У 1887 –

1890 рр. навчався у Київському, в 1892 – 1983 – Московському університетах. Закінчив Новоросійський (Одеський) університет. Засновник і редактор часопису «Археологическая летопись», що виходив у 1891 – 1893 і 1903 – 1905 рр. Один із засновників і директор Київського міського художньо-промислового і наукового (тепер: історичного) музею. Член 1-ї Державної Думи (1906 р.). Досліджував археологічні пам'ятки на території Київщини, Волині, Поділля, зокрема Борисівське городище (Іллінецький район Вінницької області), вивчав нумізматику. В 1890 – 1917 рр. зібрав і записав численні зразки народної поезії, пісень, загадок, прислів'їв і приказок, легенд і переказів [24, с. 471 – 472].

Богацький Павло (1883, Поділля – ?). Журналіст, літературознавець, літературний і театральний критик, бібліограф, письменник, політичний діяч. Засновник і редактор журналу «Українська хата» в Києві (1909 – 14). У 1914 – 17 – на засланні в Норильському краї. 1917 – начальник міліції в Києві, за Директорії – столичний отаман та отаман Коша охорони Республіки. 1922 емігрував. За кордоном редактор журналу «Нова Україна». Видав збірники новел «Камелії» (К., 1919), «Під баштою зі слонов'ї кості», друкував літературно-критичні розвідки, бібліографічні праці, зокрема «Кобзар» Т. Шевченка за сто років: 1840 – 1940» (1942) [46, с. 26].

Богуславський Євген Семенович (19.02.1883, Слобода Покровська, Куп'янський повіт Харківської губернії (нині Куп'янський район Харківської області) – 08.04.1950, Луцьк) – громадсько-політичний, культурно-освітній діяч. Народився в сім'ї земського лікаря. Випускник Київської духовної семінарії (1907), кандидат богослов'я. Із 1907 викладав, згодом очолював різні навчальні заклади (Золотоніська чоловіча та жіноча гімназії, із 1914 – Жмеринська чоловіча гімназія). Із

березня 1917 – член Київської комісії з видання брошур та листівок для армії. Входив до Чернігівської (до революції) та Вінницької «Просвіти» (з 1917). Очолив Вінницьку міську філію Подільської губернської української ради, створену у травні 1917. Восени обраний гласним Вінницьких повітових земських зборів, у січні 1918 – товаришем (заступником) голови Вінницької повітової шкільної ради. Із липня – директор 1-ї Вінницької української гімназії «Просвіти». Був членом Вінницької філії Українського національного союзу. Після повалення Гетьманату у Вінниці, 19 – 30.11.1918 – губернський комісар Поділля. Із лютого 1919 – помічник губернського комісара освіти. У жовтні – член Вінницької повітової народної управи, у травні-червні 1920 – її голова. Із січня 1919 – член Товариства розповсюдження технічної освіти на Поділлі, один із засновників вінницьких часописів «Шлях» (1919) та «Хвиля» (1920). Очолював філію Українського Червоного Хреста при Дієвій армії УНР у 1920. Із липня 1920 – на теренах Польщі. 1921 переїхав на Волинь. У Луцьку організував книгарню «Нива». Із 1923 працював вчителем української мови у польській вчительській семінарії в Острозі, входив до наглядової ради Українського кооперативного банку (з 1926). У 1928 і 1930 обирався до польського сейму за списком «Безпартійного блоку співпраці з урядом». Працював у парламентських комісіях (освітня, закордонних справ, конституційна). У 1931 вступив до української проурядової партії «Волинське українське об'єднання». Брав участь у діяльності різних культурно-освітніх товариств у Луцьку та Рівному. Підтримував українізацію православної церкви у міжвоєнній Польщі, працював у Луцькій підкомісії перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою. Належав до активних діячів заснованого у 1933 Волинського громадського комітету допомоги голодуючим у радянській Україні. Після встановлення радянської влади на Західній Волині, працював у шкільному відділі Луцька. Ув'

язнений німецькою владою у Кракові в 1941 – 1942. Звільнений із зобов'язанням займатися громадсько-політичною і літературною діяльністю. Надалі працював у різних установах Луцька. Після Другої світової війни був літературним редактором газети «Радянська Волинь», викладав у Луцькій духовній семінарії, працював заступником директора Луцького університету вдосконалення вчителів. Незважаючи на вимушену співпрацю з органами державної безпеки СРСР, радянські ідеї не поділяв. 03.01.1950 заарештований. 08.04. помер у тюремній лікарні Луцька [3, с. 26 – 27].

Боярський Олександр Степанович (1904, Вовковинці Хмельницької області – ?). Проживав у м. Вінниці, із селян, освіта середня, член ВКП(б), заступник голови обласного радіокомітету. Арештований 10.09.1937. Звинувачений за ст. 20.54-7, 8 11 КК УРСР. За вироком ВК Верховного суду СРСР засуджений на 10 р. ВТТ (виправно-трудовах таборів). За постановою Верховного суду СРСР 24.04.1941 вирок скасовано, справа повернута на дослідження. За постановою ОН НКВС 03.03.1943 ув'язнений на 7 років ВТТ. Реабілітований 12.12.1958 [14, с. 28].

Василенко Костянтин Прокопович народився 2 квітня 1877 р. на хуторі Есмань (тепер с. Червоне) Глухівського повіту Чернігівської губернії. 1895 р. закінчив Глухівську гімназію, у 1895 – 1902 рр. навчався на медичному та юридичному факультетах Київського університету св. Володимира.

Студентом прилучився до соціал-демократичного руху. Від 1897 р. – член київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», брав участь у виданні «Рабочей газеты», підготовці I з'їзду РСДРП. Після II з'їзду РСДРП (1903) – меншовик, провідний діяч Київського комітету партії, редактор журналу «Вперед». У 1903 – 1905 рр. – на засланні.

По поверненні працював у газетах «Киевское слово» (1905), «Киевский голос» (1906); у 1907 р. – редактор журналу «Друг народа». 1908 – 1918 – співробітник, завідуючий міжнародним відділом, з 1910 р. – член редколегії та помічник редактора газети «Киевская мысль», з 1917 р. – редактор газети «Рабочее знамя».

У травні 1917 р. – січні 1918 р. – голова Київського обласного комітету РСДРП (об'єднаних меншовиків). 8 серпня 1917 р. обраний членом Центральної Ради, з 12 вересня по 2 жовтня – генеральний секретар праці, з 12 жовтня по 7 листопада 1917 р. – комісар Тимчасового уряду в Києві.

У січні 1918 вийшов із партії й припинив політичну діяльність. У 1919 р. – конторник Київського народного університету, відповідальний редактор газети «Киевская жизнь». В 1921 р. працював в Одеському губернському статистичному бюро, в 1922 – 1923 рр. – постійний співробітник Комісії звичаєвого права Всеукраїнської академії наук (ВУАН).

1923 року заарештований у так званій справі «Київського обласного центру дії» і разом зі старшим братом Миколою Прокоповичем – членом Центральної Ради, академіком ВУАН, засуджений до 10 років суворої ізоляції. Утримувався у Лук'янівській тюрмі у Києві, в 1929 – 1932 рр. – на засланні в Сибіру. Щоправда 24 листопада 1924 р. Миколу Прокоповича звільнили, і він помер 3 жовтня 1935 року в Києві. Клопочучись за Костянтина, в листах до Катерини Павлівни Пешкової писав:

«Я уже два раза беспокою Вас своими просьбами помочь моему брату, Василенко Константину Прокофьевичу, и Вы любезно обещали мне содействие... Его выслали в августе 1929 г. в Сибирь, в Канский округ, в село Фаначет. Жизнь там оказалась крайне тяжелой для него, здоровье его, надорванное многолетними сидениями в царских тюрьмах и Допре, еще более расшаталось...».

«...Его перевели из села Фаначет в еще более глухое место. Причем, вели его пешком, в течении 5 недель он сделал пешком свыше 700 верст по морозу в 35 градусов и выше. Перевод туда по распоряжению, которое он получил внезапно, заставил его побросать много вещей, запасов, без которых в местных условиях нельзя жить. Новый район, куда он попал, находится в глухом участке Сибири на Ангаре, куда даже почта приходит раз в неделю, а на время весенней и осенней распутицы на месяц-полтора прекращаются всякие сношения с внешним миром. Поселенный в небольшой деревне, он лишен даже медицинской помощи, что при его состоянии здоровья может грозить большими неприятностями... Новый адрес моего брата: Канский округ, почтовое отделение Богучаны, Кежемский район, деревня Заимка».

30 травня 1938 знову заарештований. 26 березня 1939 р. Київським обласним судом безпідставно засуджений до 5-и років ув'язнення. Спершу термін відбував у Житомирській колонії, а в червні 1940 р. переведений у Вінницьку в'язницю, де у липні 1941 р. розстріляний.

25 серпня 2015 р. у Вінниці на фасаді адміністративної будівлі по вул. Зодчих, 22, увічнюючи його ім'я, відкрито меморіальну дошку [25, с. 110 – 112].

Вікул Сергій Павлович (25.10.1890, Вінниця, Подільська губернія – 03.11.1937, Карелія (нині РФ)) – громадський і політичний діяч, журналіст, видавець. Народився в родині священика. Батько служив у Миколаївській церкві на Старому місті, цікавився краєзнавством. Навчався у Вінницькому реальному училищі, потім на юридичному факультеті Петербурзького університету. Член Української соціал-демократичної «Спілки», згодом УСДРП. З 1916 – 1917 редагував газету «Наше життя» (орган Петроградського комітету УСДРП). Член Української Центральної Ради. Співпрацював з «Робітничою газетою» (центральним органом УСДРП). На

VI з'їзді УСДРП (10 – 13.01.1919) увійшов до складу ЦК, зусиллями якого визначився парламентсько-демократичний напрям розвитку держави, без диктатури пролетаріату, проведення господарських реформ та захисту незалежності України, організації влади на принципах коаліційності та широкого демократизму. Був серед ініціаторів розірвання стосунків з Антантою (нарада у Вінниці 07.03.1919). Згодом розійшовся з лінією ЦК УСДРП щодо ставлення до радянської влади, виїхав у вересні 1919 до Німеччини, де розпочав створення так званої української комуністичної групи. Один із редакторів газети «Новый мир». У 1920-х працював заступником завпресбюро Наркомату закордонних справ, референтом повпредства УСРР у Польщі, редактором українсько-американського видавництва у Берліні «Космос». Підтримував контакти з Комуністичною партією Західної України як член закордонного бюро допомоги і один із редакторів часопису «Наша правда». Повернувся в Україну (1928). Працював членом колегії ЦСУ УСРР, заступником директора Інституту історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У. Перейшов на видавничу роботу (1930). 05.05.1933 заарештований, 25.09 засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Відбував покарання на Соловках. Засуджений до страти (09.10.1937). Розстріляний. Реабілітований (1959) [3, с. 38 – 39; 76].

Вітик Семен Гнатович (21.02.1876, Верхні Гаї, Дрогобицький повіт, Королівство Галичини та Лодомерії, Австро-Угорщина (нині Дрогобицький район Львівської області) – 10.10.1937, Верхньоуральськ (нині Челябінська обл., РФ)) – державний, політичний та громадський діяч. Народився у сім'ї залізничника. Закінчив Перемишльську гімназію та Львівський університет. У 1892 познайомився з І. Франком, був секретарем Русько-української радикальної партії. Після її розколу (1899) став одним із засновників Української соці-

ал-демократичної партії Галичини та Буковини (1899). Обирався депутатом австрійського парламенту (1907 – 1918), де активно захищав українські національні інтереси. У жовтні 1918 увійшов до складу УНРади ЗУНР, був членом її президії, віце-президентом. Член галицької делегації на проголошенні Акту про Злуку УНР та ЗУНР. Як досвідчений парламентський діяч обраний головою президії Трудового конгресу України. Як його очільник брав участь у спільних нарадах Директорії УНР та Ради міністрів у Вінниці, Рівному, Кам'янці-Подільському. Провадив засідання комісій Конгресу. Згодом очолював Міністерство галицьких справ УНР. Восени 1919 емігрував до Відня, де займав радянофільські позиції. У 1925 приїхав до УСРР. Жив у Харкові, працював редактором журналу «Червоний клич» ЦК української секції Міжнародної організації допомоги борцям революції (1925 – 1927). Вступив до КП(б)У. Перебував на партійній роботі. 22.03.1933 заарештований у справі Української військової організації. Засуджений на 10 років позбавлення волі. Покарання відбував у Верхнеуральську. 02.10.1937 засуджений до смертної кари. Реабілітований (1958) [3, с. 39].

Волинець Ананій Гаврилович (01.10.1894, Карбівка Гайсинського повіту Подільської губернії (нині Гайсинський район Вінницької області) – 14.05.1941, Вінниця) – військовий діяч, повстанський отаман. Народився в селянській сім'ї. Батько Гаврило, мати Мотря. Мав трьох братів та чотири сестри. Навчався у 2-класному міністерському училищі в Гайсині (до 1908). Згодом працював у домашньому господарстві та помічником діловода Гайсинського лісництва. У 1913 – 1917 навчався у Верхньодніпровському сільськогосподарському училищі. Член УПСР (1917). Секретар Гайсинського ревкому, з 03.08.1917 – заступник повітового комісара Тимчасового уряду і начальник повітової міліції. Організатор загонів вільного козацтва на Гайсинщині. Учасник протигеть-

манського повстання. В листопаді 1918 на чолі загону з 250 осіб захопив Гайсин. Під його командуванням загін був перформатований у Гайсинський курінь Національної гвардії, згодом – у 61-й Гайсинський полк Дієвої армії УНР (25.01.1919). Воював у районі Костополю та Сарнів (нині Рівненська область), відступав на південь. У квітні 1919 у районі Ситківців залишки полку об'єдналися із загонами І. Голуба та С. Лисогора в Гайсинсько-Брацлавську бригаду, що звільнила від червоних Брацлав і Немирів. Після розпаду бригади діяв самостійно, захоплював Гайсин (11.05.1919), згодом Ладижин, Теплик, Гранів, Дашів, Китайгород, Хмільник тощо. У липні – вересні на базі загону створив 13-й Гайсинський полк, який брав участь у боях під Христинівкою, визволяв Липовець. Підполковник Дієвої армії УНР (1919). Через розбіжності з начштабу Дієвої армії УНР Ю. Тютюнником залишив полк і за наказом військового міністра В. Сальського відбув на Гайсинщину для повстанської роботи. Весною 1920 допомагав частинам М. Омеляновича-Павленка захопити Брацлав (28.04), Тульчин (02.05) та Вапнярку (02.05). Захопив і утримував Гайсин (15.05). Згодом його загін увійшов до складу Запорізької дивізії. У червні 1920 разом з військом перейшов Збруч, оселився на Волині. Працював у наймах у заможних господарів, наглядачем шляхового будівництва на Рівненщині, був членом правління Волинського селянського банку, контролером електростанції, завідуючим канцелярією будівельного відділу, агрономом тощо. Член Української народної партії. Працював у редакції щотижневика «Дзвін». У жовтні 1939 заарештований органами НКВС, однак невдовзі звільнений. Вдруге заарештований 20.01.1940. Суд, що проходив у Вінниці (02.02.1941), засудив його до смертної кари [3, с. 40 – 41; 53].

Волошиновський Йоахим Августинович (02.06.1870, Серби Могилівського повіту Подільської губернії (нині Гон-

тівка Чернівецького району Вінницької області) – 11.01.1945, Варшава) – кооперативний і громадський діяч, журналіст, літератор. Народився в дворянській родині дрібного землевласника. Освіту отримав у Галичині в єзуїтських монастирях: спочатку в Тернополі, а згодом у Хирові (нині Львівська область), де закінчив класичну гімназію. Проживаючи на теренах Поділля (1870 – 1908), став засновником-видавцем першої у Наддніпрянській Україні україномовної кооперативної газети «Світова Зірниця», яка виходила з лютого 1906 по травень 1920 (з перервами). Виступив організатором кооперативних товариств у Сербах (1906 – 1908) та першої в Україні райспоживспілки – Пеньківської (1909). Створив Відділ поліпшення дрібних господарств при Подільському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, котрий у 1907 – 1910 діяв як господарсько-фінансовий орган щодо координації діяльності кооперативних товариств губернії. Організатор і провідник кооперативних з'їздів Поділля (1908 – 1913), співорганізатор 2-го Всеросійського кооперативного форуму в Києві (серпень 1913). Його подвижництво на кооперативній ниві тісно перепліталось з культурно-просвітницькою діяльністю. В 1906 заснував Могилів-Подільське відділення товариства «Просвіта», яке відкрилося в числі перших у Наддніпрянській Україні і стало піонером на теренах Східного Поділля. У 1907 в Могилеві-Подільському відкрив власну книгарню, де за помірними цінами продавав друковані твори українських письменників І. Котляревського, Т. Шевченка, Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. Після переїзду до Києва (1908) працював у тамтешніх періодичних виданнях. Обіймав посаду заступника редактора журналу «Сплотчина» та згодом очолив редакцію газети «Dziennik Kijowski». Брав активну участь у визвольній боротьбі за незалежність України (1917 – 1920). За влади Української Центральної Ради обіймав посаду члена Київської губернської управи, Літинського повітового комісара. Згодом працю-

вав викладачем курсів з питань українізації апарату управління Української Держави (1918). Наприкінці 1919 змушений емігрувати в Польщу, але в травні 1920 повернувся на Поділля в якості радника маршала Ю. Пілсудського. Тут відродив газету «Світова Зірниця» та проводив активну агітаційну роботу щодо консолідації зусиль польського та українського народів у боротьбі проти великодержавного російського шовінізму. Повернувся до Польщі, де працював на ниві місцевого самоврядування та кооперації. З 1927 жив на Волині, де став фундатором польсько-української кооперативної спілки «Гурт». Автор близько 100 публіцистичних і літературних праць з кооперативної тематики. Член сейму і сенату Польщі (1928 – 1939). Кавалер Ордена Відродження Польщі (1934). Помер у Кракові. Похований у Варшаві.

На його пошану є монографія В. Подоляна і В. Рекрута «Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897 – 1939 рр.» (2005), меморіальна дошка в Гонтівці Чернівецького району, надруковано 2-томне зібрання вибраних творів «Розмови про кооперацію» (2010) [3, с. 42 – 44].

Воробйов Іларіон Семенович (1907, Ладижин Тростянецького району – 26.10.1937, ?). Проживав у Вінниці. Із селян, освіта середня. Заступник редактора газети. Арештований 26.07.1937 р. Звинувачений за ст. 54-8, 11 КК УРСР. За вироком Верховного суду СРСР розстріляний 26.10.1937. Реабілітований 21.03.1961 р. [14, с. 42].

Гачкевич Осип [Іванович] (03.07.1893, Буськ Кам'янсько-Струмилівського повіту, Королівство Галичини та Лодомерії, Австро-Угорщина (нині Львів. обл.) – 24.04.1920, Зарванці Вінницького повіту Подільської губернії (нині Вінницький район Вінницької області) – військовий діяч. Навчався у Львівській вищій політехнічній школі. 1915 вступив

до Українських січових стрільців. Брав участь у листопадових боях у Львові на боці українських сил. Організував з українських студентів 9-у сотню оборони Львова і відзначився на командних посадах в боях на Підзамче та Вознесіння, у т. ч. був командиром сотні 2-го куреня 1-ї бригади Українських січових стрільців. Вступив до Української Галицької армії (УГА), отримав поранення у боях. Наприкінці 1919 командував взводом розвідки I корпусу УГА, був членом Вінницького революційного комітету УГА, який 01.01.1920 підписав союзний договір із більшовиками. У званні чотаря був одним із підписантів цієї угоди з 12-ю більшовицькою армією Південно-Західного фронту. Призначений членом редколегії органу ревкому УГА – газети «Червоний Стрелець» і керівником Бюро пропаганди та Корпусу УГА. Оскільки більшовики бойкотували ратифікацію угоди, почав виступати за її розірвання та збройне повстання. На пленарному засіданні ревкому УГА, яке відбулося у Вінниці в середині лютого 1920, доводив: «Більшовики обдурили нас, не дотримали жодного пункту договору з 1 січня». Стверджував, що договір з більшовиками нічим не відрізняється від ганебного договору з денікінцями, а тому і кінець його буде таким же. «І денікінці, і більшовики однієї матері діти – діти Москви, яка за весь час свого існування не стримала жодного договору, що підписувала і на який присягала. Ми, підписавши договір, готові витримати його, але його потоптали самі більшовики, так і нас він нічим не зобов'язує». Один із організаторів повстання Червоної української галицької армії у Вінниці (23.04.1920), в якому безпосередньо у місті взяло участь приблизно 700 – 800 галицьких вояків. Їм вдалося зайняти центр міста і захопити багато бранців, однак на вокзалі рештки більшовицького гарнізону зайняли оборону і вибити їх звідти не вдалося. Не підійшла й обіцяна допомога з боку 2-ї та 3-ї галицьких бригад, які зайняли Літин, але не дійшли до Вінниці. Натомість до «червоних» підійшли підкріплення,

найбільш боєздатним з яких була 17-а кавалерійська бригада 45-ї стрілецької дивізії під командуванням Г. Котовського. Вночі на 24.04.1920 галицькі частини почали відступ з Вінниці до Літина. Основну колону галичан червона кіннота вранці перехопила біля Зарванців (7 км від центру Вінниці). Під час атаки вбитий, похований у Літині [3, с. 50 – 51].

Гейден Дмитро Федорович (06.07.1862, с. Лігово, Санкт-Петербурзька губернія – 23.05.1926, Загреб, Королівство Югославія) – граф, офіцер, політичний і громадський діяч.

...З 1897 р. – предводитель дворянства Вінницького повіту, 1898 р. – почесний мировий суддя. Будучи повітовим предводителем, очолював ряд суміжних організацій, серед яких Присутність по військовій повинності, Тюремне відомство, Комітет суспільного здоров'я, Комітет Піклування про народну тверезість, а з 1904 р. – провітове земство. Під його керівництвом Вінницький провітовий Комітет Піклування про народну тверезість розгорнув найширшу в губернії діяльність. Для соціальних низів було відкрито понад 60 безкоштовних бібліотек, у Вінниці побудований Народний дім (1902 р.), де діяли перша міська загальнодоступна бібліотека з читальним залом, народний театр, громадський лекторій та ін.

У 1899 – 1906 рр. очолював Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості й до 1905 р. був першим редактором його друкованого органу – першого на Вінниччині регулярного друкованого видання – «Справочный Листок Подольского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности»...

Від Подільського земства в 1906 р. увійшов до Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві. В 1909 р. імператорським указом затверджений у званні Почесного громадянина міста Жмеринка за ініціативу на-

дання місту статусу заштатного, а також за опіку над місцевою чоловічою гімназією та будівництво Жмеринської земської лікарні.

В жовтні 1910 р., у рамках сторічного ювілею з дня народження М. І. Пирогова граф Гейден, як почесний член Вінницького медичного товариства, вніс пропозицію збудувати у Вінниці Пироговську повітову хірургічну лікарню (нині – Вінницька обласна клінічна лікарня ім. М. І. Пирогова). 13 листопада 1910 р. на місці майбутнього будівництва клініки відбулась закладка пам'ятного гранітного каменю., згодом на камені було встановлено погруддя хірурга...

З початком Першої світової війни повернувся на військову службу – штабс-офіцером Генерального штабу для особливих доручень при командувачі 8-ї армії О. О. Брусилові. З 23.10.1917 р. – в розпорядженні штабу Румунського фронту.

Родину Гейденів завжди вирізняли ліберальні погляди. У 1917 – 1918 рр. був членом Союзу земельних власників, очолював правління Спільки хліборобів України. Граф Гейден був одним з ініціаторів Всеукраїнського з'їзду хліборобів, який 29 квітня 1918 р. проголосив створення Української Держави та обрання Гетьманом України Павла Скоропадського...

Пізніше перебував у лавах Добровольчої армії, куди прибув наприкінці 1918 р. та був призначений в. о. генерала для доручень при начальникові постачання. На тій же посаді перебував у Збройних Силах Півдня Росії (ЗСПР) до травня 1919 р. В червні – серпні 1919 р. призначений генералом П. Врангелем в. о. начальника гарнізону міста Царицина. Захворів холерою та був евакуйований. У 1920 р. – знову на посаді керівника постачання ЗСПР. Після евакуації [білогвардійців] з Криму у 1920 р. емігрував до Сербії. В останні роки свого життя викладав у Кримському кадетському корпусі [в Королівстві сербів, хорватів і словенців]. Після скорочення

викладацького штату переїхав у Загреб, де й помер 23 травня 1926 р. та похований... [183].

* * *

«Всупереч поширеним уявленням, першим часописом Вінниччини потрібно вважати не «Подольские губернские ведомости», які виходили у Кам'янці-Подільському з 3 січня 1838 р., а «Справочный Листок Подольского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности». 20 липня 1999 р. виповнилось рівно 100 років з часу його заснування в місті над Бугом. Як відзначали відомі подільські краєзнавці М. Білінський, Н. Співчевська та І. Кревецький у своєму ґрунтовному дослідженні «Часописи Поділля» (В., 1927 – 1928), «цей місячник є перший часопис, що почав виходити у Вінниці. Він мав обмежену програму і призначений був розроблювати та студіювати справи сільського господарства й агрономії. Найголовнішу увагу цей місячник звертав на стан великих поміщицьких землеволодінь; наводилися в ньому описи маєтків, що провадили інтенсивне господарство». Виходячи із завдань, які ставив перед собою щомісячник, можна по праву сказати, що він був прямим попередником колишньої обласної аграрної газети «Земля подільська».

Нагадаємо, що зазначений часопис виходив впродовж 1899 – 1914 рр. (з 1915 р. існував під вівіскою нового видання – «Подольский Хозяин»). В різні роки журналістський колектив очолювали граф Д. Ф. Гейден (1899 – 1905), агроном Ст. Врочинський (1906 – 1914), Ф. Любанський (очолював окремі випуски в 1906 – 1908 рр.), В. М. Свідерський (1914). Попри неординарність постатей вищезгаданих редакторів, все ж на особливу увагу претендує Дмитро Федорович Гейден. І справа тут не в графському титулі, не в знатності

походження, а в тих справах, що залишив після себе цей чоловік.

Особливі стосунки у нього були з Тиврівщиною, адже хоча й народився він 1862 р. на туманних берегах Неви, майже двадцять років свого життя провів серед мальовничих закутків подільської природи, вдалині від мирної суєти столичного бомонду. З історичних джерел відомо, що рід Гейденів походив із Вестфалії, де він згадувався ще у XII ст. В Росії цей рід опиняється після 1795 р., служачи вірою і правдою російській короні. Так, батько Дмитра Гейдена, Федір Логінович в роки російсько-турецької війни 1877 – 1878 виконував обов'язки військового міністра, згодом обіймав посаду члена Державної ради та фінляндського генерал-губернатора. Дід – Логін Петрович Гейден, найстаріший адмірал російського флоту, брав участь у знаменитій Наварінській битві 1827 р. Та й сам Дмитро Гейден (як, до речі, і його старший брат Олександр), не бажаючи порушувати сімейну традицію, обирає військову кар'єру. Навчається в Імператорському Санкт-Петербурзькому університеті, а згодом – у Миколаївській Академії Генерального Штабу (1888 – 1891 рр.), зі стін якої виходить в чині штабс-капітана. Далі продовжує службу в Київському військовому окрузі, наполегливо долаючи круті щаблі армійської кар'єри. На українській землі зустрічає свою долю: Катерина Михайлівна Драгомирова, донька-красуня київського, волинського та подільського генерал-губернатора 16 вересня 1898 р. стає його дружиною. Від цього шлюбу у них було троє синів: Федір (народився 29 червня 1899 р. за старим стилем), Михайло (11 вересня 1900 р. ст. ст.) та Олександр (29 липня 1902 р. ст. ст.).

Незадовго перед одруженням Дмитро Федорович виходить у відставку, маючи за плечима десятки років бездоганної служби та мундир полковника. До того ж він – предводитель дворянства Вінницького повіту (з 14 серпня 1897 р.), а також почесний мировий суддя Вінницького округу (неод-

норазово переобирався на цю посаду з 1 квітня 1898 р.). Знаний був Дмитро Гейден і як великий та гарний господар. Лише у Вінницькому повіті в його володінні знаходилося близько 3000 десятин землі, стільки ж – у Смоленській губернії та 400 десятин біля річки Урупа на Кубані. Маючи таке розмаїття природних ландшафтів, граф Гейден все ж обирає своїм осідком Сутиски – мальовниче село над берегами Південного Бугу. Сталося це у 1875 р. Також Дмитро Федорович Гейден як управитель маєтками свого брата Олександра фактично володів Тиврівськими маєтностями (до їх складу входили землі містечка Тиврів, сіл Сутиски, Тарабанівка, Янків, Цвіжин, Яришівка, Студениця, Пилява, Михайлівка, Юрківці і Гута). Зазначені землі були придбані Дмитром Гейденом в 1901 р. у дворянина Костянтина Васильовича Енгельгардта, а в 1905 р. продані брату Олександрю. Окрім цього, граф Гейден володів землями у селі Велика Жмеринка. Всього ж його володіння складали 8006 десятин 1250 сажнів земельної площі (сюди входили садибні, польові, лугові та лісові землі). Крім цього, Гейдену у спадок дістався винокурний ректифікаційний завод у Сутисках та 7 млинів у різних селах.

До наших днів від ошатної садиби графа залишились лише стилізована вежа – сторожка біля під'їзду до місцевої школи-інтернату, кілька флігелів грубої архітектури «під готику» та рештки живописного парку...

...Пивоварний завод, збудований графом у Тиврові, ще донедавна радував споживачів своєю духм'яною продукцією. Причому слава про цей завод линула далеко за межі краю, про що може свідчити хоча б золота медаль на Всесвітній виставці 1908 року в Парижі. Це саме можна сказати і про Тиврівську ГЕС, першу сільську ГЕС на Україні, яка так нерозважливо втрачена для нащадків. Та й нині діюча Сутиська ГЕС – також свідок тієї епохи...

У пам'яті нащадків Дмитро Гейден залишився і як відомий громадський та політичний діяч, який, будучи земським

гласним та членом Державної Думи, чимало зусиль доклав до розвитку в нашому краї освіти, культури, охорони здоров'я, покращення народного добробуту. За свою благочинну діяльність він удостоювався орденів Святого Володимира 4-го і 3-го ступенів, Святої Анни 3-го ступеня і Святого Станіслава 3-го та 2-го ступенів, а також звання почесного громадянина міста Жмеринки (з 29 грудня 1909 р. за ст. ст.).

Менш відома сторінка його біографії – журналістська та краєзнавчо-публіцистична діяльність. Вже зазначалося, що першим редактором першого подільського часопису, який пропагував передовий агротехнічний досвід, був Дмитро Федорович Гейден. Причому серед авторів ми досить часто зустрічаємо відомих «ділових» людей, членів Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, вчених та спеціалістів найширшого профілю (В. І. Букраба, І. Лец-Запартович, П. М. Ренненкамф, І. І. Малаховський, В. М. Свідерський, С. Ресслер, Є. М. Васильєв та багато інших).

Разом зі своїми однодумцями головний редактор бачив таке майбутнє Російської імперії, коли «буде можливість кожному землевласнику бути повним господарем своєї землі». Для реалізації названої мети, на його думку, було б необхідно розмежувати земельні угіддя та ліквідувати через-смужжя, запровадити загальне навчання, а також ввести самоврядування у вигляді земств. Ці пропозиції ним були висловлені в роботі «Положение земельного вопроса в Винницком уезде и попытка устроить безземельных и малоземельных» (Немирів, Типографія Р. Шерра, 1906), а також у «Статистическо-экономическом очерке Винницкого уезда и обзоре деятельности упрощенного земского управления за 1905 – 1910 гг.» (Київ, 1910), в праці, яка і нині не втратила своєї актуальності серед сучасних краєзнавців. Адже і зараз у нас існує чимало нерозв'язаних проблем у соціальній сфері, на які «потрібно звернути увагу для покращення добробуту на-

селення». По-енциклопедичному скрупульозно та детально автор підходить до висвітлення найрізноманітніших сторін життя Вінницького повіту, даючи вичерпну характеристику станові та перспективам розвитку землеробства, тваринництва, промисловості, торгівлі, народної освіти, медицини, дорожньої та пожежно-страхової справи, агрономічної допомоги населенню тощо. Головним же позитивним моментом у діяльності земства за звітний період автор бачить те, що «земство поставило на правильний шлях справу зрівняння платежів між усіма земськими платниками, звільнивши слянські товариства від несправедливо на них виключно лежавших повинностей підводної, етапної і частково дорожньої і взявши на загальний земський рахунок витрати по народній освіті».

З початком Першої світової війни Д. П. Гейден повернувся в армію і був призначений виконуючим обов'язки чергового генерала в штабі 8-ї армії генерала О. Брусилова. На цій посаді він залишався аж до кінця 1917 р.

Помітне місце у громадському та культурному житті не лише краю, а й усієї України займав Дмитро Гейден і в часи національної провесіні, коли український народ на уламках царської імперії творив власну державність. Гейден у цей складний та суперечливий час очолює Спільку хліборобів України (1917 – 1918 рр.), чи не єдину масову організацію, яка була опорою політичного режиму гетьмана Павла Скоропадського. Ще донедавна у громадській свідомості діяльність уряду Скоропадського розглядалася переважно через скельця збільшовиченої місцевої соціал-демократії. Тим часом у галузі культурно-духовного та державного будівництва уряд Скоропадського зробив значно більше, ніж всі уряди УНР разом взяті. Національні школи, Академія наук, Український університет, книгодрукування, стабільна валюта, міжнародне визнання – це далеко не повний перелік заслуг гетьманської влади. У цих заслугах чималою мірою «винні» і селяни-хлібороби, які прагнули міцної, стабільної влади.

Ось як, зокрема, оцінював їх діяльність (хоча й тенденційно) у той час В. І. Гурко, один із діячів білогвардійської еміграції: «Створили і підтримували вони фікцію гетьманської влади з метою виключно утилітарною. Селяни-власники, які входили у великій кількості до складу союзу, були запеклими ворогами більшовиків, оскільки побоювались більше вогню від зрівняння їх землі з сільською біднотою. До українського питання вони ставились у масі байдуже. На чолі союзу стояв вінницький повітовий предводитель дворянства граф Д. Ф. Гейден, який тим більше тяжів до добровольчої армії, що він був одружений на сестрі одного з вождів цієї армії – генерала О. М. Драгомирова».

Зрозуміло, що Дмитро Гейден, який був одним із стовпів гетьманського режиму, не міг змиритися з приходом до влади революційної демократії, яка несла, на його думку, хаос та загибель усталеного віковичного порядку. Тому-то граф Гейден у 1918 р. прибуває у розташування Добровольчої армії, де його призначають виконуючим обов'язки генерала для доручень при начальникові постачання. На цій же посаді перебував Дмитро Федорович у Збройних Силах Півдня Росії до травня 1919 р. Відомо також, що в червні – серпні 1919 р. генералом П. Врангелем він був призначений виконуючим обов'язки начальника гарнізону міста Царицина (нині – Волгоград). Невдовзі, через захворювання на холеру, був евакуйований з Поволжя. У 1920 р. граф Гейден знову «у розпорядженні» начальника постачання ЗСПР. Після евакуації білогвардійців з Криму опиняється в еміграції у Сербії, де займав посаду штатного викладача у Кримському кадетському корпусі в Королівстві сербів, хорватів і словенців. Згодом, після скорочення штату корпусу, переїхав у Загреб, де помер 23 травня 1926 р.

Д. Ф. Гейден залишив досить цінні спогади, частина яких була надрукована в 1971 – 1973 рр. у «Военно-историческом вестнике» (№№ 37 – 42), а також добру пам'ять і вдячність у

подолян як меценат, благодійник і передовий для свого часу громадський діяч [42].

Голуб Іван Остапович (13.04.1892, Маріямпіль, Королівство Галичини та Лодомерії, Австро-Угорщина (нині Галицький район Івано-Франківської області) – ?) – повстанський отаман. Учасник Першої світової війни. Військову службу починав у лавах Українських січових стрільців. Разом із ними в 1919 опинився на Поділлі. Відставши від своїх, в Ярах (нині Ковалівка Немирівського району) одружився з учителькою Пилипенко Ганною Кузьмівною (1900 – ?), організував повстанський загін, який на деякий час разом із загонами А. Волинця та С. Лисогора складала Гайсинсько-Брацлавську повстанську бригаду. Спільними зусиллями вони визволяли Немирів та Брацлав (1919). У грудні 1919 – січні 1920 – начальник штабу Брацлавської повстанської групи отамана І. Семесенка, яка 01.01.1920 вигнала денікінців за межі Брацлавщини. У 1920 продовжував боротьбу: 16.04 захопив Немирів, 26.04 – Вороновицю, 28.04 – Брацлав. Після відступу українсько-польського війська повернувся на Галичину. Через 1,5 роки опинився в радянській Україні, був заарештований, після розгляду справи у другій половині 1920-х емігрував. Жив у Галичині, редагував різні часописи, працював журналістом. Перебував в опозиції до польської влади. Наприкінці 1941 – лютого 1942 проживав у Горлівці (нині Донецька область), де виконував завдання націоналістичного підпілля і редагував легальний часопис «Український Донбас». У лютому 1942 повернувся у Вінницю керівником обласного Бюро ОУН. Працював інспектором Централосту. У 1943 – 1944 очолював школу підстаршин у Житомирі, яка готувала кадри для Українського визвольного війська. Її 13.11.1943 евакуював у Новоград-Волинський, а звідти у Рівне, згодом – Бабино під Самбором. За деякими даними убитий німцями навесні 1944 [3, с. 56; 43].

Горліс-Горський Юрій Юрійович (справж. – Городян-нин-Лісовський; 14.01.1898, Полтава – 27.09.1946, Аугсбург, Німеччина). Перебував в армії УНР, потім у повстанських загонах у Холодному Яру на Черкащині. Коли уряд УНР опинився в Галичині, був посланий до Львова на зв'язок з ним. Виконував доручення уряду в Києві і на Поділлі, беручи участь у підпільній боротьбі. У Вінниці, в губернському відділі народної освіти, оформився на посаду волосного шкільного інспектора в одному з повітових відділів освіти. Згуртував навколо себе українських патріотів, часто переходив кордон.

1923 року, після доносу, був заарештований. Звинувачений «за приналежність до товариств і організацій, що ставлять собі за мету повалення радянської влади». Опинився у Вінницькій тюрмі, з якої був звільнений 16 грудня 1923 року за недоведеністю вини. Проте наступного року стався новий арешт. Перебував у в'язницях Вінниці, Києва, Полтави, психіатричній лікарні Херсона, звідки утік. Усього провів у неволі вісім років.

1932 р. перейшов радянсько-польський кордон, жив і працював у Рівному та Львові. Опублікував мемуарно-публіцистичний твір «Ave diktator!» (1933), спрямований проти радянської тоталітарної системи, хроніку «Отаман Хмара» (про долю Семена Харченка, котрий підняв повстання в «тюрподі» Вінницького ГПУ; 1934), документальну повість «Холодний яр» (1935 – 1937).

Брав участь у Другій світовій війні. Захищав Карпатську Україну.

Співпрацював з українським відділом берлінської радіостанції, з газетою «Краківські вісті». Знову перебував у Рівному, Києві, Львові.

Після війни у Німеччині взяв участь у заснуванні газети «Українські вісті». В 1946 році страчений в Новому Ульмі українцями з табору для переміщених осіб, між якими поши-

рилася інформація, що Горліс-Горський агент «різномірних ворожих Україні сил» [46, с. 75 – 76].

Григорій Никифор Якович (псевд. Никифір Лисий; 09.02.1883, Бурти, Черкаський повіт Київської губернії (нині Шполянський район Черкаської області) – 05.08.1953, Нью-Йорк, США) – державний і громадсько-політичний діяч, вчений, педагог. Доктор соціології (1930), професор. Закінчив Городищенську сільськогосподарську школу (1900), склав у Києві екзамен на звання вчителя російської словесності (1904). Вчителював у Сквирі, Бердичеві, Літині, Кам'янці-Подільському. Займався просвітницькою діяльністю та організацією нелегальних громадських зібрань і об'єднань, був співкерівником Подільської «Просвіти» і лідером місцевої групи Товариства українських поступовців, друкував статті у часописах «Рада», «Маяк», «Світло», «Подольские известия». Організував українські книгозбірні, нелегальні курси з вивчення української історії, проводив літературно-музичні вечори для молоді з національної тематики. У цей час складав досить багату статистичними і фактичними даними «Коротеньку історію Поділля», видану пізніше. З 1903 – член Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), згодом увійшов до її ЦК. Учасник Першої світової війни. На Всеукраїнському національному конгресі (квітень 1917) обраний до Української Центральної Ради, затверджений на цій посаді у якості делегата від Поділля губернським з'їздом подільських українців (05-06.05.1917). У липні 1917 увійшов до Малої Ради від фракції УПСР, один із українізаторів війська, голова Ради солдатських депутатів Київської військової округи. У листопаді – грудні 1917 – кандидат від списку УПСР, Селянської спілки та українських вояків-селян Південно-Західного фронту по Подільській губернії на виборах до Всеросійських Установчих зборів і Українських установчих зборів. Формально обраний до обох установ. По партій-

ній і службовій лінії часто виїжджав до Вінниці, друкувався у місцевій пресі, зокрема, у часописі «Подільська воля» (1917). У 1918 – міністр освіти в уряді В. Голубовича, за Гетьмана – член Українського національного союзу. Депутат Трудового конгресу. Керівник пресової служби Армії УНР (1919). За часів Директорії – міністр освіти (квітень, серпень 1919 – травень 1920). Водночас був редактором інформаційного видання «Ставка» (Фастів), згодом – «Українська Ставка» (Вінниця); за його участі виходив офіційний орган УПСР «Трудова республіка», пізніше – «Трудова громада». Курс на союз із Антантою і відповідні зміни у політичному та соціально-економічному житті країни оцінював украї негативно, вважаючи, що вони спричинили втрату Директорією підтримки народу. «У Вінниці кінчається Українська революція», – стверджував він згодом. У листопаді 1920 емігрував у Польщу, від 1921 – Чехословаччину. Співзасновник Українського громадського комітету в Чехословаччині (1921 – 1925), співредактор журналу «Нова Україна». Входив до Головного політичного комітету УПСР за кордоном (від 1932 – його голова). Був співорганізатором низки наукових установ, зокрема Українського соціологічного інституту в Празі, де працював завідувачем відділу народознавства і заступником директора (1923 – 1938). У 1938 виїхав до США, очолював український відділ радіо «Голос Америки» (1949 – 1953). Йому належить помітна роль у розвитку та інституалізації українського суспільствознавства, зокрема історії України, соціології, етики, теорії та історії міжнародних відносин, педагогіки. В еміграції були написані та вийшли друком цілий ряд наукових праць, серед них: «Основи пізнання», «Українська національна вдача», «Державознавство», «Соціалізм і національна справа», «Спогади руйника», «Весна української революції» [3, с. 60 – 61; 4].

Гольдельман Соломон (Симон) Ізраїльович (справж.: Хаїм-Шолом Срульович; псевд.: Золотаренко, Шалом Киши-невер; 05.12.1885, Сороки, Бессарабська губернія (нині Сорока, Молдова) – 03.01.1974, Єрусалим, Ізраїль) – український державний, єврейський політичний і громадський діяч, економіст. Народився у збіднілій купецькій родині. Закінчив Київський комерційний інститут (1913), де викладав упродовж 1913 – 1915. У 1915 – 1917 працював у Всеросійському земському союзу, 1917 – 1918 – викладав у Єврейському народному університеті (Київ). Член єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон» (1905). У червні 1917 як провідний діяч партії увійшов до складу Української Центральної Ради, був членом Малої ради. За Української Держави перебував в Одесі, де видавав єврейську газету «Unser Leben» («Наше життя»). У грудні 1918 одружився з Міріям Аронівною Ваксман з купецької родини (Вінниця). Вінницький період життя з перервами тривав протягом грудня 1918 – червня 1920. У грудні 1918 долучився до повстання проти гетьмана П. Скоропадського, запропонувавши свої послуги як «жидівського соціал-демократа в сучасній українській національній революції». Призначений міністром праці. Саме у Вінниці 09.12.1918 відновлено закони УЦР про 8-годинний робочий день, профспілки, про національно-персональну автономію. У зв'язу з відновленням останнього закону, призначений в. о. секретаря у справах національних меншин в уряді УНР, згодом – товаришем міністра торгу й промисловості С. Остапенка. В перші дні представив уряду Директорії проект відновлення закону про національно-персональну автономію і міністерств у справах єврейських, російських і польських. Критикував уряд С. Остапенка за переговори з Антантою та покладав на нього відповідальність за весняні єврейські погроми. 11.02.1919 у «Робітничій газеті» (Вінниця) за його ініціативи була надрукована резолюція про особливу позицію «Поалей Ціон» до завдань української на-

ціональної політики, якій Головний партійний комітет застерігав, що в разі угоди з Антантою партія відмовиться від підтримки Директорії та пропонував шукати порозуміння з більшовиками. Пізніше написав статтю «Демократія чи реакція» з критикою «реакційної» політики уряду І. Мазепи. Згодом змінив свою позицію стосовно більшовиків, називаючи останніх «пануючою владою Московщини», що не відображала інтереси більшості українського селянства та робітників. Від серпня 1919 до квітня 1920 – товариш міністра праці в уряді І. Мазепи. Наприкінці квітня 1920 пішов у відставку, протестуючи проти українсько-польської угоди С. Петлюри та Ю. Пілсудського, вважаючи, що вона шкодить інтересам української національної революції. У Вінниці перебував до середини червня. З липня 1920 в еміграції у Відні, згодом – Празі. Один із фундаторів та викладачів Української господарської академії у Подебрадах (Чехословаччина), пізніше Українського технічно-господарського інституту. У 1939 емігрував до Палестини, від 1948 – в Ізраїлі. У 1940 – 1960 очолював створений ним Інститут позаочної сіоністської освіти (Єрусалим). Підтримував тісні зв'язки з українськими еміграційними установами, сприяв українсько-єврейській співпраці. Дійсний член Української вільної академії наук у США (1964). Автор творів «Листи жидівського соціал-демократа про Україну» (Відень, 1921), «Міжнародня економічна політика» (Подебради, 1926), «Спомин з моєї української доби. УТГУ. 1932 – 1952» (Нью-Йорк, 1962), «Жидівська національна автономія на Україні: 1917 – 1920» (Мюнхен, 1967) [3, с. 66 – 67].

Грушевський Михайло Сергійович (29. 09.1866, м. Холм, тепер: Хелм (Польща) – 25. 11. 1934, м. Кисловодськ, похов. у Києві) – видатний український мислитель, історик, літературознавець, письменник, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, академік АН України (з 1924 р.), ака-

демік АН СРСР (з 1929 р.), голова Української Центральної Ради (1917 р.). У трирічному віці разом батьками жив на батьківщині матері Глафіри Захарівни в с. Сестринівці Бердичівського повіту (тепер: Козятинського району Вінницької області). У 1873, 1876, 1882, 1885 рр. сім'я Грушевських певний час знову мешкала у цьому селі... В 1890 р. закінчив історико-філософський факультет Київського університету, де студював під керівництвом вчителя-історика В. Б. Антоновича. З 1894 р. – зав. кафедрою історії Східної Європи Львівського університету, голова Наукового товариства (1897 – 1913 рр.), редактор «Записок НТШ [Наукового товариства ім. Шевченка]», член редколегії журналу «Літературно-науковий вісник» у Львові (1898 – 1907 рр.), засновник і голова Українського наукового товариства і редактор його «Записок» (1908 – 1914 рр.), редагував журнал «Україна» (1914, 1917 – 1918, 1924 – 1930 рр.). Один із організаторів Націонал-демократичної партії Галичини. У 1917 р. примкнув до Української партії есерів, очолив Українську Центральну Раду. В лютому – березні 1919 р. разом з урядом С. Петлюри прибув до Кам'янця-Подільського. Тут виступав з лекціями в Українському університеті, гімназії, редагував газету «Голос Поділля», працював над підручником з історії України, обраний почесним членом Подільського історико-археологічного товариства. З кінця березня емігрував до Австрії і очолив у Відні Український соціологічний інститут. В 1924 р. повернувся на Батьківщину, став працювати керівником секції історії України історичного відділення ВУАН. З 1931 р. на роботі в наукових установах Москви, зазнав переслідувань з боку репресивних органів влади. Залишив велику творчу спадщину. Вперше в історіографії створив цілісну працю з історії України з найдавніших часів до середини XVII ст. В його фундаментальній праці «Історія України-Руси» (Т. 1 – 10, 1898 – 1936 рр.) в ряді місць розглядається минуле Поділля. Так, у третьому томі йдеться про Галицько-

Волинське князівство, куди входило Пониззя, у сьомому – десятому – про козацькі часи, події 1648 – 1654 рр. під Плявою, Кам'янцем, Батогом, Жванцем. Окремі роботи присвячені дослідженню Барського староства, зокрема його МАгістерська дисертація (1894 р.), яка лягла в основу монографії. В п'яти її розділах розкрито процес заселення південно-східного Поділля в XV – на початку XVI ст., стан місцевого управління, землеволодіння, охарактеризовано територію і населення в Барському старостві. Певний інтерес для дослідників Поділля складає зроблений М. С. Грушевським опис Подільських замків та інших аспектів життя краю доби середньовіччя [24, с. 529 – 531].

Довгаль Спиридон (Свирид) Микитович (31.10.1896, Носівка, Ніжинський повіт Чернігівської губернії (нині Носівський район Чернігівської області) – 15.10.1975, Мюнхен (Німеччина)) – військовий і громадсько-політичний діяч. Закінчив Ніжинську чоловічу гімназію (1914) та військову школу. Учасник Першої світової війни, поручик, потрапив у німецький полон. У 1917 один із організаторів Вільного козацтва на Чернігівщині. У січні 1918 – командир Київського студентського куреня Армії УНР, учасник боїв за Київ, важко поранений у бою під час придушення заколоту на заводі «Арсенал». Ад'ютант командира 1-го Синього полку Дієвої армії УНР (січень 1919), наприкінці квітня очолив 1-й курінь полку (згодом 7-го Синього полку 3-ї стрілецької дивізії Дієвої армії УНР). Учасник боїв на теренах Вінниччини. Особисто очолив переможну атаку куреня залізничної станції Вапнярка з південного напрямку під час Вапнярської операції Дієвої армії УНР (26.07.1919). За кілька днів потому під час бою за Крижопіль був важко поранений. Після одужання у вересні отримав посаду заступника командира полку. Підполковник Армії УНР. Учасник Першого зимового походу. 25.12.1919 потрапив до білогвардійського полону, але зумів

утекти. Захворів на тиф, лікувався в одному зі шпиталів Вінниці, звідки 11.01.1920 увійшов до складу 4-ї бригади Дієвої армії УНР у Кам'янці-Подільському. У 1920 продовжив службу у лавах 3-ї Залізної дивізії Дієвої армії УНР. На інтернуванні захворів на сухоти. 10.01.1921 очолив 20-й курінь 7-ї бригади 3-ї Залізної дивізії Дієвої армії УНР. У травні 1923 вступив на філософський відділ Варшавського університету. Згодом вступив до Української господарської академії у Подєбрадах (нині Чехія), у 1924 – 1927 був слухачем економічного відділу економічно-кооперативного факультету. Здобув фах інженера-економіста у травні 1930, захистив дипломну роботу на тему «Проблеми муніципалізації господарства на Україні». Переїхав на Закарпаття, працював за фахом, брав активну участь у культурно-просвітницькому житті української громади, зокрема, був редактором журналів «Вперед» (Ужгород, 1932 – 1938) та «Нова Свобода» (Хуст, 1938 – 1939). У роки Другої світової війни переїхав до Німеччини, у 1942 – 1945 редагував журнал «Дозвілля», який відіграв важливу роль у житті української літературної молоді у німецьких таборах для «східних робітників». Був арештований нацистами, згодом звільнений. Після Другої світової війни жив у Мюнхені. Член ЦК Української соціалістичної партії за кордоном (1950 – 1975), декан економічного факультету та професор Українського технічно-господарського інституту (Регенсбург, 1966). Голова Уряду УНР в екзилі (1954, 1966 – 1967, 1969 – 1972), Голова Президії УНР в екзилі (1966 – 1967, 1972 – 1975). Автор спогадів про Студентський курінь та 3-ю Залізну дивізію. Нагороджений Воєнним Хрестом [3, с. 74 – 75].

Дудич Володимир Самійлович (крипт. Д-ч В.; 31.07.1885 – 1920 ?) – громадський і державний діяч, літератор. У 1905 закінчив п'ять класів гімназії. Одержав свідоцтво на звання вчителя народної школи (1906). У лютому 1902 –

грудні 1905 обіймав посаду діловода 2-ї Київської жіночої духовної школи, у березні – вересні 1906 – канцелярії Київської єпархіальної шкільної ради. У вересні 1906 – січні 1907 – вчитель Термахівської народної школи Радомишльського повіту на Київщині, у січні – жовтні 1907 – Радомишльської двохкласної школи. 1907 арештований за справою «спілки вчителів». Був ув'язнений на 1,5 роки. У 1911 – 1915 навчався на юридичному факультеті Київського університету, паралельно працював секретарем і помічником присяжного повіреного у Вінниці. У грудні 1915 – грудні 1916 – конторник управління дорожніх робіт Південно-Західного фронту. У грудні 1916 – квітні 1917 – торговельний агент Подільського союзу кредитних товариств. Очолював Вінницьку організацію УСДРП. У квітні 1917 обраний до ревізійної комісії вінницької «Просвіти». Член Української Центральної Ради і Всеукраїнської ради робітничих депутатів. Один із ініціаторів ухвалення 04.04.1917 шкільною комісією Вінницького повітового земства постанови про викладання в школах «материнською мовою» і поповнення комісії представниками «Просвіти». 16.04. – 10.10.1917 – редактор часопису «Подільська Воля», на сторінках якої закликав до підтримки Генерального Секретаріату УЦР. У серпні 1917 обраний до Вінницької міської думи. За його ініціативи земські збори у жовтні 1917 ухвалили резолюцію щодо припинення війни, наведення порядку та встановлення української національної влади на території губернії, а також заснування осередків Вільного козацтва. Брав участь у виборах до Українських установчих зборів. 10.10.1917 – 09.04.1918 – помічник Подільського губернського комісара. Після переїзду у грудні канцелярії губернського комісара до Кам'яця-Подільського залишився у Вінниці, де керував справами інших губернських інституцій Міністерства внутрішніх справ. 12.03.1918 направив обіжник губернським установам про запровадження григоріанського календаря та центральноєвропейського часу. 09.04

– 12.05.1918 – в. о. губернського комісара. Прагнучи зменшити залежність від австро-угорських військ, 26.04.1918 наказав повітовим комісарам не передавати арештованих «в розпорядження австро-угорської команди». 03.05 на нього наказом гетьмана було покладено відповідальність за утримання спокою і порядку в губернії. Встановлення Гетьманату не підтримав. Того ж дня розіслав повітовим комісарам і комендантам телеграму про скликання 07.05 місцевих з'їздів селян і робітників, на яких передбачалося ухвалити резолюції, спрямовані проти гетьмана та обрати представників на Всеукраїнський селянський з'їзд. Однак втручання австро-угорських підрозділів, що заявили про підтримку нової влади, унеможливило скликання цих з'їздів. 14.05 наказом гетьмана П. Скоропадського губернських комісарів і їх помічників звільнено. Того ж дня виїхав з Кам'янця-Подільського. Закликав до усунення гетьмана, за що у Вінниці у липні 1918 заарештовувався австро-угорськими військами. Входив до Вінницької філії Українського національного союзу. Підтримав протигетьманське повстання. 07.12.1918 призначений помічником завідуючого відділом праці при Директорії УНР, 02.01.1919 – директором департаменту загальних справ Міністерства праці. 22 і 23.01.1919 брав участь у засіданні уряду УНР як товариш (заступник) керуючого Міністерства праці. У лютому – серпні 1919 працював на посадах вінницького повітового комісара, заступником вінницького міського голови. 20.09.1919 був делегований міською управою до Комісії у справі передачі Подільському товариству охорони культурно-історичних пам'яток будівлі комплексу «Мури» для музею. За деякими відомостями, розстріляний більшовиками у 1920 [3, с. 77 – 78; 109].

Євшан Микола (справжнє: Федюшка Микола Йосипович; 19.05.1889, містечко Войнилів, нині смт Калус Івано-Франківської області – 23.11.1919, м. Вінниця) – літератор,

критик, публіцист. Навчався у Станіславській (нині Івано-Франківській) гімназії, Львівському та Віденському університетах. В останньому й отримав диплом. Друкувався з 1907 року, найбільше в журналах «Українська хата» та «Літературно-науковий вісник». Як критик наголошував на ролі естетичного начала, мистецької краси літератури: «Твір є настільки вартим до життя, наскільки він збагачує його естетично, наскільки збільшує життєву енергію нації». Водночас вимагав творити ідеал людини «майбутності, людини високогармонійної, мужньої і сильної». Тому його увагу привертала насамперед творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Стефаника.

Автор низки досліджень про Т. Шевченка, зокрема книги «Тарас Шевченко» (1911). Літературознавець Н. Шумило стверджує: «Євшанова розвідка про Т. Шевченка належить до визначних здобутків шевченкознавства початку ХХ ст.». Критика цікавила психологія творчості поета, джерела світогляду, його релігія, естетичні і етичні засади. М. Євшану належить і критичний відгук на опубліковану промову А. Луначарського «Великий народний поет», в якому зауважено вузькі партійні позиції та поверхове знання творчості Т. Шевченка.

Брав участь у Першій світовій війні. З проголошенням ЗУНР (листопад 1918 р.) очолив українські військові підрозділи на західному кордоні по лінії Сяну. Після поразки, з березня 1919 р., працював у газеті «Республіка» та іншій пресі, згодом повернувся до війська і був призначений головою архівно-історичного відділу при навчальній команді УГА. Останній недовгий період життя пов'язаний з Вінниччиною. Помер від тифу і похований у Вінниці, в братській могилі, встигнувши перед цим виступити перед вояками з нагоди річниці проголошення ЗУНР зі знаменитою промовою «Великі роковини України» (1 листопада 1919 р.). Наступного року вона була надрукована у Вінниці та Відні [109, с. 28; 179].

Журба Галина (справжнє: Домбровська Галина Маврикіївна; 29.12.1888, хутір Олександрія поблизу с. Соболівки, нині Теплицького району Вінницької області – 9.04.1979, штат Пенсільванія, США, похована у містечку Бавнд-Брук, штат Нью-Джерсі) – письменниця. Народилася у польсько-шляхетській сім'ї, отримала домашню освіту. Дебютувала книгою новел «З життя» (Одеса, 1909). Від 1912 р. мешкала в Києві. Працювала в редакціях газет, журналів, видавництвах. У червні 1920 р. виїхала в Західну Україну, від 1943 р. у Варшаві, від 1959 р. у США. Одна із засновників Об'єднання українських письменників «Слово» (Нью-Йорк, 1957). Автор епопеї «Хроніка одного села», перша частина якої – повість «Зорі світ заповідають» (1933) – про трагедію волинського села на тлі Першої світової війни; 2-а і 3-я частини під назвою «Революція іде» (1937-38) – про період національно-визвольних змагань 1917 – 21 на Волині. Популярним став її роман «Доктор Качіоні» (1943), автобіографічна повість «Далекий світ» (1955), роман «Годір Сокір» (1967-73) та літературні спогади «Від «Української хати» до «Музагету» (1962). У повісті «Далекий світ» згадує, як батько читав «Кобзаря», а її, 11-річну дівчинку, «трохи кинуло у гарячку», гірко плакала, коли слухала «Катерину» і «Наймичку». Грунтовно ознайомила з творчістю Т. Г. Шевченка вже в Києві. Взяла участь у вечорі поета 1912 р., спостерігала протестну демонстрацію 1914 р. у зв'язку з забороною відзначення ювілею Т. Шевченка. Вплив цього генія позначився на всій творчості письменниці. Його ім'я, поезія присутні в долі багатьох персонажів її творів [109, с. 30 – 31].

Зборовський Іполит Чеславович (25.08.1875, Яланець, Ольгопільський повіт Подільської губернії (нині Бершадський район Вінницької області) – 26.08.1937) – громадський діяч, кооператор, археолог, етнограф. Народився в родині поляків-дворян – земельних орендарів. Навчався в гімназії в

Ананьєві Херсонської губернії. Після закінчення 6-ти класів важко захворів (став інвалідом) і залишив навчання. Згодом вступив до Одеського художнього училища. Після 3 років навчання упродовж 1900 – 1901 стажувався у Мюнхені (Німеччина) у студії професора Ашбе. Повернувшись у кінці 1901 до батьків у Кринички (нині Балтський район Одеської області), продовжив самоосвіту, пізнав археологію, захопився українською етнічною культурою. Протягом 1902 – 1909 активно співпрацював з М. Біляшівським, був агентом Київського міського музею та збирав експонати для його численних експозицій. Був обраний членом-кореспондентом Київського товариства старожитностей і мистецтв (1907). У 1904 зрікся дворянського звання, покинув родину і «пішов у народ»: повернувся до Яланця й одружився з батрачкою Ф. Люлькою. Протягом життя займався (з перервами) розвитком кооперативного руху. У 1906 заснував Яланецьке ощадно-позичкове та споживче товариства, а згодом (1909) відкрив сільськогосподарський кооператив. Для кооперативних товариств збудував будинок, на фасаді якого красувалося гасло «Єднаймося, братаймося в товариство чесне». Будівля досі служить сільській раді (діяла школа, нині розміщена селищна рада). У 1909 – 1917 брав участь у роботі чотирьох з'їздів кооперативних товариств губернії, учасник 2-го Всеросійського форуму кредитних кооперативів (1912) тощо. Обирався членом правління Подільського союзу кредитних товариств (1915), згодом – секретарем правління Всеукраїнського кооперативного «Українбанку» (1918). У вересні 1916 за пропозицією М. Біляшівського виїхав на фронт, де у прифронтовій смузі Буковини і Галичини збирав етнографічні колекції для поповнення київських музеїв. На початку 1917 повернувся до Києва. Очолив друкарню і разом з А. Ніковським відродив українську газету «Нова Рада». На установчих зборах 12.06 його обрали членом-кореспондентом Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в

Україні. У червні почав працювати заввідділом палива Ольгопільського продкому. Брав участь у створенні осередку Української партії соціалістів-революціонерів, організував видання газети «Вільне Слово». У серпні на повітовому з'їзді солдатських і селянських депутатів обраний головою повітової народної управи, у вересні на селянському повітовому з'їзді – членом Української Центральної Ради. За списком від УПСР став членом Українських установчих зборів по Подільській губернії. З встановленням Гетьманату 11.05.1918 заарештований, через три місяці завдяки Д. Марковичу звільнений. Після падіння Гетьманату на початку 1919 повернувся додому, працював секретарем правління Бершадської споживчої спілки. Під час денікінської окупації переховувався в Одесі. Наприкінці 1920 повернувся до Бершаді і знову працював секретарем правління споживспілки до половини 1921. Наприкінці року очолив Бершадський краєзнавчий музей. У 1922 – 1927 очолював кооператив «Нове життя» та працював секретарем ревізійного відділу Вінницької філії «Укрсільбанку». У 1927 – 1929 очолював Тульчинський краєзнавчий музей. Восени 1929 заарештований по справі «Спілки визволення України». Засуджений на 3 роки виправно-трудових таборів. Після звільнення працював бухгалтером Тиманівського санаторію. За участь в Українській революції знову арештований 05.08.1937. Розстріляний. Реабілітований. На його пошану в Бершаді відкрито меморіальну дошку (2015). В Яланці та Бершаді його ім'ям названо вулиці [3, с. 88 – 89; 117].

Ірчан Мирослав (справж. Баб'юк Андрій Дмитрович; псевдоніми: Абба, П'ядицький, Андрій з П'ядик, Б'юк, І. Мірко, Юрко Ропша, Іван Сивульський, Йосифат Тиханчук, Усусус, Сон Явірчук, Незаможник Івась, Весняна Наталя, Виселенець Гриць, К. Вороненко, Я. Жванський, Зезик, Івасик-Читачик, Екс-Доминиканець та ін.; 14.07.1897, П'ядики,

Коломийський повіт, Королівство Галичини та Лодомерії, Австро-Угорщина (нині Коломийський район Івано-Франківської області) – 03.11.1937, Сандромах, Карелія (нині РФ)) – поет, прозаїк, публіцист, драматург, перекладач, літературознавець, журналіст, історик, видавець. Народився в бідній селянській родині. Закінчив 6 класів Коломийської гімназії, Львівську вчительську семінарію (1914). Учасник Першої світової війни, був у складі Українських січових стрільців. Разом з Українською галицькою армією опинився на Вінниччині, зокрема у Брацлаві та Жмеринці. Редактор газети «Стрілець». 1919 у Кам'янці-Подільському в бібліотеці «Стрільця» видав свої враження очевидця «Махно і махновці». Разом із 1-ю Галицькою бригадою Січових стрільців перейшов на бік РСЧА. На основі тодішнього щоденника, доповнивши його спогадами інших очевидців та власними роздумами, в роки еміграції в Канаді підготував книги «Трагедія Першого травня» (1923) та «В бур'янах» (1924). Перша висвітлювала історію УГА з грудня 1919 до травня 1920, друга – поєднувала цикл новел, побудованих переважно на спогадах галичан-червоноармійців, а також відображала події, особисто пережиті на Вінниччині. Член КП(б)У з 1920. До кінця війни був на фронті як голова редакційної колегії і комісар агітпоїзда, редагував газету для галицького селянства «Більшовик». Навесні 1921 переїхав до Києва і впродовж 1921 – 1922 працював лектором у школі червоних старшин, одним із редакторів журналу «Галицький комуніст», активно друкувався у пресі. Протягом 1922 – 1923 жив у Празі, навчався у Карловому університеті. У жовтні 1923 виїхав до Канади, друкувався у місцевій українській пресі, редагував масові українські журнали «Робітниця», «Світ молоді», був секретарем заокеанської філії Спілки пролетарських письменників «Гарт». Улітку 1932 (за іншими даними, 1929) повернувся до Харкова, очолював літературну організацію «Західна Україна». 28.12.1933 заарештований, звинувачений у приналеж-

ності до націоналістичної української контрреволюційної організації. 28.03.1934 засуджений на 10 років виправно-трудо-вих таборів. Покарання відбував на терені Карелії (Сегежа) та в Соловецькій тюрмі. 09.10.1937 засуджений до розстрілу. Реабілітований (1956) [3, с. 90 – 91].

Кисельов Сергій Іванович (13.09.1877, Чорний Острів, Проскурівський повіт Подільської губернії (нині Хмельницький район Хмельницької області) – 02.12.1937, Вінниця) – громадсько-політичний діяч, правник. Народився у сім’ї київського спадкового почесного громадянина. Навчався у 2-й Кишинівській (за іншими даними, Київській) гімназії (1889 – 1897), на юридичному факультеті Київського університету (1897 – 1900). У вересні 1901 – березні 1907 працював в судових установах на Поділлі. Пройшов шлях від молодшого слідчого до мирового судді 1-ї ділянки Проскурівського повіту. У 1911 обраний гласним Проскурівського повітового земства, а згодом також гласним Подільського губернського земства. У травні 1912 – квітні 1917 – голова Проскурівської повітової управи. Проявив себе здібним організатором. Член Проскурівсько-Летичівського сільськогосподарського товариства та Проскурівського підвідділу Російського імператорського воєнно-історичного товариства. Займався благодійницькою діяльністю (працював у Товаристві Червоного Хреста, був почесним членом Чорноострівського сільського попечительства дитячих притулків, почесним опікуном Проскурівського Олексіївського реального училища). З грудня 1914 – редактор проскурівської газети «Наша земська газета» (із січня 1915 – «Земська думка», з 1917 – «Вільна думка»). Із серпня 1917 – голова Проскурівської повітової продовольчої управи, з грудня – почесний голова Проскурівського відділу Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. У листопаді 1917 – січні 1918 виконував обов’язки Проскурівського повітового комі-

сара. Разом із В. Шульгіним та Д. Гейденом брав участь у виборах до Українських установчих зборів по списку № 10 (Позапартійна група Руських виборців і сільських господарів). Із встановленням Української Держави, за рекомендацією голови Спілки хліборобів-власників Д. Гейдена призначений губернським старостою Поділля (13.05.1918). Діяв в умовах австро-угорської окупації краю. Прагнув спрямувати процес стабілізації суспільно-політичної ситуації у межі закону. Усвідомлював необхідність соціального компромісу у земельному питанні шляхом здійснення поміркованої та компенсаційної аграрної реформи. Сприяв підготовці відкриття першого у краї вищого навчального закладу – Кам'янець-Подільського державного університету (22.10.1918). Усвідомлюючи складність внутрішньополітичних проблем і радикалізацію суспільних настроїв, після повстання Директорії УНР і переходу на її бік у Вінниці командира 2-го Подільського корпусу П. Єрошевича, 19.11.1918 передав службові справи представнику українських політичних сил Г. Степури. Вийшов до Проскурова, де невдовзі був заарештований отаманом Й. Біденком. Звільнений наказом Директорії УНР у січні 1919. У червні 1919 очолив проскурівський осередок Червоного Хреста. Із встановленням радянської влади втратив власність, зокрема, будинок у Проскурові. У 1920-х переїхав до Вінниці. Працював у різних радянських торгівельних установах. Попри лояльність до режиму й аполітичність, у 1919 – 1923 п'ять разів арештовувався більшовицькими спецслужбами. Зокрема, 1922 заарештований за «службу у гетьмана» у складі групи з 23 осіб. Звільнений за сприяння Л. Каменєва. Певний час працював юристом в «Робтресті». Останнім місцем роботи був «Облвнуторг» – торгівельний відділ Вінницького обласного виконавчого комітету, де очолював юридичну службу. Арештований 27.10.1937 за звинуваченням у здійсненні націоналістичної контрреволюційної агітації у різко

ворожій формі проти Радянської влади. Розстріляний. Реабілітований [3, с. 94 – 95; 106].

Ковенко Михайло Микитович (08.11.1888, Білопілля, Харківська губернія (нині Сумська область) – після 1922) – військовий діяч, інженер, журналіст. Народився у селянській родині. Закінчив політехнічний інститут у Дармштадті (Німеччина) (1910), інженер-мехнік. У 1910 – 1914 служив в армії, пізніше працював інженером. Член Української соціал-демократичної робітничої партії (1916). З липня 1917 – член Української Центральної Ради, представляв Всеукраїнську Раду робітничих депутатів. З 17.09.1917 – директор Виборчого бюро у складі Генерального секретарства внутрішніх справ. Командир загонів вільного козацтва під час Січневого більшовицького повстання. З 09.03.1918 – представник Міністерства закордонних справ УНР при військовому аташе уряду Німеччини. З травня 1918 – директор київського заводу «Арсенал». Комендант Вінниці та її околиць (листопад 1918 – березень 1919), згодом – редактор газети «Україна», яка виходила в Кам'янці-Подільському, голова Верховної слідчої комісії по боротьбі з контрреволюцією. З 1920 – в еміграції в Румунії. У 1922 брав участь в організації секції управи філії Українського товариства Ліги Націй у Румунії. Очільник громади у місті Текуч [3, с. 97].

Крушельницький Антін Владиславович (псевд., крипт.: Антін Володиславович, Л. Журбенко, Педагог, Непедагог, Спокійненький, А. К., С-й, Кр. та ін.; 04.08.1878, Ланцут (нині Польща) – 03.11.1937, Сандармох, Карелія (РФ)) – державний, політичний і громадський діяч, письменник, видавець. Батько І. Крушельницького. Він та його родина належить до когорти українських діячів доби Розстріляного Відродження. Народився в сім'ї юриста, судового урядовця шляхетського роду. Закінчив гімназію в Перемишлі (нині Пше-

мисль, Польща). У 1898 вступив на філософський факультет Львівського університету. Після його закінчення викладав у гімназіях Львова, Відня, Коломиї, Рогатина, Станіслава, Бережан, був директором української приватної гімназії «Рідна школа» в Городенці (нині Івано-Франківська область). Був активним діячем самостійницької групи «Молода Україна», членом Української радикальної партії. Ініціював заснування в краї осередків «Просвіти», філій товариств «Січ» та «Сокіл», товариства «Учительська громада». Обраний бургомістром Городенки (1915). У 1918 став членом Української національної ради ЗУНР. Міністр освіти в уряді Б. Мартоса. Перебуваючи на Східному Поділлі, здійснював спроби формування національної системи освіти як цілісного явища, налагодження діалогу із різними урядовими структурами з метою вирішення тих чи інших назрілих поточних проблем, видання україномовних шкільних підручників тощо. У жовтні 1919 на чолі педагогічної місії УНР виїхав до Відня та Праги з метою видання підручників та шкільного приладдя для українських шкіл. Після падіння УНР заснував у Відні видавництво «Чайка». З 1928 по 1934 проживав у Львові, де займався педагогічною та видавничою діяльністю. Заарештовувався польською владою. У 1934 разом із родиною на запрошення уряду УСРР переїхав до Харкова; прийняв радянське громадянство, отримав посаду в редакції «Української радянської енциклопедії», у цьому ж році заарештований за сфабрикованим звинуваченням у «створенні центру ОУН на території України» і «підготовці терористичних актів проти представників партії і уряду», засуджений до 10 років ув'язнення. Покарання відбував у Соловецькому таборі особливого призначення. Реабілітований (1957) [3, с. 112 – 113; 1].

Курах Михайло Степанович (19.09.1895, с. Сердиця на Львівщині – 18.06.1962, Нью-Йорк). Політичний і громадський діяч, журналіст, поет. Підполковник січових стрільців. У

грудні 1919 у Вінниці увійшов до складу комітету, завданням якого було збереження Української Галицької армії (УГА). Брав участь у перемовинах з більшовиками, внаслідок яких 01.01.1920 у Вінниці було підписано угоду про перехід УГА на бік червоних під назвою ЧУГА (тобто Червона). Наприкінці 1920 повернувся до Галичини, очолив тут закордонну групу Української радикальної партії, став співредактором молодіжного часопису «Життя», увійшов до керівної верхівки ще цілої низки політичних і громадських організацій. З приєднанням Західної України до СРСР був заарештований, перебував на засланні в селищі Федяково Архангельської області (червень 1940 – жовтень 1941). Звільнений, працював у польському посольстві, в Союзі польських патріотів. 27.11.1944 в Джамбулі заарештований вдруге разом з дружиною. На допитах надто докладно виповів усю історію визвольної боротьби українського народу, в т. ч. розкрив мережу керівництва ОУН до 1940. Замість суду в травні 1945 М. Кураха звільнили і відпустили за кордон. Є підстави вважати, що він погодився працювати на Москву. Жив в Австрії, згодом у Клівленді, займався громадською роботою, був обраний членом редколегії журналу «Вільна Україна». М. Кураха належать слова відомої стрілецької пісні «Коли ми вмирили, вам дзвони не грали» [46, с. 162].

Куцяк Петро Васильович (псевд. Сава Чалий; 10.06.1889, Жванчик, Ушицький повіт Подільської губернії (нині Великий Жванчик, Дунаєвецький район Хмельницької області) – ?) – громадський діяч, повстанський отаман. Народився в селянській родині. Закінчив Вінницьку вчительську семінарію (1910). Вчителював у Ямпільському повіті. У 1911 за вільнодумство потрапив під нагляд жандармів. Був членом Учителівської спілки. За згадками О. Лотоцького, в 1913 під прізвиськом Сава Чалий брав участь у роботі Всеросійського зібрання працівників освіти. Того ж року виступив проти

«обрусенія» України, через переслідування в 1914 опинився у земській школі Великих Загірців на Волині (нині Дубенський район Рівненської області). У 1914 – 1915 служив у російській армії рядовим санітаром. Закінчивши школу прапорщиків у Москві, продовжив службу на Кавказі. В Москві взяв шлюб із Зінаїдою Михайлівною Ченцовою – вчителькою початкових класів (1916). Перебуваючи на Кавказі, був обраний делегатом на Всеукраїнський військовий з'їзд, де його кооптували до членів Української Центральної Ради. З червня 1917 став членом Малої Ради, а також був членом Всеукраїнської ради військових депутатів, а на II Всеукраїнському військовому з'їзду у Києві увійшов до складу постійної президії. Член Української партії соціалістів-революціонерів. На Поділлі був обраний до Всеросійських установчих зборів від Південно-Західного фронту за списком Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії та козаків-соціалістів. Перебуваючи на Кавказькому фронті, обіймав посаду голови Кавказької крайової української ради (23.11.1917 – січень 1918). Пізніше очолював редакцію газети «Українська Народна Республіка». Вітав проголошення акту незалежності «Кубанської Народної Республіки». В газеті «Нова рада» (Київ) навесні 1918 опублікував декілька статей під рубрикою «Українська справа на Чорноморщині». Місцева ситуація склалася так, що вимушений був покинути сім'ю в Геленджіку та повернутися до Києва, де приєднався до учасників Українського національного союзу. 28.11.1918 прибув до Бершаді на посаду інспектора шкіл. Там займався організацією повстанського руху проти Гетьманату. На зібранні представників повстанців його обрали Ольгопільським повітовим комісаром. Депутат Трудового конгресу від інтелігенції Поділля. Повернувшись до Києва, продовжував боротьбу з більшовизмом. 17.02.1919 опублікував відозву «До народного вчителства Ольгопільщини» із закликом до збройної боротьби. Із наближенням

червоних військ 05.03.1919 на земських зборах (заочно) подав у відставку. Влітку 1919 як повстанський отаман брав участь у бойових діях, протягом осені – зими 1919 – 1920 – у Першому зимовому поході. Отримав державну нагороду УНР. Заарештований ЧК 29.07.1920 в Кам'янці-Подільському та відправлений до Вінниці, де під фізичним впливом погодився співпрацювати проти «самостійників», завдяки чому протягом 1920-х обіймав високі посади в системі народної освіти УСРР. Працював комісаром освіти в Кам'янець-Подільському, директором сільськогосподарського інституту в Києві (1924 – 1926) та керівником Сутиського сільськогосподарського технікуму (1926 – 1929). Подальша доля невідома [3, с. 118 – 119].

Лизанівський Іван Миколайович (29.05.1892, Заріччя, Золочівський повіт, Королівство Галичини та Лодомерії, Австро-Угорщина (нині у складі Золочів, Львівська область) – 09.09.1937, Іванівська область (РФ)) – державний і громадсько-політичний діяч, публіцист. Закінчив Золочівську гімназію та історико-філологічний факультет Львівського університету (1914), учень М. Грушевського. У 1910 – 1912 – особистий секретар І. Франка. Брав участь у діяльності радикальних студентських гуртків. Влітку – восени 1917 очолював Галицько-Буковинський комітет, один з організаторів Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців у листопаді 1917. Член Української партії соціалістів-революціонерів. Навесні 1919 входив до Комітету охорони республіки, який діяв у Кам'янці-Подільському. У квітні – серпні 1919 – керівник управління преси й інформації, держсекретар в уряді Б. Мартоса. На посаді міністра преси 04.07.1919 ухвалив «Закон про мобілізацію літературних, наукових, артистичних сил України» та «Постанову про реєстрацію та передачу в розпорядження Управління Преси й Інформації друкарських підприємств і засобів друкарської техніки та поста-

чання». Очолив Раду республіки (Хмільник, 24.12.1919), альтернативну Директорії УНР. Засудив договір Польщі й уряду УНР і С. Петлюру, який віддав Польщі Східну Галичину. Зі встановленням на території радянської влади мешкав у Харкові, очолював видавництво «Рух». У травні 1920 заарештований, разом із іншими колишніми членами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів засуджений до тюремного ув'язнення, однак незабаром амністований. Працював у видавництві «Книгоспілка» (Харків). Співредактор першого багатотомного зібрання творів І. Франка (30 т., Х., 1924 – 1929), автор статей про західноукраїнських письменників. Заарештований удруге (02.02.1931), наприкінці того ж року звинувачений у приналежності до «Українського національного центру», що готував повстання проти більшовицького режиму та проголошення незалежності України, засуджений до 6 років виправно-трудових таборів. В ув'язненні засуджений до розстрілу (09.09.1937). Реабілітований [3, с. 124 – 125; 123].

Лотоцький Олександр Гнатович (псевд. та крипт.: Білоусенко О., Лотоцці, О. І. Подоляк, О. Липовецький, О. Лобанський, О. Любенький, П. Краєвський, А. Л., О. І. Л., О. Лий та ін.; 09.03.1870, Бронниця, Могилівський повіт Подільської губернії (нині Могилів-Подільський район Вінницької області) – 22.10.1939, Варшава) – державний і громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, науковець. Народився в сім'ї священика. Здобув початкову освіту в Шаргородському (1880) та Тульчинському (1884) духовних училищах, Тифліській духовній семінарії (1889). Студент Київської духовної академії (1892 – 1896), член її громади, співзасновник видавництва «Вік» (1894). Працював у київській Контрольній палаті Державного Контролю (1897 – 1900). Багато друкувався в українській пресі. Член ради Загальної української безпартійної демократичної організації (1897). Член-

засновник Наукового товариства Шевченка (1896), а з квітня 1900 – дійсний член товариства. У 1900 – 1917 жив у Санкт-Петербурзі, працював у Державному контролі. Очолював українську громаду, займався організацією видавничої справи, ініціював заходи щодо послаблення цензурних утисків для українських видань. Заступник голови «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг» (1900 – 1914), секретар «Товариства ім. Т. Шевченка для допомоги уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Член Товариства українських поступовців та Петербурзької громади Української демократично-радикальної партії. Співзасновник тижневика «Український вестник» (1906), українського парламентського клубу I і II Державних дум (1906 – 1907), Української думської громади (1907). Засновник (1906), а згодом – голова українського клубу «Громада» (1910 – 1912). Сприяв активізації діяльності українських студентських громад у Москві та Санкт-Петербурзі. Навесні 1917 переїхав до Києва. Член Української Центральної Ради. Голова Київського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка (до листопада 1917). У травні 1917 призначений губернським комісаром Тимчасового уряду на Буковині та Покутті. Генеральний писар Генерального секретаріату УЦР (01.09 – 20.11.1917), Державний контролер УНР в уряді В. Голубовича (березень – квітень 1918). Від 28.10. до 14.11.1918 очолював Міністерство віросповідань Української Держави, у грудні 1918 – УНР. Ініціював прийняття Директорією УНР «Закону про Верховну владу в Українській автокефальній православній миротворчій церкві» (01.01.1919). Від січня 1919 до березня 1920 перебував у Станбулі як надзвичайний посол УНР у Туреччині зі спеціальною місією провадження переговорів із Вселенським патріархом про визнання автокефалії. Від 1920 в еміграції. Від 1923 – доцент, згодом – професор Українського вільного університету. Один із фундаторів Української радикально-демо-

кратичної партії в Празі, голова її Закордонного бюро, голова Українського республікансько-демократичного клубу (1925 – 1928). У 1927 – 1930 – член Державного Центру УНР в еміграції, віце-прем'єр й міністр внутрішніх справ в уряді В. Прокоповича. Від 1928 мешкав у Польщі, працював професором Варшавського університету. Був членом української групи з підготовки Собору Православної Церкви у Польщі (1930). У 1930 – 1939 – засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві, 1931 – 1935 – член організації Української радикально-демократичної партії у Польщі. Опублікував близько 100 наукових праць, художніх творів і статей. Помер у Варшаві. У 1971 прах перепохований на українському цвинтарі Баунд-Брук (США). Автор численних публікацій, серед яких «Українські джерела церковного права», «Автокефалія», «Сторінки минулого» [3, с. 132 – 133; 37; 167].

Макух Іван (17.09.1872, Дорожів, Самбірський повіт, Королівство Галичини та Лодомерії, Австро-Угорщина (нині Верхній Дорожів, Дрогобицький район Львівської області) – 18.09.1946, Зальцбург, Австрія) – державний і громадсько-політичний діяч. Народився у бідній багатодітній родині. Закінчив Львівську академічну гімназію (1895), правничий факультет Львівського університету. З 1901 почав адвокатську практику. Член Української радикальної партії, редагував і видавав її друкований орган «Громадський голос». Посол до Галицького сейму (1908 – 1918). Учасник Першої світової війни. Наприкінці 1914 звільнений з військової служби. Переїхав до Відня, де відстоював ідею створення Українських січових стрільців. Член Загальної Української Ради (05.05.1915). У 1915 – 1918 опікувався відбудовою господарства на Галичині. Зі створенням ЗУНР призначений державним секретарем публічних робіт, згодом був державним секретарем внутрішніх справ. Разом з Українською Галицькою

армією перейшов через Збруч. Заступник міністра внутрішніх справ УНР в уряді І. Мазепи. Входив до крайової ради та Ради республіки, утворених у Хмільнику (грудень 1919). Взимку 1920 представляв уряд УНР у Могилеві-Подільському. Від 1921 проживав у Товмачі (нині Тлумач Івано-Франківської області), вів адвокатську практику і займався громадсько-політичною діяльністю. У 1928 – 1935 – сенатор Польщі; у сенаті послідовно відстоював права й свободи українського населення Галичини. У 1920-х – 1930-х неодноразово очолював Українську радикальну партію. Навесні 1944 емігрував, від грудня жив в Австрії [3, с. 138; 69].

Маркович Дмитро Васильович (07.11.1848, Полтава – 09.12.1920, Вінниця) – державний, політичний і кооперативний діяч, правник, письменник. У 1913 р. переїхав до Вінниці, де придбав будинок на Старому місті. Працював в обліково-позичковому комітеті в справах дрібного кредиту Вінницького відділення Державного банку. 1914 обраний земським гласним Вінницького повіту, 1915 – головою Подільської спілки кредитних і ощадно-позичкових товариств. У 1916 – 1918 брав участь у створенні кооперативного «Українбанку», обирався членом його наглядової ради. Брав участь у розробці нового кооперативного законодавства, ухваленого Тимчасовим урядом 20.03.1917. Після Лютневої революції 1917 брав активну участь в українському громадсько-політичному житті: заснував товариство «Воля» і газету «Подільська воля», став головою Подільської губернської ради та членом Української Центральної Ради. За його ініціативи у Вінниці була заснована «Просвіта». Від січня 1918 – старший прокурор Генерального суду УНР, від квітня – прокурор, згодом – старший прокурор Генерального суду Української Держави... Від січня 1919 – член Верховного суду УНР, у лютому – квітні – міністр юстиції УНР... [3, с. 140; 116].

Миколайчук Іван Маркович (06.10.1884, Кисляк, Гайсинський повіт Подільської губернії (нині Гайсинський район Вінницької області) – 06.04.1942, Теплик Вінницької області) – політичний і громадський діяч, педагог. Народився в селянській родині. Закінчив учительські курси в Кам'янці-Подільському (1905). Першим місцем роботи стала Борівка Ямпільського повіту (1905 – 1909). Водночас, у 1905 слухав курс садівництва та городництва при Уманській школі садівництва та здав відповідний іспит. У 1909 під тиском місцевих чорносотенців переїхав до Зозулинців Бердичівського повіту, де працював у 2-класній земській школі. Закінчив Київський вчительський інститут (2013). Працював в 1914 – 1915 у земській школі Косоуців Сорокського повіту (нині Сорокський район, Молдова). Вступив до лав Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Через партійну роботу впродовж 1915 – 1917 перебував на засланні в Сибіру. Із вибухом Лютневої революції у березні 1917 повернувся і став організатором крайового осередку УПСР і Селянської спілки на Гайсинщині. Член Української Центральної Ради, згодом Малої ради УЦР, Подільської губернської української ради. Активно українізував школи. Паралельно від Тимчасового уряду очолив повітком та земську управу. Забезпечив місцевий загін Вільного козацтва зброєю і зупинив спробу захоплення більшовиками влади у Гайсині у жовтні 1917. Тоді ж залишив посаду голови повітової земської управи, працював інструктором Української Центральної Ради з питань виборів до Українських установчих зборів і був обраний членом цих зборів. Із встановленням Гетьманату 25.06.1918 потрапив до австрійської в'язниці у Жмеринці. Наприкінці листопада звільнений. Повернувся до Гайсина, брав участь у виборах до Трудового конгресу і разом з А. Волинцем організував загін «Національної гвардії», перейменований на 61-й Гайсинський повстанський полк. Депутат Трудового конгресу від селянства Гайсинського повіту, очолював селянську фракцію.

Увійшов до складу ЦК УПСР. Під час більшовицької окупації повіту (березень – серпень 1919) арештовувався ЧК, але був звільнений. Готував антибільшовицьке повстання, згодом відновлював українську владу. Під час денікінської окупації Гайсинщини перебував у Кам'янці-Подільському, де працював у редакції газети «Народна воля». На початку 1920 повернувся додому і відновив громадсько-політичну діяльність. У серпні, після встановлення більшовицької влади, заявив про перехід до радянської платформи. Влітку 1921 в числі 93 осіб заарештований за зв'язок з «бандами» отаманів М. Вікула і А. Волинця. За вироком губернського трибуналу мав бути розстріляним, але в останню мить його виправдали. У 1928 заарештований, Колегія ОДПУ СРСР винесла вирок про розстріл, але змінила на покарання на 10 років виправно-трудових таборів на Соловках. У 1931 проходив по справі «Українського національного центру» й отримав покарання 6 років виправно-трудових таборів. У серпні 1938 повернувся до Кисляка і працював вчителем в Карбівці. У 1941 з початком окупації брав участь у діяльності Кисляцького осередку ОУН(м). На початку 1942 арештований гестапо і розстріляний [3, с. 149 – 150].

Назарук Осип Тадейович (псевд. та крипт.: Андрій Банашкевич, Андрій Чекановський, Святослав, Чужинець; А., А. Б., А. Ч., Б. А., Др. Н. О., Ч. А. та ін.; 31.08.1883, Бучач, Королівство Галичини та Лодомерії, Австро-Угорщина (нині Тернопільська область) – 31.03.1940, Краків (Польща) – державний, громадський і політичний діяч, журналіст, публіцист, письменник. Доктор права (1912). Народився в родині дрібного ремісника-кушніра. Навчався у Бучачській та Золочевській гімназіях. Захоплювався «драгоманівським» соціалізмом. У 1902 – 1908 студював право у Львівському та Віденському університетах. Голова товариства галицьких студентів «Січ» (1904) та львівської «Академічної Громади»

(1906 – 1907). Член Української радикальної партії (1905 – 1923), член і секретар її головної управи. Очолював Головне управління преси та пропаганди (на правах окремого міністерства) в урядах В. Чехівського та С. Остапенка (грудень 1918 – квітень 1919). Про період перебування уряду у Вінниці згадував із теплом у споминах «Рік на Великій Україні». Опікувався виведенням німецьких військ з України. Брав активну участь у засіданнях місцевого Українського національного союзу щодо питань освіти, культури та улагодження міжетнічних взаємовідносин у регіоні. Навесні 1919, перебуваючи на Поділлі на посаді міністра, ухвалив ряд важливих документів саме з питань етнічних меншин: «Закон про єврейське громадське самоврядування» (17.05), «Закон про створення Особливої Слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних дій» (27.05), «Закон про тимчасові штати центральних установ Міністерства єврейських справ» (23.03). У складі Січових стрільців перебував у Кам'янці-Подільському (липень – жовтень 1919). Середина липня 1919 – у складі Української Галицької армії прибув до Кам'янця-Подільського, увійшов до уряду Директорії. Редактор газети УГА «Стрілець», один з авторів «Проскурівської Декларації Січових Стрільців». З урядом ЗУНР виїхав в еміграцію до Відня у якості повноваженого у справах преси і пропаганди (жовтень 1919). У серпні 1922 виїхав до Канади як надзвичайний представник уряду ЗУНР. Після повернення до Львова в 1928 приєднався до Української християнської (з 1939 – католицької) організації. Перед загрозою радянської окупації емігрував до Польщі, у Краків, де й помер. Похований на місцевому Раковицькому цвинтарі [3, с. 152 – 153; 8].

Островський Володимир Павлович (крипт. та псевд.: В. О., О-ський В., П-ч В.; -скій; Ве-пе-о, Вепео; Павлович, Павлович В; 06.06.1881, Рейкова Грубешівський повіт Люблінської губернії (нині Люблінське воєводство, Польща) –

07.04.1950, Станіслав (нині Івано-Франківськ)) – громадсько-політичний діяч, журналіст, письменник, педагог. Народився в сім'ї столяра. Закінчив Холмську учительську семінарію. Після набуття педагогічного досвіду в церковнопарафіяльній школі Володимира, вчителював у Холмському та Томашівському повітах, «зразковій школі» при Холмській учительській семінарії (з 1911), склав державний іспит на звання вчителя вищої початкової школи. Водночас на початку вчительської кар'єри відпрацьовував канцеляристом сільського уряду та громадського суду. Редагував газету «Холмська Русь». Під час Першої світової війни у 1915 разом із Холмською семінарією евакуйований до Суража Чернігівської губернії. Від початку революції проживав у Вінниці. У березні 1917 став інспектором вищої початкової школи при місцевому учительському інституті, викладав у приватній гімназії для дорослих. Організував український літературний та театральний гуртки, перший в Україні шкільний кооператив. Інспектор 1-ї вищої початкової школи у Вінниці (1918). У серпні 1918 у період активного впровадження політики українізації гетьманом П. Скоропадським став слухачем і водночас секретарем педагогічної ради вінницьких курсів українознавства. Входив до спілки вчителів вищих початкових шкіл. Редактор та активний дописувач газети Вінницького товариства «Просвіта» – «Шлях» (1919). З 1920 – керівник навчальної секції Вінницького повітового відділу народної освіти. Слухач школи українознавства Вінницького гарнізонного клубу. З утворенням Державного центру УНР в екзилі переїхав до Варшави, де писав, редагував, викладав, був співредактором журналу «Українська трибуна» (1921 – 1922), редактором часописів «Духовна бесіда», «Українська громада», «Нова скиба». Видавав на позиціях Українського національно-демократичного об'єднання власні журнали у Варшаві («Наш світ», «Наша бесіда», «Нарід») та у Луцьку («Наш світ», «Нова доба»). У виданнях підтримував консолідацію українських сил. Спів-

працював з часописами «Діло», «Наша культура», «Новий час», «Рідна мова». У Варшаві очолював український літературний гурток (1926). За завданням проводу Українського національно-демократичного об'єднання для поживлення громадсько-політичного й мистецького життя у 1928 переїхав до Луцька, де вступив до Луцької повітової «Просвіти», став членом її ради. Входив до «Сільського господаря», кооперативу «Народний дім». Ініціював заснування по воєводству сільських кооперативів. Через агітаційну роботу в блоці національних сил під час виборів до польського парламенту ув'язнений у Луцьку (1930). У 1939 поїхав у видавничих справах до Кракова, де й застала його Друга світова війна. Виступив одним із ініціаторів відновлення у червні 1941 Української держави. У роки війни очолював курси бухгалтерів у Холмі. У ході операції «Вісла» вивезений до Станіслава (нині Івано-Франківськ), де отримав житло, посаду директора базової школи профтехучилища. Через відмову співпрацювати з органами радянської влади 10.09.1946 оголошений ворогом народу, звільнений з роботи. Його книжки заборонили й вилучили з бібліотек.

У 1920 – 1930-х – один із найпопулярніших письменників Волині та Холмщини. Серед його творів: «Марта» (1919), «Хома Дубило», «Вівці і пастирі», «Соняшник» (1921), «Холмські оповідання», «Юда» (1924), «Нові легенди Холмщини» (1926), «Політика» (1927), «За грошем», «Сміх землі» (1930), «Сучасні діти» (1931), «Сільське страхіття» (1932), «Сільські стежини» (1934), «Блакитні очі» (1935), «Вогненне око» (1936), «Спадщина», «Борці за мову» (1937), «Боярчук» (1939), «Зійшло сонце в Холмі» (1940). Деякі з них перекладались російською та італійською мовами.

Після смерті його могила зникла [3, с. 162 – 163; 67].

Петлюра Симон Васильович (22.05.1879, Полтава – 25.05.1926, Париж, Франція) – державний, політичний, війсь-

ковий і громадський діяч, журналіст. Народився в сім'ї міщанина. Навчався у Полтавській духовній семінарії (1895 – 1901), виключений за політичну діяльність. У 1900 вступив до Революційної української партії (РУП). З 1902 працював учителем та архіваріусом в Катеринодарі (нині Краснодар, РФ). Ув'язнений, згодом звільнений під заставу. У 1904 нелегально емігрував до Львова, редагував партійні часописи «Селянин», «Праця». У жовтні 1905 повернувся до Києва. Після розколу РУП вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії, обраний до її ЦК. У 1908 – 1910 працював у Петербурзі бухгалтером, співпрацював з журналами «Мир» та «Образование». З 1911 оселився в Москві, працював бухгалтером, був редактором журналу «Украинская жизнь». У роки Першої світової війни вступив до Всеросійського союзу земств (1916), був його уповноваженим в 3-й армії, помічником головного інтенданта фронтового постачання та головою Контрольної колегії на Західному фронті. Організатор Українського з'їзду Західного фронту (квітень 1917), де обраний головою Української фронтової ради. Учасник I та II Всеукраїнських військових з'їздів у Києві, де був двічі обраний головою Українського Генерального Військового комітету. Член Української Центральної Ради. У червні 1917 обраний до складу Генерального Секретаріату, ініціював та активно впроваджував українізацію у війську. У листопаді – грудні 1917 – Генеральний секретар (міністр) з військових справ, успішно керував обеззброєнням збільшених частин на теренах УНР. У січні – березні 1918 створив та очолив добровільний військовий підрозділ – Гайдамацький кіш Слобідської України. Учасник боїв за Київ у січні 1918: особисто керував штурмом заводу «Арсенал», обороною вокзалу та середмістя. У квітні 1919 обраний головою Всеукраїнської спілки земств. Після перевороту П. Скоропадського заарештований, згодом звільнений. 14.11 заочно обраний до складу Директорії УНР. 15.11. як Головний

отаман військ УНР закликав військових до протигетьманського повстання. 22.01.1919 підписав у складі Директорії Універсал про Злуку УНР та ЗУНР. Вийшов із УСДРП (11.02), обраний Головою Директорії УНР (09.05). 19.07 прийняв на себе командування Армією УНР на правах Верховного Головнокомандувача. 05.08 підписав постанову Директорії «Про забезпечення спільних дій Галицької та Наддніпрянської армій». Оголосив війну Збройним силам Півдня Росії (24.09) на спільній нараді Директорії та Уряду УНР, Диктатури ЗУНР. На останньому колективному засіданні Директорії перебрав на себе «верховне керування справами Республіки» (15.11). Після проведення військової наради 04.12 у Чорторії (нині Нова Чортория, Любарський район Житомирської області) прийняв рішення про перехід до партизанських форм боротьби та підписав наказ про початок Зимового походу для війська (05.12), виїхав на дипломатичні переговори до Польщі. 09.12. у Варшаві провів переговори з Ю. Пілсудським. 21.04.1920 підписав українсько-польську політичну конвенцію про співпрацю між УНР та Польщею, наслідком якої стала розпочата 25.04 спільна військова кампанія. 21.11 в районі Підволочиська (нині Тернопільська область) спостерігав за останнім боєм регулярного війська проти більшовиків та відступом за Збруч. Неодноразово протягом 1918 – 1920 відвідував Вінницю та терени Вінниччини. У Вінниці: 12-14.12.1918 брав участь у Державній нараді Директорії; перебував з перервами протягом 02.02-14.03.1919; 14.08 взяв участь у похороні жертв більшовицької ЧК, 06.09 завітав на нараду з місцевими громадськими діячами; 27-28.10 провів політичну зустріч та військову нараду з Є. Петрушевичем та Начальною Командою Галицької армії; 05.05.1920 завітав; 15-17.05 взяв участь в урочистостях з нагоди візиту Ю. Пілсудського; 28.05-01.07 перебував, працюючи у стінах Військово-похідної та Цивільної канцелярії (нині вул. Симона Петлюри, 15). Відвідав Вапнярку з оглядом гарнізону в серп-

ні та 01.10.1919. На станції Козятин у 1918: 11.12 провів переговори з німецьким командуванням; 18.12 підписав постанову про усунення від влади гетьмана П. Скоропадського. На станції Жмеринка у 1919: 11.08 здійснив візит до вояків, що визволяли місто; 16 – 17.09 провів переговори з американською та румунською військовими місіями; 02.10 відвідав місію Червоного Хреста; 10.10 був присутній на урочистій присязі Штабу Дієвої армії УНР на вірність Республіці; 04.11 провів нараду за участі Директорії та Уряду УНР, Диктатури ЗУНР. 19.10.1919 відвідав Могилів-Подільський для огляду наданого військового майна з території Румунії. 06.05.1920 і районі Ямполья відвідав військо на чолі з М. Омеляновичем-Павленком, що повернулось із Зимового походу. 3 грудня 1920 – в еміграції у Польщі, очолював Уряд УНР в екзилі. 25.10.1921 підписав лист-наказ Ю. Тютюннику з нагоди початку Другого Зимового походу. У 1923 проживав на території Австрії, Угорщини, Швейцарії. У жовтні 1924 переїхав до Парижу. Вбитий С. Шваршбардом, похований у Парижі на цвинтарі Монпарнас. Державні нагороди: Залізний хрест за Зимовий похід і бої, Хрест Симона Петлюри № 1 (помертно). У 2014 на фасаді залізничного вокзалу Вінниці відкрито меморіальну таблицю на честь союзу Петлюри та Пилсудського. У Вінниці на його пошану названо вулицю (2015), відкрито перший в Україні пам'ятник на його честь (14.05.2017) [3, с. 168 – 170; 67].

Прокопович В'ячеслав Костянтинович (10.06.1881, Київ – 07.06.1942, Бассанкур, Франція) – державний, політичний і громадський діяч, педагог. Народився в родині священника, нащадок старовинного козацького роду з Чигиринщини. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, працював учителем історії у київських гімназіях, бібліотекарем у Київському міському музеї. Член Української демократично-радикальної партії (1905), згодом Това-

риства українських поступовців. У 1911 – 1914 редагував педагогічний журнал «Світло», друкувався в українській пресі. Після Лютневої революції з березня 1917 – гласний Київської губерньської земської управи, член Ради об'єднаних громадських організацій. Член Української Центральної Ради. У червні на з'їзді Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) обраний до ЦК партії. Входив до складу комісії зі скликання З'їзду поневолених народів Росії. З січня по квітень 1918 – міністр народної освіти в уряді В. Голубовича, делегований УПСФ. Багато зробив у справі українізації школи, чим забезпечив собі популярність серед населення. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського відмовився працювати в новому уряді, повернувся до педагогічної діяльності. Одночасно у травні – жовтні 1918 працював у складі політичної комісії Української мирної делегації на переговорах з РСФРР, був членом Президії Всеукраїнського земського союзу. За Директорії при уряді В. Чехівського очолював дипломатичну місію УНР у Польщі, керував дипломатичним представництвом у Королівстві сербів, хорватів і словенців (січень 1919 – квітень 1920). Міністр освіти в новому уряді І. Мазепи. Очільник нового уряду (26.05 – 14.10.1920), сформованого у Вінниці. Ухвалив Декларацію про основні напрямки політики уряду: парламентський тип держави, забезпечення демократичних прав, земля у селянських руках до вирішення цього питання парламентом, посилене оподаткування людної, стимулювання приватної ініціативи (Вінниця, 02.06). Переїзд уряду в Жмеринку (07.06), евакуація в Тарнов, під Краків (кінець червня). Після відставки на початку 1921 деякий час обіймав посаду міністра освіти в першому еміграційному уряді УНР А. Лівіцького, потім перебував у таборах для інтернованих осіб у Польщі до 1924. Згодом емігрував до Парижу. У 1925 – 1939 – редактор тижневика «Тризуб». 1925 сприяв створенню у Празі Українського академічного комітету. Після вбивства С. Петлюри став головою екзильного

уряду УНР (1926 – 1939). Заснував Бібліотеку ім. С. Петлюри в Парижі (1927). Виконував у 1939 – 1940 обов'язки Голови Директорії (голови держави) в уряді УНР в екзилі. Похований у Бессанкурі [3, с. 180 – 181; 10].

Пугач Ісак Михайлович (04.08.1885, Марківці, Бердичівський повіт Київської губернії (нині Козятинський район Вінницької області) – 26.01 (08.02).1918, Київ) – громадсько-політичний діяч, педагог, журналіст. Народився в сім'ї бідного селянина. Закінчив Коростишівську учительську семінарію (1905), з 01.08 почав працювати учителем двокласної народної школи в Маслові Канівського повіту (нині Маслівка Миронівського району Київської області). Згодом учителював в Райгородській двокласній школі Черкаського повіту (нині Кам'янський район Черкаської області). Член Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). З 01.09.1907 звільнений з посади за революційну діяльність і невдовзі заарештований. У 1909 засланий до Архангельської губернії, де перебував два роки. У 1911 повернувся із заслання до Києва, але залишився під постійним наглядом поліції. Працював в українських і російських газетах та журналах. З березня 1917 поринув у вир революційних процесів, працював в Українській селянській спілці, очолив київський губернський комітет УПСР, став членом її ЦК на другому з'їзді (15 – 19.07.1917); на третьому з'їзді (21 – 24.11.1917) переобраним не був. Член УЦР від I Всеукраїнського селянського з'їзду. Після захоплення Києва більшовицькими військами під командуванням М. Муравйова, розстріляний. Похований на Байковому кладовищі [3, с. 181].

Пчілка Олена (справжнє: Драгоманова Ольга Петрівна, по чоловікові – Косач; 29.07.1849, м. Гадяч, нині Полтавської області – 4.10.1930, м. Київ) – письменниця, науковець, громадський і культурний діяч. Член-кореспондент УАН з 1924

року. Мати Лесі Українки. Закінчила Київський зразковий пансіон шляхетних дівчат (1866). Вивчала народний побут і усну поетичну творчість, збрала колекцію зразків народного орнаменту і 1876 р. в Києві видала книгу «Український народний орнамент». Записані нею протягом життя лексичні, етнографічні, фольклорні матеріали друкувалися в різних словниках, збірниках, часописах. Автор двох поетичних збірок «Українським дітям» (1882) і «Думки-мережанки» (1886). Проза Олени Пчілки увійшла до збірок, що виходили під однією і тією ж назвою «Оповідання» (1907, 1911, 1930). Редактор і видавець тижневика «Рідний край» (1908 – 14), журналу «Молода Україна» (1908 – 15), в яких зокрема була постійною шевченківська тема.

Публікації про Т. Г. Шевченка: «Бюсти Шевченка» (1896), «Перекази про Т. Шевченка» (1906, 1908), «Хата на могилі Т. Шевченка» (1908), «Пам'яті Т. Шевченка» (1909), «Т. Шевченко і українські поети з народу» (1910), «Т. Шевченко» (1911), статті про роковини поета, рецензія на «Ілюстрований «Кобзар» (1896) та ін.

У березні 1920 р. на Шевченківському вечорі у Гадячі запротестувала, коли один із місцевих більшовиків зірвав національний прапор з бюста Т. Шевченка, й за це була заарештована. На прохання дочки Ізидори та учасників свята її відпустили з вимогою покинути Гадяч. Незабаром вона опинилася в Могилеві-Подільському, у родині Ізидори. Тут продовжила етнографічну, фольклористичну та письменницьку діяльність. Серед її драматичних творів для дітей є присвячені Т. Шевченкові: «Весняний ранок Тарасовий» і «Кобзареві літа». Виїхала з Могилева-Подільського 1924 р. [109, с. 44 – 45].

Ревуцький Аврам (Авраам, Авром) Шмуелович (псевд. Шлимович; 1889, Сміла, Черкаський повіт Київської губернії (нині Черкаська область) – 1947, Нью-Йорк, США) –

єврейський та український політичний діяч, журналіст. Батько був учасником громадської організації «Ам Олам» («Вічний народ»), що виникла в Одесі після єврейських погромів (1881) та виступала за створення єврейських сільськогосподарських колоній у США та переселення туди євреїв з Росії. Дитинство провів у Реховоті (Палестина). З часом сім'я повернулася до Російської імперії. Навчався у Віденському політехнічному інституті, Віденському університеті, Новоросійському університеті (Одеса). Працював у редакції газети «Одесский Листок». Член Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон» (1905), лідер її лівого крила. Член Бюро Всесвітнього соціалістичного союзу єврейських робітників (1913). З грудня 1917 працював у Міністерстві з єврейських справ М. Зільберфарба, очолював його (26.12.1918 – 12.02.1919) в уряді В. Чехівського. Ініціював прийняття закону «Про єврейське громадське самоврядування». На Трудовому конгресі як представник «Поалей Ціон» заявив, що «обов'язком соціалістичних партій в Україні є стати на шлях історичних завдань пролетаріату, орієнтуючись не на переможця моменту – більшовиків і не на незворотнє минуле – єдину Росію Керенського, а на неминуче відродження українського народу». У Вінницю прибув разом з урядом УНР 02.02.1919. З 13.02 – в. о. міністра єврейських справ в уряді С. Остапенка. Проте, за твердженням С. Гольдермана, разом з останнім вже 22.12.1919 раптово виїхав до Жмеринки, а звідти – в Одесу, не передавши справу своєму заступникові П. Красному, виявив протест у такий спосіб проти переговорів з Антантою та єврейських погромів. Один з найголовніших результатів його роботи стала розробка Закону «Про єврейське громадське самоуправління», що пройшов Раду народних міністрів 12.02.1919, проте так і не підписаний Директорією УНР. Також відповідно до його доповіді урядом 20.01.1919 було виділено 2 млн крб для негайної допомоги єврейському населенню, яке постраждало від по-

громів. У 1920 знову переїхав до Палестини, проте за критику політики англійської влади вже у 1921 був висланий до Західної Європи. Оселився у Берліні, звідки у 1924 емігрував до США. Був активним учасником сіоністського руху, проводив сіоністську пропаганду, дописуючи статті англійською мовою та ідіш [3, с. 183; 27].

Русова Софія Федорівна (30.09.1856, с. Олешня Ріпкинського району Чернігівської області – 5.02.1940, м. Прага) – педагог-науковець, громадський діяч. Закінчила Фундуклеївську гімназію в Києві (1870). Разом із сестрою організувала перший український дитсадок (1871), а згодом ще кілька в різних містах України, а також недільні школи і народні читальні. За українську просвітницьку і педагогічну діяльність неодноразово перебувала під слідством. Послідовно виборювала право на навчання рідною мовою, видала «Український буквар» (1906). 1909-15 разом з чоловіком О. Русовим, відомим українським діячем, шоліта мешкали у Вінниці, спочатку винаймаючи житло, а потім придбавши садибу з будинком. С. Русова не поривала зв'язку з цим містом і після 1915 року, про що свідчить її присутність у списках Подільського виборчого округу під час висунення депутатів до Всеукраїнських установчих зборів 1917 р. Як член уряду УНР 1919 р. перебувала у Вінниці, тимчасовій столиці України. Протягом цього часу була співзасновником і співредактором українського педагогічного журналу «Світло» (1910-14), в якому опублікувала понад 100 статей, в т. ч. розвідку «Мати в поезії Шевченка» (1914). Автор великої кількості праць з проблем дошкільного і позашкільного навчання і виховання, програм, підручників, методичних матеріалів. Працюючи в Міністерстві народної освіти УНР, розробляла концепцію національної системи освіти і виховання та втілювала її в життя. Засновник і керівник Всеукраїнської учительської спілки, журналу «Вільна українська школа», видавництва

«Українська школа». Вважала орієнтиром для української школи слова Т. Шевченка: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь!». Загалом ідеї Т. Шевченка проходять крізь усі педагогічні твори С. Русової. З 1921 по 1940 рік – в еміграції, переважно в Празі, де викладала в Українській академії. За роки еміграції опублікувала 165 праць.

Ще на початку свого творчого шляху допомагала чоловікові підготувати до видання «Кобзар» у двох томах (без цензурних скорочень), яке він і видав у Празі разом з Ф. Вовком (1876). Входила до об'єднаного Комітету зі спорудження у Києві пам'ятника Т. Шевченку 1914 р. Згодом у Франції надрукувала статтю про поета. У Вінниці 1919 р. вийшла укладена нею «Коротка історія українського письменства», де йдеться й про життя та творчість Т. Шевченка [109, с. 76 – 77].

Саліковський Олександр Хомич (псевд. О. Хоменко, О. Паський та ін.; 13.03.1866, Старий Потік, Вінницький повіт Подільської губернії (нині Потоки, Жмеринський район Вінницької області) – 22.11.1925, Варшава, Польща) – державний, громадський і політичний діяч, публіцист. Народився в сім'ї священника. Освіту здобув у Кам'янець-Подільській духовній семінарії. Працював урядовцем для доручень Подільської губернської земської і міської управ, радником Подільського губернського управління, в. о. подільського віце-губернатора. За політичну діяльність декілька разів заарештований, 2 роки перебував у засланні, 4 місяці у кам'янець подільській в'язниці. У 1904 звільнений з посад як політично неблагонадійний, переїхав до Києва, де редагував газети «Киевские отклики» (1904 – 1906), «Киевский голос» (1906 – 1907). У 1912 і 1916 – 1917 разом із С. Петлюрою редагував журнал «Украинская жизнь» (Москва), 1913 – 1916 – «Приазовский край» (Ростов-на-Дону). Одночасно служив у Всеросійському союзі міст. Член Української демократично-ради-

кальної партії, Товариства українських поступовців. Із червня 1917 входив до складу ЦК Української партії соціалістів-федералістів. Голова комітету «Української ради» в Москві, від якої був делегований в УЦР. Із вересня – губернський комісар УЦР на Київщині. Одночасно розгорнув жваву агітаційно-пропагандистську діяльність: у видавництві «За друга» (Москва) разом із Л. Козловським організував видання політико-просвітницької російськомовної серії «Свобода и братство народов» (у 1917 вийшло 24 назви). Свій погляд на національну проблему ґрунтовно виклав у брошурах «О национальных правах» та «Что такое автономия и федерация», намагаючись переконати російську демократію в тому, що однієї політичної свободи та рівності замало для забезпечення національних прав народів в оновленій Російській державі. Доводив потребу створення «федерації у вигляді союзу національно автономних областей» у межах етнічно однорідних територій, з особливим статусом самоуправління, з повною незалежністю в порядкуванні внутрішніми справами. За часів Української Держави – член Всеукраїнського земського союзу. У 1918 – 1919 – голова української дипломатичної місії у Ризі (Латвія). Редагував тижневик «Трибуна», газету «Столичный голос» (1919), співробітник низки періодичних видань: «Літературно-наукового вісника», «Нової Ради», «Променя», «Нашого минулого», «Нової України», секретар Дніпровського союзу споживчих товариств. У травні – жовтні 1920 – міністр внутрішніх справ УНР в уряді В. Прокоповича, із 14.10.1920 – заступник голови Ради народних міністрів УНР, з 11.02.1921 – член Вищої військової ради. В еміграції у Варшаві видавав часописи «Українська трибуна», «Українська справа», «Трибуна України». Читав лекції в таборах для інтернованих українських вояків УНР у Польщі. У 1923 виступив організатором 1-го з'їзду української еміграції у Варшаві. Виконував обов'язки керівника культурно-освітньої секції Українського Центрального Комітету у Варшаві,

працював над створенням його бібліотеки, організував Вищі Академічні курси українознавства для емігрантів. Автор спогадів «По дорозі Гетьманщини» (1924) [3, с. 189 – 190; 97].

Сведерський Валери (Валерій) Миколайович (? – ?) – громадський і господарський діяч, історик-аматор. Закінчив хімічний факультет Київського політехнічного інституту (1910), здобувши фах інженера-технолога. Ймовірно, тоді ж замешкав у Вінниці. Входив до Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (ПТСГ), у якому був товаришем голови машинного відділення, хіміком, помічником завідувача дослідними установами та завідувача контрольної насінневої станції, з жовтня 1914 – секретарем відділення рільництва. Того ж року виконував обов'язки секретаря ПТСГ, у 1915 (до 01.10) – завідувач контрольної насінневої станції. В 1914 став редактором органу ПТСГ «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности» (від № 6), а в наступному році – його продовження «Подольский хозяин» (до 1917). Паралельно викладав природознавство, хімію та фізику у Вінницькому комерційному училищі. Мешкав у Вінниці в будинку на вул. Романівській (нині Магістратська), 82. На початку липня 1914 відряджений за кордон, зокрема в Німеччину, для вивчення дослідної справи в сільському господарстві. З початком Першої світової війни повернувся до Вінниці. Опікувався завданнями сільського господарства Поділля в умовах військових дій, перспективами збуту сільськогосподарських продуктів з Подільської губернії, збереженням племінної худоби. У квітні 1917 обраний до Вінницької повітової земської управи як представник Польського союзу трудящих. У 1918 – 1919 входив до Вінницької міської думи й управи, в якій очолював продовольчий відділ. Після складання повноважень міської управи 04.01.1919 відмовився виставити свою кандидатуру

на наступних виборах. Входив до Польського громадського гуртка у Вінниці (на 1915 обраний одним зі старшин гуртка) і Товариства допомоги полякам – жертвам війни. У 1917 – 1918 – редактор двох часописів, які виходили у Вінниці: суспільно-політичного тижневика «*Życie Polskie*» (1919 разом з В. Скажинським його видавав) й ілюстрованого сільськогосподарського двотижневика «*Przegląd Rolniczy*». Крім того, входив до редакційного комітету газети «Свободный голос» (1917), публікувався в газеті «*Dziennik Kijowski*». У листопаді 1919 хворів на плямистий тиф. На засіданні Вінницької міської думи 11.04.1920 обраний до міської управи (разом із Савицьким замість вибулих членів В. Дудича й Кавтарадзе). Подальша доля невідома. Ймовірно, саме про нього згадував у спогадах Я. Лазовський: «рільник-біолог з лівими поглядами в Польщі був професором у Познаньському університеті». Публікував у місцевих часописах багато власних статей і заміток. Читав лекції на сільськогосподарських курсах, які організовувало ПТГС. Неодноразово виступав з доповідями на різноманітних нарадах, скликаних ПТГС і Подільським губернським земством. Надрукував низку публікацій з архівними документами до історії та культури Поділля [3, с. 192 – 193; 57; 61].

Свідзинський Володимир Юхимович. Народився 1885 року в с. Маянів Тиврівського району. Закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію, а також Київський комерційний інститут. Працював у Вінниці економістом. Узяв участь в організованому земством вивченні народних промислів Поділля. У виданій згодом книзі «*Кустарные промыслы Подольской губернии*» (1916 р.) йому належав нарис про ткацтво. Учасник Першої світової війни. На початку 20-х рр. працював архіваріусом у Кам'янець-Подільському, в редакція місцевих газет. Тут видав першу збірку «*Ліричні поезії*» (1922 р.). У 1925 – 1941 рр. мешкав у Харкові, де працював

літературним редактором журналу «Червоний шлях» (з 1936 року – «Літературний журнал»), а також у Техвідаві. 27 вересня 1941 р. арештований органами НКВС.

У пред'явленій йому постанові на арешт зазначалось, що «Свідзинський В. Е. в прошлом служил при Петлюре в министерстве прессы, резко антисоветски настроен против мероприятий партии и правительства. Систематически ведет антисоветскую агитацию, восхваляя германскую армию и ожидая ее прихода».

18 жовтня 1941 року разом із іншими невільникими загинув мученицькою смертю в с. Старий Салтиків Харківської області.

Про обставини його загибелі йдеться у документальній книзі відомого українця із Канади Яра Славутича «Розстріляна муза»:

«...Схоплений енкаведистами, [В. Ю. Свідзинський] у великому гурті українців під арештом відходив на схід. Поблизу Харкова, спинившись на нічліг, охоронці колони загнали заарештованих у якусь велику будівлю, а вранці, щоб позбутися тягару і швидше втекти від німців, що наступали на п'яти, облили бензином наповнену людьми дерев'яну будівлю і запалили. Так 1941 року загинув, спалений живцем, один із найбільш обдарованих представників високого мистецтва української поезії».

Реабілітований 1964 р. посмертно [25, с. 7, 112; 44, с. 140 – 141].

Смогоржевський Цезар Антонович (Біографічні дані не знайдені).

Родом із Житомирщини. Завідував початковою школою, був культпрацівником, директором Ніжинського педтехникуму. До Вінниці приїхав у 1932 році за направленням ЦК ВКП(б) начальником спецсектору облнаросвіти. А через три роки його призначають головою облрадіокомітету. Невдовзі

йому інкримінували участь у націоналістичній троцькістсько-терористичній організації. Не витримавши тортур, він підписав протокол допиту і відсидів спочатку десять, а потім ще п'ять років у таборах на Далекій Півночі. Реабілітували його тільки у 1956 році [14, с. 42].

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (29.08.1868, м. Київ, за іншими даними – с. Карпівка, нині Могилів-Подільського району Вінницької області – осінь 1941) – письменниця. Дочка М. Старицького. Дитячі та підліткові роки разом з родиною провела на Поділлі (сучасній Вінниччині). Наприкінці 80-х закінчила приватну гімназію в Києві. Прозаїк, драматург, перекладач. Допомогала батькові у написанні історичних романів. Автор поетичних, прозових творів, зокрема повісті «Діамантовий перстень», дія якої відбувається на Поділлі під час польського повстання проти царизму 1830 р., драматичних: «Жага» (1910), «Гетьман Дорошенко» (1911), «Крила» (1913), «Останній сніп» (1917), «Милость Божа» (1919), «Іван Мазепа» (1929), лібретто опер М. Лисенка «Енеїда» (1910) та «Ноктюрн» (1912). Член Центральної Ради, працювала в Міністерстві освіти УНР. Двічі (1930 та 1940) репресована, померла у вантажному потягу дорогою до Акмолінська. Місце поховання невідоме... [109, с. 83 – 84].

Стемповський Станіслав Губертович (27.01.1870, Майдан-Чернелевецький (Гута-Чернелевецька), Літинський повіт Подільської губернії (нині Деражнянський район Хмельницької області) – громадський діяч Поділля початку ХХ ст., польсько-український політичний діяч періоду УНР, громадський і освітній діяч у незалежній Польщі, публіцист, редактор, видавець, перекладач і мемуарист, один із керівників польського масонства. По закінченні Кам'янець-Подільської гімназії (1879 – 1888) вступив до ветеринарного ін-

ституту в Дерпті (нині Тарту, Естонія). З часом один з керівників тамтешньої польської молоді, яка студіювала марксизм. В 1892 заарештований та ув'язнений у Києві. В 1893 – 1896 перебував під наглядом поліції у Шебутинцях Ушицького повіту (нині Новоушицький район Хмельницької області). Звільнений від поліцейського нагляду, мешкав у Варшаві, де став активним учасником освітніх і видавничих починань, які, до того ж, значною мірою фінансував [3, с. 205].

Зокрема, увійшов до Варшавського товариства добродійності і працював у каталожній комісії його відділу безкоштовних читалень. Крім того, був громадським бібліотекарем у заснованій Б. Натансоном науковій читальні і протягом майже двох років співпрацював з його видавництвом, для якого переклав з німецької мови польською книгу Ф. Гольцендорфа «Wesen und Werth der öffentlichen Meinung» («Znaczenie opinii publicznej w życiu państwowym», В., 1899). За ініціативою Натансона взявся за перший польський переклад роману Л. Толстого «Воскресение», який здійснював у міру публікації оригіналу в петербурзькому журналі «Нива». Коли через хворобу Натансона видання закінченого Стемповським перекладу загальмувалося, видав його власним коштом тиражем в 1 тис. («Zmartwychwstanie», т. I – II, В., 1900)...

У 1899 р. був одним із співпайовиків, які викупили часопис «Prawda» в А. Свентоховського. Як член редакції (1899 – 1900) склав до 20-річного ювілею газети бібліографічний покажчик усіх публікацій за час існування видання. Залишив газету разом з кількома друзями внаслідок внутрішнього конфлікту в редакції, пов'язаного з провадженням часопису. У 1902 р. був співзасновником часопису «Ognіwo» – наукового, суспільного, літературного й політичного тижневика (перший номер вийшов 18.XII того ж року), який редагував до 1905 р. [57, с. 762 – 763].

З 1906 господарював в успадкованому від батька маєтку в Вінниківцях Літинського повіту. Організував тут кооперативну крамницю, машинний кооператив і кредитну кооперацію, діяльність якої охоплювала також сусідні села. Брав участь у громадському житті як свого повіту, так і всієї Подільської губернії. Активний учасник виборчих кампаній до I і II Державних Дум, у Літинському повіті входив до суду присяжних, потім став мировим суддею, активно діяв у земстві. Член Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Після розгрому вінниківової садиби у вересні 1917 місцевими селянами і солдатами, які поверталися з фронту, перебував у Літині та Вінниці. У 1917 брав участь у заснуванні Польського демократичного центру в Україні і був обраний його головою. Входив до Союзу власників-поляків Подільської губернії і створеного при ньому 04.05.1918 Кооперативного товариства на вірі («Полькоподоль»). У липні того ж року очолив правління новоствореної польської громади у Вінниці. Підтримував прагнення українців до незалежності й державності. У квітні 1920 призначений міністром земельних справ УНР в уряді І. Мазепи. Виконуючи наказ про евакуацію всіх міністерств і центральних установ до Вінниці (починаючи з 09.05.1920), його міністерство переїхало з Кам'янця-Подільського до Вінниці... Після відставки уряду І. Мазепи призначений і до уряду В. Прокоповича – міністром здоров'я і опікування (з 26.05.1920). Вийшовши до Польщі, в 1921 увійшов до управи Українського центрального комітету, створеного у Варшаві з ініціативи групи діячів УНР, став членом правління Союзу зближення відроджених народів і співзасновником Інституту досліджень національних справ. Багаторічний голова Польсько-українського товариства. З 1924 працював бібліотекарем у Міністерстві сільськогосподарських реформ, незабаром об'єднаному із Сільськогосподарським міністерством. Паралельно з 1932 – працівник Інституту суспільного госпо-

дарства, з 1936 – член правління, в останні роки – фактично його співкерівник. Належав до найвідоміших польських ма- сонських діячів ХХ ст. Пережив нацистську окупацію. До Варшави повернувся в липні 1945. Там помер 1952, похований на Повозніковському цвинтарі...

Залишив спогади, що охоплюють період від наймолодших літ і до 1920-х та містять надзвичайно цікавий і багатий матеріал до побутової, економічної та політичної історії Поділля. У них представлено галерею типів мешканців Поділля різних національностей і з різних верств – поміщиків, духовенства, міської інтелігенції, урядників, зубожілої шляхти й селян. Спогади передають визначну культуру й розум автора, його прогресивні суспільні погляди, людяність. Щирий друг українського простого люду, Стемповський часто говорив: «Я настільки ж поляк, що й українець» і був одним із небагатьох польських поміщиків, які негативно ставились до ролі та стилю життя цієї вестви в Україні [3, с. 205 – 207].

Стеценко Кирило Григорович (12.05.1882, Квітки, Канівський повіт Київської губернії (нині Корсунь-Шевченківський район Черкаської області) – 29.04.1922, Веприк, Васильківський повіт Київської губернії (нині Фастівський район Київської області)) – громадський діяч, композитор, хоровий диригент... Народився в родині іконописця. Закінчив Київську духовну семінарію (1903). Вчився у художній школі М. Мурашка (з 1892). Паралельно працював помічником регента Михайлівського монастиря, співпрацював з М. Лисенком та його капелюю (з 1899). Вивчав теорію співу і музики у київських викладачів В. Петрушевського, Є. Ріба, Г. Любомирського. По завершенню семінарії працював у навчальних закладах на Правобережній Україні, зокрема у Тиврові Вінницького повіту (1910 – 1911). У 1911 став священником у Голово-Русаві Ямпільського повіту (1910 – 1917). За його авторства з'явилися оригінальні музичні твори, твори,

шкільні пісенні збірки, музичний супровід до українських вистав; заснував музичне видавництво «Кобза». Про значущість української пісні писав у брошурі «Українська пісня в народній школі» (Вінниця, 1917), що містила його доповідь на з'їзді вчителів народних шкіл Ямпільського повіту, виголошену 25.04.1917. Надрукувавши авторським коштом, адресував її учителям початкової школи, які з наступного року мали викладати українською. Наприкінці 1917 повернувся до Києва, працював у музичному відділі Міністерства освіти, з 1918 – «Дніпросоюзі». Став засновником Народного хору, двох капел, на основі яких згодом виникла капела «Думка», Республіканська капела. У 1920 мандрував Україною з Другою мандрівною капелою, зокрема Поділлям. Змушений дбати про матеріальне забезпечення сім'ї, переїхав до Веприка, де отримав парафію. У 1921 отримав автокефалію Української автокефальної православної церкви. Помер від тифу. Залишив чималу музичну спадщину в хорових, вокально-інструментальних, оперних жанрах, активно використовуючи народні мотиви. У Вінниці його іменем названо вулицю (1990) [З. С. 208 – 209].

Тишкевич Михайло Станіславович (07.04.1857, с. Андрушівка (Київська губернія, Липовецький повіт; нині – Погребищенський район Вінницької області) – 03.08.1930, Жиданув, Польща) – граф, український дипломат, публіцист, меценат. Народився в родині уманського маршалка Станіслава Тишкевича. Юнаком жив у Варшаві та Вільні, захопився там живописом, із срібною медаллю закінчив Петербурзьку академію мистецтв і далі навчався на Заході.

Згодом повернувся до батьківського маєтку, присвятив себе громадській роботі та праці серед селян. Тоді ж «повернувся до українства» і заявив про це в київській газеті «Рада» [181].

Про це пізніше згадував й у своїх спогадах: «Я родився на Україні. Мій патріотизм розвивався помалу. Перша мова, якою я говорив, була французька, але над моєю колискою співали пісні українські. Коло мене у тих далеких часах говорилося по-українськи з селянами, по-польськи з комісаром або посесором, по-французьки найчастіше між собою. В трицять літ по тім першою мовою моїх дітей була українська. Любов до Батьківщини прийшла сама з себе, коли після довгого перебування на чужині я повернувся додому молодим ще хлопцем» [186].

Водночас віддався політиці, публіцистиці та філантропії.

У 1888 заснував «Михайлову премію» за найкращий літературний твір з минулого України для товариства «Просвіта» (Львів), допомагав українським і польським митцям і письменникам. З нагоди 100-літнього ювілею Тараса Шевченка (1914) подарував 20000 крб Українському Науковому Товариству в Києві (був його почесним членом). До 1914 заснував кілька товариств..., в яких підтримував проукраїнські тенденції; обороняв вимоги українців у російських і польських газетах.

Під час Першої світової війни жив у Лозанні (Швейцарія), де розвинув проукраїнську діяльність: статті в західній пресі, листування з впливовими політиками та діячами Антанти, пропагував ідеї самостійності, допомагав тижневикові «L'Ukraine» (ред. Володимир Степанківський); був головою Україно-Литовського товариства та заснував інформаційне товариство «Ucraina».

У 1917 у Києві очолив Союз українців-католиків.

У лютому 1919 уряд УНР призначив головою дипломатичного представництва при Ватикані...

З 1920 жив у маєтку свого сина в Жидануві біля Познані (Польща), де й помер [181].

Химерик Василь Феодосійович (псевд. В. Тодосів; 04.04.1892, Польове, Липовецький повіт Київської губернії (нині Дашів Іллінецького району Вінницької області) – грудень 1937) – громадсько-політичний діяч, юрист. Походив з багатодітної сім'ї малоземельних селян. Спочатку навчався у Київській духовній семінарії (де викладав його брат), згодом перевівся на юридичний факультет Варшавського університету. Член Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (1917), входив до складу її ЦК. Учасник I Всеукраїнського селянського з'їзду як представник Липовецького повіту. Член ЦК Селянської спілки, УЦР. За пропозицією фракції партії УПСР – член комісії з розробки проекту статуту автономії України (28.06.1917). Від 22.06. – голова Липовецької повітової народної управи. Член Київської губернської народної управи і заступник її голови (08.04.1918), завідував відділами благочиння, юридичним та друкарнею. Заарештований разом із С. Петлюрою (27.07). З грудня 1918 по квітень 1919 знову працював у Київській губернській народній управі: завідував відділом притулків та шкільним відділом, а також друкарнею. Зі встановленням радянської влади з 1919 працював у видавництвах «Основа», «Книгоспілка», «Село-Книга». У 1923 завідував книжковим магазином, з травня 1925 – випускаючий коректор у Київському відділенні Державного видавництва України. З 1917 по 1930 надрукував низку дитячих книг, зокрема у Липовці. У 1922 вийшов з УПСР, прийняв сан православного священника автокефальної церкви. У жовтні 1930 заарештований у Києві за контрреволюційну агітацію, в березні звільнений. Вдруге заарештований у травні 1931, засуджений у справі підпільної партизанської організації на три роки виправно-трудових таборів. Працював у Біломор-Балтійському таборі відразу на кількох посадах при друкарні: старшого коректора, нормувальника, калькулятора і завідувача технічною частиною. За ударну працю звільнений достроково. Опинився на Донбасі.

У листопаді 1937 заарештований. Розстріляний в грудні. Реабілітований (1989) [3, с. 233 – 234; 120; 121].

Христич Яким Гнатович (09.09.1884, Потоки Кременчуцького повіту Полтавської губернії (нині Кременчуцький район Полтавської області) – 27.03.1971, Чикаго, США) – державний, військовий і громадський діяч. Закінчив Тифліський комерційний інститут. Учасник Першої світової війни, мічман. У 1917 став співзасновником Українського морського клубу у Севастополі, делегат I та II Всеукраїнських військових з'їздів. Сформував у Севастополі Морський курінь, на чолі якого 24.11.1917 прибув до Києва у розпорядження УЦР. У 1918 – державний інспектор продовольчих та земельних справ, комісар УЦР у Криму. З 15.06.1919 – Могилів-Подільський повітовий комісар. У 1920 – у Військово-Морській управі Військового міністерства УНР. З липня 1921 жив у Коломиї, редагував часопис «Воля Покуття». З 1944 – в еміграції у Німеччині, з 1950 – Канаді, з 1962 – США [3, с. 236].

Шкрумеляк Юрій Андрійович (псевд.: Іван Сорокати́й, Юра Ігорків, Ю. Підгірський, Смик, Гнотик, Олекса Залужний, Максим Цимбала; 18.04.1895, Ланчин, Надвірнянський повіт, Королівство Галичини та Лодомерії, Австро-Угорщина (нині Надвірнянський район Івано-Франківської області) – 16.10.1965, Коломия, Івано-Франківська область) – журналіст, поет, перекладчач, дитячий письменник, автор творів про визвольну боротьбу Українських січових стрільців-Української Галицької армії. Навчався у Коломийській гімназії (1907 – 1914). Під час Першої світової війни воював у складі Українських січових стрільців, був підхорунжим. Належав до найвідоміших поетів-січових стрільців. Зокрема, після кривавих боїв на Маківці М. Гайворонський на його слова написав пісню «Питається вітер смерті». Учасник визвольної війни.

Працював в архівах Начальної Команди Української Галицької армії. У 1919 – 1920 служив у Вінниці, виступав у міському театрі, залишив спогади «Поїзд мерців. Картою жертв і трудів» про перехід УГА до Денікіна, епідемію тифу в галицьких частинах, відступ з міста з наближенням більшовиків. Після війни студював у Львівському університеті (1922 – 1924) та на історико-філософському факультеті Українського вільного університету в Празі (1924 – 1926). У 1922 разом із Р. Купчинським, Л. Лепким й іншими створив групу поетів-символістів, які об'єднались навколо літературно-мистецького часопису «Митуса». У 1920-х співпрацював з видавництвом «Світ дитини», а у 1930-х – з видавничим концерном І. Тиктора, був головним редактором і фейлетоністом газети «Народна справа» та журналу для дітей «Дзвіночок», друкувався у виданнях «Червоної Калини». У 1945 був засуджений на 10 років. Покарання відбував у Печорських таборах. Після повернення з ув'язнення (1956) реабілітований. Автор понад 30 книг для дітей (найвідоміші «Юрза-Мурза» (1921), «Записки Івана Крілика», «Стрілець Невмираха», «Мова віків» та «Історія України для дітей» (під псевдонімом Юра Ігорків), численних перекладів зі світової класики, пристосованих для малого читача («Казки з 1001 ночі», «Алядин і чарівна лямпа», «Історія про малого Мука», «Пригоди мореплавця Сіндбада» та ін.), поем «Сон Галича» (1920), «Кузня в Нагуєвичах» (1958), «Довбушева слава» (1961), повістей «Вогні з полонин» (1930) та «Високі гори і низини» (1939), п'єси «Стрілець Невмирущий» (1938), збірки поезій «Пісня про радісну осінь» (Київ, 1940), «Сопілка співає» (Львів, 1957). Помер у Коломиї, похований у Львові на Личаківському кладовищі [3, с. 252 – 253].

Щириця Юхим Онуфрійович (14.10.1880, Боровиця, Чигиринський повіт Київської губернії (нині Чигиринський район Черкаської області) – 01.06.1919, Київ) – громадсько-

політичний та освітній діяч. Народився у селянській родині. Навчався у Коростишівській учительській семінарії. Закінчив фізико-математичний факультет Київського університету (1912). Вчителював у Цісарсько-Слобідському, Райгородському та Корсунському 2-класних народних училищах, а також у Велико-Сорочинській учительській семінарії ім. М. В. Гоголя (1912 – 1914). З 01.09.1914 викладав фізику і природознавство у Вінницькому учительському інституті та на короткотермінових педагогічних курсах при ньому, а також природознавство у 4-у та 5-у класах Вінницької міністерської жіночої гімназії. Обирався головою Вінницької повітової учительської спілки (1917). Член Української партії соціалістів-революціонерів. Балотувався на виборах до Всеросійських установчих зборів (1917) від блоку українських партій. Депутат Трудового конгресу від Вінницького повіту (1919). З 20.04.1918 (з перервами) виконував обов'язки Подільського губернського комісара освіти, які поєднував з викладацькою діяльністю. Перебував в опозиції до уряду П. Скоропадського. Був одним із чільних діячів Вінницької філії Українського національного союзу. Був першим редактором газети «Республіканські вісті», що виходила у Вінниці з листопада 1918, а також засновником кооперативного видавництва «Наука». Упродовж 05 – 26.12.1918 працював завідуючим відділом освіти при Директорії УНР (фактично перебував на посаді міністра), зберігаючи за собою попередню посаду. З 30.12.1918 до 06.03.1919 був товаришем (заступником) міністра народної освіти уряду УНР. Після цього повернувся до викладацької праці в учительському інституті. 12.04.1919 заарештований місцевою ЧК і вивезений до Києва. Розстріляний [3, с. 257 – 258; 44, с. 193 – 197].

Якубовський Фелікс Болеславович (25.09.1902, Київ – 25.09.1937, там же) – критик, літературознавець, педагог. Закінчив у Києві гімназію (1919) та Інститут народної освіти

(1926). Працював у пресі: відповідальним секретарем журналу «Глобус», одним із редакторів газети «Пролетарская правда»... Був співробітником київської філії Інституту літератури. Належав до літературних організацій «Жовтень» і ВУСП. Кілька років (кінець 20-х – початок 30-х) викладав у Вінницькому інституті соціального виховання, в якому якраз тоді навчався М. Стельмах. Саме в ці роки видав кілька книжок: «Силуети сучасних українських письменників» (1928), «Від новели до роману. Етюди про розвиток української художньої прози ХХ ст.» (1929), «Степан Васильченко» (1930), «За справжні обличчя. Критичні нариси на тему дожовтневої літератури» (1931), «Дмитро Загул» (1931), підручник та хрестоматію з української літератури для середньої школи. Автор передмови до «Повної збірки творів» Т. Шевченка, укладеної редакцією історично-літературного видавництва при Українській Академії наук і виданої у київському видавництві «Сяйво» в 1927 р. Майже весь наклад (50 тис. примірників) було знищено у зв'язку з арештом художника цього видання Петра Носка, звинуваченого в шпигунстві. Через 10 років безпідставного арешту зазнав і Ф. Якубовський (9.08.1937), якому було інкриміновано належність до контрреволюційної організації ПОВ (Політична організація військова). Розстріляний у день свого народження [109, с. 103].

**Героям слава!
Слава Україні!**

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог: матеріали до бібліографічної та епістолярної спадщини / уклад. О. В. Канчалаба. – Львів, 2020. – 296 с.

2. *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. / Лев Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 45.

3. *Батирєва Ірина, Войнаровський Анатолій, Грабовська Ольга, Гребеньова Валентина, Гула Сергій, Желіховський В'ячеслав, Жмуд Наталя, Завальнюк Костянтин, Зінько Юрій, Іванишен Віталій, Кароєва Тетяна, Коваль Олеся, Колесник Вікторія, Коляструк Ольга, Кононенко Валерій, Корзун Олена, Кравченко Павло, Кравчук Олександр, Криворучко Олександр, Кузьмінець Наталя, Логінов Олександр, Малюта Ольга, Мельничук Олег, Ратушняк Ігор, Рекрут Валерій, Романюк Іван, Семенко Лариса, Стадник Олена, Тучинський Віталій, Федоришен Олександр, Хоцянівська Ірина, Черняк Василь.* Українська революція (1917 – 1920) в іменах: вінницькі сторінки : біогр. довід. / упоряд. Т. Р. Кароєва, відп. за вип. Ю. А. Зінько; Вінницьк. ОДА, Вінницьк. обл. рада, Вінницьк. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 320 с.; 24 с. фото, іл.

4. *Бевз Т. А.* Григоріїв – політик і вчений / Т. А. Бевз. – Київ, 2002. – 285 с.

5. Берестейський мир з нагоди 10-х роковин. 9.II.1918 – 9.II.1928 рр.: спомини та матеріали. – Львів, 1928. – С. 151.

6. *Бойко О. Д.* Історія України: Посібник / О. Д. Бойко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 334 – 335.

7. Большевик. – 1920. – № 6.

8. *Бурачок Л.* Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883 – 1940) / Л. Бурачок. – Івано-Франківськ, 2008. – 168 с.

9. В. І. Ленін про Україну. – Частина II. 1917 – 1922. – С. 103.

10. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – Київ, 1998. – С. 152 – 153.

11. Визволення. – 1919. – 10 серпня.

12. *Винниченко В.* Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. 1. – К., 1990. – С. 79.

13. Вінниця. Історичний нарис / Ред. колегія: Гунько М. М. (голова), Зінько Ю. А., Козюк В. Є., Лисий А. К., Подолинний А. М., Царенко С. О.; автор. колектив: Гусев С. О., Гудзевич А. В., Дан О. Ю., Завальнюк К. В., Зінько О. В., Коляструк О. А., Кравченко П. М., Лиса Л. С., Лисий А. К., Перкун В. П., Петренко О. С., Подолинний А. М., Романюк І. М., Тучинський В. А., Царенко С. О.; редактор Космина Н. – Вінниця: ВАТ «Вінницька обласна друкарня» ТВП «Книга-Вега», 2007. – 280 с.; іл.

14. Вінниччина журналістська. Автор-упорядник Володимир Лисенко. – Вінниця: ФОП Горбачук І. П., 2010. – 320 с.

15. Вільна Україна. – 1919. – 16 квітня.

16. Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 18 січня.

17. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 7 лютого.

18. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 12 лютого.

19. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 19 лютого.

20. *Вовкодав В.* Літинщина – вогнище національно-визвольного руху на Поділлі / В. Вовкодав // Тези доповідей XV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (14 травня 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 53.

21. *Воловик В. П., Воловик О. В.* Революційний рух 1919 року на Вінниччині / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1919 року. – Вінниця, 1998. – С. 14.

22. Воля. – 1919. – № 2.

23. Галицький голос. – 1919. – 4 вересня.

24. *Гальчак С. Д.* Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст.: Монографія / Сергій Гальчак / Вид. 2-е, доп. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 876 с.

25. *Гальчак Сергій.* Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні / Сергій Гальчак / 3-є вид., доповн., переробл. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. – 136 с.

26. *Гандзюк В. О.* Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українців (1917 – 1920 рр.): Монографія / В. О. Гандзюк. – Вінниця: ФОП Данилюк В. Г., 2009. – 368 с.

27. *Гольдельман С.* Листи жидівського соціал-демократа про Україну / С. Гольдман. – Відень, 1921. – 81 с.

28. *Горевалов С.* Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях / С. Горевалов / Відділ військової підготовки державного університету «Львівська політехніка». – Л., 1997. – С. 113.

29. Громада. – 1919. – 8 червня.

30. *Гучва І.* Газета «Українське слово» як джерело вивчення боротьби проти більшовицької агресії на Поділлі в 1919 р. / І. Гучва // Тези доповідей XVI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (11 лютого 1997 р.). – Вінниця, 1997. – С. 44.

31. Директорія, Рада Народних Міністрів УНР, 1918 – 1920: Документи і матеріали: [У 2 т.]. Т. 2 / Упоряд. В. Верстюк та ін. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2006. – 743 с.

32. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО), ф. Д – 172, оп. 1, спр. 557а, арк. 94 – 94а.

33. ДАВіО, ф. Р – 1196, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

34. ДАВіО, ф. Р – 2734, оп. 1, спр. 13, арк. 11 – 12.

35. *Довганюк Вадим.* Політична діяльність Директорії УНР у Вінниці наприкінці 1918 р. / Вадим Довганюк // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXX Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 26 – 27 вересня 2019. – Вінниця, 2019. – С. 199 – 214.

36. *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917 – 1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – Т. II: Українська гетьманська держава 1918. – Нью-Йорк, 1954. – С. 411.

37. *Дудко О.* Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870 – 1939): дис...канд. іст наук / О. Дудко. – Київ, 2005. – 282 арк.

38. Экономическая жизнь Подолии. – 1917. – № 3/4.

39. *Желіховський В'ячеслав*. Хронологія революційних подій 1919 р. на Вінниччині / В'ячеслав Желіховський // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХХ Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 26 – 27 вересня 2019. – Вінниця, 2019. – С. 173 – 182.

40. Жизнь Подолии. – 1918. – 15 ноября.

41. *Завальнюк К. В.* Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.) / К. В. Завальнюк. – Вінниця, 2000. – С. 145.

42. *Завальнюк К., Стецюк Т.* Граф Дмитро Гейден – перший редактор першого часопису Вінниці / К. Завальнюк, Т. Стецюк // Червоний смерч над Поділлям. – Вінниця, 2008. – С. 209 – 214.

43. *Завальнюк К. В., Стецюк Т. В.* Отаман-галичанин Іван Голуб / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця, 1997. – 76 с.

44. *Завальнюк К. В., Стецюк Т. В.* Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 248 с.

45. Зброя до оборони і наступу: начерк проповіді про пресу. – Л., 1929. – С. 4.

46. З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / Упорядкування і загальна редакція А. М. Подолинного. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1998. – 480 с.

47. Известия (Могилев-Подольский). – 1919. – 10 мая.

48. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Архів НБУВ, спр. 33.

49. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / Ред. колегія тому: Олійник А. Ф. (голова редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. – К., 1972. – 780 с.

50. Історія України / Під ред. В. А. Смолія. – К., 1997. – С. 184.

51. *Кароєва Тетяна, Тарас Осадчук*. Хронологія революційних подій 1918 р. на Вінниччині / Тетяна Кароєва, Тарас Осадчук // *Вінниччина: минуле та сьогодення*. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXX Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 26 – 27 вересня 2019. – Вінниця, 2019. – С. 162 – 172.

52. *Кароєва Тетяна, Цукрук Людмила*. Хронологія революційних подій 1917 р. на Вінниччині / Тетяна Кароєва, Людмила Цукрук // *Вінниччина: минуле та сьогодення*. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXX Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 26 – 27 вересня 2019. – Вінниця, 2019. – С. 148 – 162.

53. *Коваль Р. М., Завальнюк К. В.* Трагедія отамана Волиця / Р. М. Коваль, К. В. Завальнюк. – Київ, 2002. – 288 с.

54. *Коваль Р.* Яків Гальчевський. Біографія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/galchevskybio.ytm>.

55. Козак. – 1919. – 12 червня.

56. Козацький голос. – 1919. – 11 липня.

57. *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник / Вікторія Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 666 – 669.

58. *Крупський І.* Преса Галичини у боротьбі за державність України (1918 – 1920 рр.) / І. Крупський // *Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. II Всеукр. наук.-теорет. конф. (21 – 22 грудня 1994 р.)*. – Л.; Житомир, 1994. – С. 45.

59. *Кульчицький С.* Українська Держава часів гетьманщини (1918) / С. Кульчицький // *Український історичний журнал*. – 1992. – № 7/8. – С. 66.

60. *Кульчицький Станіслав*. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1 / Станіслав Кульчицький. – К.: Темпора. – 504 с.

61. *Łazowski J.* Okruchy wspomnień z Winnicy na Podolu / *J. Łazowski* // *Pamiętnik kijowski*. – London, 1966. – Т. 3. – S. 225.

62. Липовецькі вісті. – 1917. – 30 жовтня.

63. Липовецькі вісті. – 1917. – 18 грудня.

64. *Лисий А.* До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. / А. Лисий, О. Лойко // *Україна: минуле та сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр.* – К., 1999. – С. 200.

65. *Лисяк-Рудницький І.* Українська революція з перспективи сорокліття / І. Лисяк-Рудницький // *Історичні есе*. – К., 1994. – Т. 2. – С. 50.

66. *Литвин Володимир*. Історія України: Підручник / Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с.

67. *Литвин С.* Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну / С. Литвин. – Київ, 2018. – С. 537 – 575.

68. *Лозовий В.* Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.) / В. Лозовий // *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 276.

69. *Макух І.* На народній службі: спогади / І. Макух. – Київ, 2002. – 572 с.

70. *Малик Я.* Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Л., 1995. – С. 78.

71. *Малюта О.* «Просвіти» і Українська державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / О. Малюта. – Київ, 2008. – С. 592 – 594.

72. *Масловський М.* Вінницька газета «Хвиля» (1920 р.) / М. Масловський // *Тези доповідей XII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (7 вересня 1993 р.)*. – Вінниця, 1993. – С. 44.

73. *Масловський М.* Зустріч Петлюри в Могилів-Подільському та Ямполі в 1920 р. / М. Масловський // *Тези доповідей*

XV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (14 травня 1996 р.). – Вінниця, 1996. – С. 52.

74. *Миллер (Бирштейн) И.* Из истории Винницкой организации большевиков / И. Миллер (Бирштейн) // *Летопись революции.* – 1926. – № 3 – 4. – С. 94.

75. *Мілясевич І.* Періодичні видання Волинської губернії XIX – поч. XX ст.: іст.-бібліогр. дослідж. / І. Мілясевич / наук. ред. М. Романюк. – Л., 2004. – С. 25.

76. *Мукомела О.* Вікул Сергій Павлович / О. Мукомела // *Українська журналістика в іменах.* – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 34 – 35.

77. *Мукомела О.* Преса українських повстанців за Директорії та «Отаманщини» / О. Мукомела // *Українська періодика: історія та сучасність: доповіді та повідомлення VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (17 – 18 травня 2002 р.) / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.* – Л., 2002. – С. 119.

78. *Наріжний С.* Українська преса (історичний огляд) / С. Наріжний // *Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича.* – К., 1993. – С. 165 – 166.

79. Народна воля. – 1917. – 30 травня.

80. Народна воля. – 1917. – 31 травня.

81. Народна воля. – 1917. – 6 червня.

82. Народна воля. – 1917. – 22 червня.

83. Народна воля. – 1917. – 28 червня.

84. Народна воля. – 1917. – 4 липня.

85. Народна воля. – 1917. – 12 липня.

86. Народна воля. – 1917. – 24 серпня.

87. Народна думка. – 1919. – № 1.

88. Наш шлях. – 1920. – 5 травня.

89. Наш шлях. – 1920. – № 66.

90. Наш край. – 1920. – № 88.

91. Наш шлях. – 1920. – № 89.

92. Наш шлях. – 1920. – № 91.

93. Нова Рада. – 1917. – 28 квітня.

94. Нова Рада. – 1918. – № 79.

95. Нове слово. – 1918. – 8 березня.
96. Новини (Жмеринка). – 1919. – 2 серпня.
97. *Павлюк І.* Саліковський Олександр / І. Павлюк // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 165 – 167.
98. *Павлюк І.* Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917 – 1939, 1941 – 1944 рр. / І. Павлюк, М. Мартинюк. – Луцьк: Твердиня, 2005. – С. 3.
99. *Петлюра С.* Завдання української військової літератури / С. Петлюра. – Варшава, 1937. – С. 54.
100. Поділля. – 1918. – 23 березня.
101. Поділля. – 1918. – 24 березня.
102. Поділля. – 1918. – 15 травня.
103. Поділля. – 1918. – 27 липня.
104. Подільська воля. – 1917. – № 2/3.
105. Подільські губернські відомості. – 1918. – 27 липня.
106. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877 – 1937) у документах епохи / упоряд.: О. М. Кравчук, І. І. Ратушний, К. В. Завальнюк. – Вінниця, 2016. – С. 3 – 38.
107. Подольские губернские ведомости. – 1918. – 25 мая.
108. Подольские губернские ведомости. – 1918. – 26 мая.
109. *Подолінний А. М.* Тарас Шевченко і Вінниччина: іменний словник / А. М. Подолінний / Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва: Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 104 с.
110. Подольський край. – 1920. – 28 березня.
111. Подольский край. – 1920. – 11 ноября.
112. *Прокопчук В. С.* Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / Віктор Прокопчук. К.: Рідний край, 1995. – С. 66.
113. *Прокопчук В. С.* Під егідою українського комітету краєзнавства / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – С. 46.
114. *Реєнт О. П., Рекрут В. П.* Нариси життя Літинщини 1917 – 1921 рр.: революційні події та повсякденність / О. П. Реєнт, В. П. Рекрут / наук. ред. акад. В. А. Смолій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. – 298 с.

115. *Рекрут Валерій*. Єврейські погроми на Гайсинщині / Валерій Рекрут // Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXX Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 26 – 27 вересня 2019. – Вінниця, 2019. – С. 238 – 258.

116. *Рекрут В.* «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст. / Валерій Рекрут. – Вінниця, 2006. – 408 с.

117. *Рекрут Валерій*. Іполит Зборовський (1875 – 1937). На перехресті двох епох / Валерій Рекрут. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 786 с.

118. Республіканські вісті. – 1918. – 6 грудня.

119. Республіканські вісті. – 1918. – 11 грудня.

120. Республіканські вісті. – 1918. – № 1.

121. *Роговий О. І., Завальнюк К. В.* Василь Химерик – соратник Михайла Грушевського / О. І. Роговий, К. В. Завальнюк // Михайло Грушевський і Вінниччина: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 – 29 вересня 2016 р. – Вінниця, 2018. – С. 185 – 191.

122. *Романюк Іван*. Хронологія революційних подій 1920 р. на Вінниччині / Іван Романюк // Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXX Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 26 – 27 вересня 2019. – Вінниця, 2019. – С. 182 – 195.

123. *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914 – 1939) / О. Рубльов. – Київ, 2004. – 648 с.

124. *Рудий Г.* Газетна періодика – джерело вивчення української культури 1917 – 1920 рр. / Г. Рудий. – К.: Ін-т історії України. – 2000. – С. 93.

125. *Рудченко М.* Подільська газета «Вісник Української Народної Республіки» / М. Рудченко // Тези доповідей XIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (6 вересня 1994 р.). – Вінниця, 1994. – С. 59.

126. Свободный голос. – 1917. – 26 апреля.

127. Свободное слово. – 1918. – 22 декабря.

128. Свободное слово. – 1919. – 4 января.
129. Село. – 1918. – 8 грудня.
130. Селянська громада. – 1919. – 17 липня.
131. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – С. 68.
132. Слово Подолии. – 1918. – 15 мая.
133. Слово Подолии. – 1918. – 21 юнія.
134. Слово Подолии. – 1918. – 29 юнія.
135. Слово Подолии. – 1918. – 2 юлія.
136. Слово Подолии. – 1918. – 5 юлія.
137. Слово Подолии. – 1918. – 7 юлія.
138. Слово Подолии. – 1918. – 2 августя.
139. Слово Подолии. – 1918. – 7 августя.
140. Слово Подолии. – 1918. – 20 ноябрю.
141. Слово Подолии. – 1918. – № 41.
142. Слово Подолии. – 1918. – № 36.
143. Стрілець. – 1919. – 3 жовтня.
144. Стрілець. – 1919. – 5 жовтня.
145. Стрілець. – 1919. – 22 листопада.
146. *Тарнопольський Л., Федулкін С.* Жовтень на Вінничині / Л. Тарнопольський, С. Федулкін. – Вінниця, 1927. – С. 37, 58, 60.
147. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – К., Львів, 1996. – С. 336.
148. *Токарська А.* Українська преса початку ХХ століття в оцінках дослідників / А. Токарська // Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (9 – 10 грудня 1993). – Л., 1993. – С. 42.
149. Трудова республіка. – 1918. – 29 грудня.
150. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917 – 1921 / О. Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – С. 45.
151. Україна. – 1920. – 26 травня.

152. Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра / за заг. ред. В. Шкляра. – К., 1998. – Вип. 3. – С. 43.
153. Українська культура: лекції / за ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – С. 146.
154. Україна між світовими війнами (1914 – 1939). Події. Люди. Документи: нариси історії: навч. посіб. / О. Реєнт, І. Коляда. – К.: Школа, 2004. – С. 165.
155. Українське слово. – 1919. – 27 липня.
156. Українське слово. – 1919. – 28 липня.
157. Українське слово. – 1919. – 29 липня.
158. *Федоришин П.* Українська журналістика періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр.: автореф. дис. канд. філологіч. наук: 10.01.08 / П. Федоришин / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т журналістики. – К., 1996. – 18 с.
158. Хвиля. – 1920. – 8 травня.
159. Хвиля. – 1920. – 11 травня.
160. Хвиля. – 1920. – 14 травня.
161. Хвиля. – 1920. – 18 травня.
162. Хвиля. – 1920. – № 5.
163. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України), ф. 2, оп. 1, спр. 64, арк. 20.
164. ЦДАВО України, ф. 1184, оп. 1, спр. 7, арк. 6 – 19.
165. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 2.
166. Часописи Поділля: історично-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776 – 1926) та 10-ліття існування УСРР / Склали Микола Білінський, Ніна Співачевська та Іван Кревецький; за редакцією Валентина Отамановського / Вінницька філія Всенародної бібліотеки України при Українській академії наук; Кабінет виучування Поділля. – Т. 1. – Вінниця – 1927 – 28. – 144 с.
167. *Чепіжак М. В.* Бронниця. Відомі і невідомі сторінки історії / Микола Чепіжак. – Кропивницький: Видавець Лисенко В. Ф., 2019. – С. 180 – 181.
168. *Чикаленко Є.* Спогади / Є. Чикаленко. – Л., 1926. – Ч. 3. – С. 108.

169. Шлях. – 1919. – 15 серпня.
170. Шлях. – 1919. – 16 серпня.
171. Шлях. – 1919. – 19 серпня.
172. Шлях. – 1919. – 22 серпня.
173. Шлях. – 1919. – 5 вересня.
174. Шлях. – 1920. – № 12.
175. Шлях. – 1919. – № 29.
176. Шлях. – 1920. – № 39.
177. Шлях. – 1920. – № 96.
178. *Шульгин О.* Україна і червоний жах: Погроми в Україні / О. Шульгин. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2001. – 104 с.
179. *Юсип Д.* Микола Євшан: Нарис життя і творчості / Д. Юсип. – Вінниця, 1994.
180. *Яременко О.* Відродження гетьманської державницької традиції в 1918 р. / О. Яременко // Історія національно-державного будівництва в Україні. – Вінниця, 1995. – С. 24.
181. wikiwand.com/uk/Тишкевич_Михайло_Станіславович
182. info-library.com.ua/books-text-11243.html
183. uk.wikipedia.org/wiki/Гейден_Дмитро_Федорович
184. uk.wikipedia.org/wiki/Польські_корпуси_в_Україні
185. uk.wikipedia.org/wiki/Розстріляне_відродження
186. old.library.lnu.edu.ua/bibl/images/Rartoteku/Tyshkevych_M.pdf

ЗМІСТ

Край у горнилі національно-визвольних змагань	3
Преса – дзеркало революційної доби, інструмент формування національного світогляду подолян	44
Пресові видання на теренах Вінниччини в роки Української державності (1917 – 1920)	108
Лицарі волі, слова і духу – співробітники редакцій друкованих засобів масової інформації, засновники та видавці часописів – борці за волю України	125
Джерела та література	203

Наукове видання

Гальчак Сергій Дмитрович

**Вінницькі сторінки вітчизняної журналістики доби
Української революції (1917 – 1920 рр.),
Розстріляного Відродження**

Комп'ютерний набір
О. С. Гальчака

Видавець: ПП Балюк І. Б.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006
Здано у виробництво 09.06.2020
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 13,5.
Друк офсетний. Наклад 100 прим. Зам. 00.
Друк ТОВ «Меркьюрі-Поділля»
Тел. / факс: (0432) 52-08-02

Сергій Дмитрович ГАЛЬЧАК

Доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського по кафедрі журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю, член-кореспондент Української академії історичних наук, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член Президії Національної спілки краєзнавців України, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, перший заступник голови Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України, лауреат обласних журналістських премій «Золоте перо», імені Костянтина Гришина, імені Олександра Гетьмана, кавалер «Золотої медалі української журналістики», почесного знака Національної спілки журналістів України.

Фото: IMG_7948.JPG
DSC 03175